

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису

КОЗЮБА ВІТАЛІЙ КОСТЯНТИНОВИЧ

УДК 904.3(477)"9/12"

**САДИБА X–XIII СТ.
(за матеріалами південноруських земель)**

Спеціальність – 07.00.04 – археологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
ІВАКІН ГЛІБ ЮРІЙОВИЧ
доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України

Київ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА, ІСТОРІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ САДИБИ ПІВДЕННОЇ РУСИ X–XIII ст.....	12
1.1. Археологічні джерела з вивчення давньоруського двору.....	12
1.2. Писемні, етнографічні та інші джерела.....	27
1.3. Методичні засади та методика дослідження.....	33
РОЗДІЛ 2. САДИБА ПІВДЕННОЇ РУСИ ТА ЇЇ ГОЛОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ТА ІСТОРИЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ.....	37
2.1. Житло, його складові, конструктивні та планувальні частини.....	37
2.1.1. Давньоруські назви житла за писемними пам'ятками.....	38
2.1.2. Планувальні особливості жител.....	49
2.1.3. Багатоярусність жител, їх площа.....	54
2.2. Господарські будівлі.....	57
2.2.1. Дворові споруди X–XIII ст. за писемними джерелами.....	58
2.2.2. Споруди для зберігання речей та припасів.....	73
2.2.3. Будівлі сільськогосподарського призначення.....	79
2.3. Ремісничі та промислові будівлі.....	84
РОЗДІЛ 3. СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ ДВОРУ, ПЛАНІГРАФІЯ І ПЛОЩА САДИБИ, ЇЇ МІСЦЕ У КВАРТАЛЬНІЙ ЗАБУДОВІ.....	90
3.1. Двір, його складові частини та інші елементи садиби.....	90
3.1.1. Огорожа, ворота.....	92
3.1.2. Лазня, колодязь.....	107
3.1.3. Сади, городи.....	109
3.1.4. Вимостки, дренажі, туалети.....	112
3.2. Внутрішнє планування садиби та її перепланування.....	113
3.3. Площа садиби, квартали.....	129

3.3.1. Площа садиби.....	129
3.3.2. Садибна забудова і квартали.....	135
РОЗДІЛ 4. ДАВНЬОРУСЬКИЙ ДВІР В ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНІЙ ТА ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНІЙ ПРОБЛЕМАТИЦІ.....	146
4.1. Двір в історико-юридичних пам'ятках.....	146
4.1.1. Двір – приватна власність.....	146
4.1.2. Двір – місце злочину.....	148
4.1.3. Втрата двору як розплата за злочин.....	153
4.1.4. Двір та майно у спадковому праві.....	156
4.2. Давньоруський двір та історична демографія.....	162
4.2.1. Середній розмір давньоруської сім'ї.....	163
4.2.2. Двір у палеодемографічних розрахунках.....	172
ВИСНОВКИ.....	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	180
Література.....	180
Архівні матеріали.....	205
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	209
ДОДАТКИ.....	211
Додаток А. Ілюстрації.....	211
Додаток Б. Таблиці.....	260

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

біл. — білоруська
болг. — болгарська
буд. — будівля
в.-луж. — верхньо-лужицька
гот. — готська
гр. — грецька
ж. — житло
лат. — латинська
літ. — літопис
макед. — македонська
нім. — німецька
н.-луж. — нижньо-лужицька
н.-серб. — новосербська
полаб. — полабська
пол. — польська
рос. — російська
серб. — сербська
слвц. — словацька
словен. — словенська
сп. — список
спор. — споруда
ст.-серб. — старосербська
укр. — українська
ур. — урочище
хорв. — хорватська
хорут. — хорутанська
чес. — чеська
я. — яма

ВСТУП

Двір, домогосподарство, житло, родина у писемних джерелах XI–XIII ст. часто виступають як синоніми, що позначають головну мікроструктуру, клітинку соціально-економічного організму давньоруської держави. Домогосподарство – основна одиниця оподаткування доби середньовіччя. В рамках родини-домогосподарства здійснювались найбільш важливі функції розвитку суспільства – від продовження роду до виробництва і споживання товарів. Крім того, садиба є головною ланкою планувальної структури давньоруських міст [Толочко, 1981, с. 92; Даркевич, 1998, с. 99].

Присутність лексеми *dvorъ* фактично в усіх слов'янських мовах вказує на існування цієї реалії вже, щонайменше, в першій половині I тис. н.е. Спочатку вона позначала лише сукупність житлових і господарських споруд безвідносно до родинних зв'язків мешканців. В процесі розділення патріархальних родин, коли почали з'являтися роздільні, малі сім'ї і набула поширення приватна власність, двори перетворились на помешкання нуклеарних сімей і осередки індивідуального господарства. Цей процес набув активного розвитку на землях Південної Русі вже в кінці I тис. н.е. [Моця, 1993, с. 53, 54].

Терміни *садиба* і *двір* переважно виступають синонімами і у сучасній українській мові, і в писемних пам'ятках пізнього середньовіччя, позначаючи сукупність житлового будинку та господарських будівель, що є окремим господарським комплексом. При цьому лексема *садиба*, на противагу *двору*, з'явилась у східнослов'янських мовах не раніше XVI ст. Під *двором* часто розуміють компактно розташовані споруди житлового і господарського призначення, які огорожені парканом, в той час як термін *садиба* набув більш широкого значення – *двір* та прилеглі до нього сад і город [Новий, 2007, с. 229].

Тому в історико-археологічній літературі закріпився термін *дворово-садибна забудова*, який активно використовується. Зокрема, відомий радянський дослідник давньоруської епохи А.В. Куза відзначав, що *дворово-садибна забудова* є «в числі важнейших археологических признаков города»

[Куза, 1989, с. 51, 134–139]. Саме поняття садиба в сучасному розумінні вживають й при аналізі планіграфії пам'яток ранньосередньовічної доби [Томашевский, 1992; Терпиловський, 2005, с. 99, 100, 110, 111].

Це різнопланове наповнення змісту поняття «середньовічний двір» зумовило різноманітність джерельної бази до його вивчення. Серед наукових дисциплін з дослідження цієї проблематики чільне місце займають археологія та історія, але й інші напрямки – етнографія, історичні лексикологія і демографія, давнє право – також важливі для отримання більш повного, об'єктивного, комплексного знання. Важливо, що міждисциплінарна розробка проблеми надає можливість не тільки збільшити загальний обсяг інформації, перевірити і підтвердити проміжні спостереження і висновки, але й зробити обґрунтовані реконструкції головних елементів та сутності розглядуваного явища.

Археологічні дослідження допомагають у вивченні двору як складової матеріальної культури давньоруської епохи. Зокрема, завдяки розкопкам отримано представницький матеріал щодо житла, господарських об'єктів, огорож та інших складових двору, їх конструкцій і планіграфії, а при залученні ще й етнографічних свідчень східнослов'янської традиційної народної дерев'яної архітектури вдалося здійснити графічні реконструкції десятків конкретних садиб давньоруського часу. Крім того, тільки за допомогою археології можна вирішити питання типології, внутрішньої топографії і площі середньовічного двору, за характером об'єктів і знахідок з'ясувати майновий стан і вид господарської (виробничої) діяльності його мешканців, тобто, дати соціально-економічну характеристику конкретного домогосподарства. Також важливим є вивчення розташування дворів відносно один одного, що у містах створювали квартали як складові містоутворюючі елементи забудови. У селах забудова була рядовою чи безсистемною, що обумовлювалось природними і суспільними чинниками [Готун 2003, с. 182–183].

Різнопланове вивчення двору (садиби) як культурного явища X–XIII ст. дає змогу окреслити кілька напрямів його дослідження. Серед них: реконструкція структури двору та його складових – житла, господарчих

будівель і огорожі – за археологічними матеріалами; дослідження двору як об’єкту правових відносин (спадок, місце злочину тощо) за юридичними пам’ятками давньоруського часу; двір і мала сім’я як складові палеодемографічних досліджень. До цього переліку входять і матеріали історичної лексикології, які органічно доповнюють археологічні і етнографічні джерела.

У писемних пам’ятках часів Київської Русі найбільш вживаною назвою є двір, хоча іноді використовувались й інші назви – *подворие*, *дым*, *дом*. Літописні повідомлення, здебільшого, містять згадки про двори князів та представників соціальної верхівки суспільства, в той час як археологічні матеріали дозволяють вивчити двори пересічного міського і сільського населення. За цими матеріалами, давньоруська садиба виступає як показник розвитку будівельної справи Русі X–XIII ст., як елемент планувальної структури тогочасних населених пунктів, як складна система зі своїм просторовим і функціональним плануванням. Завдяки новим археологічним дослідженням та введенню до наукового обігу результатів розкопок широкою площею південноруських пам’яток значно розширились обсяги накопиченої джерельної бази, які потребують наукової розробки і комплексного аналізу проблематики двору-садиби в рамках окремого узагальнюючого дослідження, що і обумовлює **актуальність** обраної теми.

Зв’язок роботи з науковими програмами. Дисертацію підготовлено в рамках планових тем Відділу давньоруської та середньовічної археології та Відділу археології Києва Інституту археології НАН України: «Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)» (1998–2002), № державної реєстрації 0197U018301, «Археологічне вивчення стародавнього Києва» (2005–2009), № 0105U001386, «Археологічні дослідження середньовічного Києва» (2010–2014), № 0109U008922.

Мета роботи полягає у визначенні об’єктивних чинників, які формували садибу як архітектурно-господарський комплекс, у простеженні закономірностей і особливостей її функціонування та розвитку на матеріалах південноруських земель X–XIII ст.

Для досягнення цієї мети вирішуються основні **завдання**:

1. Дати характеристику різноманітним джерелам, ступеню їх збереження і вивчення, показати їх взаємозв'язок у вивченні садиби;
2. Проаналізувати наукові проблеми, пов'язані із тематикою двору, і показати історію їх вивчення;
3. Охарактеризувати елементи садиби (житла, господарські споруди, огорожі, ворота та ін.) за археологічними, історико-лексичними та етнографічними матеріалами;
4. Здійснити комплексний аналіз планувально-просторового устрою досліджених садиб.
5. Виділити і дослідити варіанти розташування споруд у садибах;
6. З'ясувати спільні і особливі риси розвитку і функціонування міських і сільських садиб;
7. Окреслити місце садиби в історико-демографічній проблематиці.

Об'єктом дослідження є садиба (двір) Південної Русі X – першої половини XIII ст.

Предмет дослідження складають садибні комплекси та їх окремі елементи в їх взаємодії і розвитку за археологічними та іншими матеріалами.

Методологічні основи дослідження ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності, комплексному та міждисциплінарному підходах, що було реалізовано шляхом використання джерел і залучення результатів досліджень різних наукових дисциплін. Для досягнення завдань роботи використано методи аналізу, синтезу, індукції, аналогії. При вивченні етнографічних і картографічних матеріалів та даних пізньосередньовічного часу застосовувався метод ретроспекції.

Дослідження садиби (двору) як комплексного явища вимагає застосування системного методу для вивчення її структури та місця елементів в ній. Також використано інші наукові методи – формально-статистичний, описовий, планіграфічний та класифікаційно-типологічний.

Наукова новизна роботи полягає у підготовці першого узагальнюючого

дослідження з проблем садиби Південної Русі, в якому на базі комплексного аналізу археологічних та інших матеріалів окреслено характер розвитку давньоруської садиби. У роботі також вперше: здійснено паралельне вивчення міської і сільської садиби, на основі якого дано порівняльну характеристику особливостей їх внутрішнього планування, площі, місця у структурі забудови населених пунктів; на основі узагальнення археологічних матеріалів запропоновано авторську схему варіантів розташування споруд у садибах; максимально повно залучено свідчення писемних джерел X–XIV ст. із цієї теми, здійснено їх систематизацію і аналіз; виконано серію науково обґрунтованих об'ємно-просторових графічних реконструкцій забудови сільських поселень XI–XII ст. Південної Русі; запропоновано нову модель підрахунків у вирішенні питання визначення розміру давньоруської сім'ї.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з X до першої половини XIII ст., що відповідає етапу динамічного соціально-економічного розвитку Київської Русі і дозволяє охарактеризувати розвиток садиби-двору у цей час як складової матеріальної культури давньоруської держави. Матеріали IX ст. не залучаються через їх малочисельність і фрагментарність.

Територіальні рамки роботи охоплюють територію Південної Русі у складі князівств-земель XII–XIII ст. – Київського, Чернігівського, Переяславського, Галицько-Волинського, Турово-Пінського, в сучасних межах – 13 областей України (крім південних і східних) та прилеглі території Білорусі (Брестська та Гомельські обл.).

Джерельна базу дисертації складають опубліковані результати розкопок пам'яток південної Русі, досліджених широкою площею, на яких зафіксовано численні різноманітні елементи садибної забудови – Київ, Чернігів, Звенигород, Берестя, Вишгород, Ліскове, Григорівка, Автуничі, Рів-2, Криниця та інших, всього 45 пам'яток. Особливу увагу приділено аналізу залишків дворів у таких літописних центрах як Київ, Берестя і Звенигород, де залишки дерев'яної міської забудови збереглися найкраще. Окрім того, у роботі використано велику кількість писемних джерел X–XIV ст. (літописи та інші пам'ятки),

етнографічні та архівні матеріали (останні зберігаються у НА ІА НАН України).

Для більш повного і всебічного вивчення садиби та її складових в якості аналогій залучено матеріали, отримані під час археологічних досліджень пам'яток інших регіонів Київської Русі, насамперед, Новгороду.

Практичне значення роботи. Результати дослідження можуть бути використані при написанні розділів (дерев'яна архітектура та будівництво, принципи і характеристика масової забудови населених пунктів) для узагальнюючих праць з матеріальної культури часів Київської Русі, при написанні учбових посібників, при розробці курсів лекцій для студентів історичних спеціальностей, для створення графічних, макетних чи натурних реконструкцій дворової забудови часів Давньої Русі, які можуть бути використані в музейних експозиціях і комплексах.

Особистий внесок здобувача полягає в участі в археологічних дослідженнях (експедиції під керівництвом В.О. Петрашенко і Г.Ю. Івакіна) давньоруських садиб Києва та інших пам'яток Середнього Придніпров'я, які використано для обґрунтування основних положень дисертації. Для створення графічних реконструкцій жител, садиб і забудови поселень було залучено матеріали розкопок В.О. Петрашенко чотирьох пам'яток біля с. Григорівки (ур. Підтополеве, Чернече, Ревутове) і с. Бучак.

У статті, написаній разом із В.О. Петрашенко, автор зробив опис об'єктів і просторово-планіграфічний аналіз забудови поселення біля с. Бучак, у статтях, написаних разом із Г.Ю. Івакіним – опис виявленої огорожі монастиря XII ст. і загальний планіграфічний аналіз розташування давньоруських об'єктів, знайдених під час розкопок території Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві.

Апробація результатів дослідження здійснено у вигляді доповідей на наукових міжнародних та всеукраїнських конференціях в Україні – Київ (1996), Переяслав-Хмельницький (2005), Коростень (2008) та Росії – С.-Петербург

(2003). Попередні підсумки дослідження обговорено на засіданнях Відділу археології Києва ІА НАН України.

Публікації. За темою роботи дисертантом опубліковано 16 наукових праць, 9 з яких – у фахових виданнях, затверджених ДАК України, 2 – у закордонних фахових виданнях.

Структура роботи і обсяг дисертації. Рукопис дисертації складається із вступу, чотирьох розділів, висновків (загалом 179 стор.), списку використаних джерел (265 позицій літератури та 21 позиція архівних матеріалів), додатку А (49 стор. ілюстрацій), додатку Б (9 стор. таблиць). Загальний обсяг роботи становить 268 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА, ІСТОРІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ САДИБИ ПІВДЕННОЇ РУСІ X–XIII СТ.

Останнім часом стали актуальними дослідження, в яких використано здобутки кількох наукових сфер. Результати археологічних пошуків доповнюються етнографічними матеріалами, зокрема, в царині домобудівництва, ремесла, сільського господарства, поховального обряду тощо. Це, в свою чергу, дозволяє робити обґрунтовані наукові реконструкції і моделі, більш повно відтворювати минулу дійсність. Ще однією сферою, досі мало використаною археологами, є мовознавство, особливо його складова – історична лексикологія. Залучення різноманіття назв окремих предметів і явищ доби середньовіччя надає додатковий, досить потужний, ресурс для вивчення матеріальної культури давньоруської доби.

Саме такий підхід, із використанням різнопланових джерел, є найбільш продуктивним для вивчення різних аспектів функціонування і розвитку садибної забудови поселень Південної Русі. Оскільки окремі групи джерел висвітлюють тільки певні сторони тематики середньовічного двору-садиби, їх інформативність доповнює сучасні знання, а комплексність використання допомагає отримати цілісне уявлення про об'єкт дослідження.

Вивчення дворів пересічного населення, як однієї з складових життя середньовіччя, на теренах Південної Русі отримало надійну археологічну базу лише починаючи з 70-х рр. XX ст. До того часу уявлення про двір, як неодмінний елемент житлової забудови, спиралось на результати археологічного вивчення пам'яток, розкопаних широкою площею на інших землях Давньої Русі, на етнографічних матеріалах та на свідченнях писемних (в першу чергу, літописних) джерел.

Вибір конкретних методів нашого дослідження був продиктований характером фактичного матеріалу і типом використаних джерел.

1.1. Археологічні джерела з вивчення давньоруського двору

Матеріали розкопок давньоруських поселень (міста, городища, сільські поселення) є найбільш виразним і об'єктивним джерелом до вивчення садиби Давньої Русі X–XIII ст. При вивченні археологічних джерел і їх аналізі на спеціальну увагу заслуговують питання специфічності збереження і вивчення окремих елементів, частин або цілих садибних комплексів, на що впливають такі характеристики археологічних пам'яток як характер ґрунтів, досліджена площа і збереженість комплексів. При цьому найбільш вагомими результатами були отримані при співпадінні двох умов – проведенні розкопок широкою площею та добрій збереженості об'єктів, які складали саму садибу.

Дуже важко вивчати планіграфію дворів під час розкопок на сухих ґрунтах, де не зберігається органіка. Наземні споруди в цих умовах, у кращому випадку, можна прослідкувати лише за концентрацією знахідок, а в переважній більшості випадків і це неможливо. Залишається лише фіксувати заглиблені елементи споруд, реконструкція яких здійснюється за аналогією з етнографічними об'єктами [Готун 2003, с. 170–180]. На землях Галицького князівства відомі пам'ятки, на яких житла та інші об'єкти фіксуються за допомогою западин, але без їх розкриття неможливо визначити синхронність цих комплексів [Михайлина, 2007, с. 49; Ягодинська, 2014, с. 321–322]. Неможливість, через об'єктивні чинники, фіксації усіх елементів садиби робить археологічні джерела фрагментарними, які мають доповнюватися іншими джерелами.

Найкращим варіантом збереженості є умова вологості ґрунту, в якому зберігається органіка, в тому числі дерев'яні елементи конструкцій забудови давніх поселень – рештки зрубів чи стовпів житлових і господарських споруд дворів, їх огорожа, настили вулиць та дворів вимостки. При добрій збереженості з'являється можливість отримати повну, вичерпну картину розміщення об'єктів у дворі, за речовим матеріалом і окремими елементами конструкцій визначити призначення об'єктів (житлове, господарче, ремісниче),

при цьому відповідні стратиграфічні спостереження дозволяють встановити відносну хронологію існування садіб-комплексів, які змінюють одна одну, а дендрохронологічні аналізи – визначити й абсолютні дати функціонування досліджених садіб. Це зроблено, зокрема, для окремих садіб чи навіть будівельних горизонтів Києва, Берестя і Звенигорода [Сагайдак, 1981; Лысенко, 1985, с. 39–55; Гупало, 2014, с. 399–405].

Подібні умови зволоженого ґрунту присутні на значних площах лісової зони Східної Європи, і тому на території сучасних Білорусі та Росії виявлені десятки пам'яток із збереженими дерев'яними елементами забудови давньоруського часу. У Полоцьку, Мінську, Новгороді, Пскові, Старій Ладозі та інших містах розкопано частини садіб, кварталів, вулиць, які дозволяють реконструювати як забудову окремих дворів, так і деяких кварталів [Тарасау, 1998; Загорульский, 1982; Засурцев, 1963]. Матеріали з цих та інших пам'яток слугують добрими аналогіями до виявлених подібних об'єктів у Південній Русі.

На теренах Південної Русі добре збереженої дерев'яної забудови поселень знайдено менше, оскільки значна частина цих земель займала широку смугу Лісостепу. Тим не менше, в зоні Полісся та у зволжених заплавах річок під час розкопок виявлені випадки доброї збереженості деревини. Серед них забудова Подолу у Києві X–XI ст., міського передмістя XII–XIII ст. у Звенигороді (сучасна Львівська обл.), міська забудова Львова XII–XIV ст. і дитинця Берестя XI–XIV ст. (Білорусь), що входили до Галицько-Волинського князівства, міст Турова, Пінська, Давид-Городка, що належали до Турівського князівства.

Іншим фактором повноти інформації про садиби на пам'ятках є сприятливі умови як для збереженості самих об'єктів, так і для їх виявлення. Найкраще збережені об'єкти мають ті пам'ятки, площа яких не була заселена в більш пізній період і не постраждала від антропогенного чинника (глибока оранка, меліорація, прокладання комунікацій, терасування, обвалування тощо). Для виявлення об'єктів, пов'язаних із садибою (як правило, вони є заглибленими) – жител, господарських споруд, огорож – важливим є конкретні

умови пам'яток. На багатошарових пам'ятках, де товщина культурного шару більша, неглибокі об'єкти (зокрема, канавки від огорож) можуть знаходитись у самому культурному шарі, не сягаючи передматерикових і материкових шарів, і це значно ускладнює їх виявлення і фіксацію. Те саме спостерігається на чорноземних ґрунтах Середнього Подніпров'я, де в окремих місцях шар природного чорнозему сягає метра і навіть більше. Інша обставина – характер самого материка. У лесовому або глинистому материку заглиблені об'єкти досить добре зберігають свої характеристики (форма, нахил стінок), в той час як у піщаних ґрунтах фіксація і реконструкція цих параметрів викликає певні складнощі. Показовим прикладом останнього є відоме поселення Комарівка, яке займало піщане підвищення в заплаві лівого берега Дніпра [Беляєва, 1995, с. 5–24].

Оскільки площа давньоруської пересічної садиби сягала від 200–300 до 1000 і більше кв. м (див. пункт 3.3.1. роботи), для належної фіксації її об'єктів і кордонів потрібні розкопи, розмір яких перевищує розмір самої садиби. Тільки у цьому випадку з'являється можливість прослідкувати повну внутрішню планіграфію забудови пам'ятки (взаємне розташування дворів, місця воріт-в'їздів, проходження вулиць тощо). Якщо при розкопках широкою площею фіксуються сліди огорож садиб, то вони виступають як об'єктивний маркер меж цих садиб. В іншому випадку, навіть при великій кількості виявлених об'єктів, в першу чергу, жител, їх поділ (за скупченням об'єктів чи іншими ознаками) на окремі садиби залишається гіпотетичним.

Слід наголосити, що для пошуку та вивчення садиб необхідна не *загальна* велика площа розкопаних ділянок, а *суцільна* велика розкопана площа, хоча б й частини, пам'ятки. Подібних пам'яток в Південній Русі не так вже й багато. Серед досліджених міст і городищ можна назвати Київ, Вишгород, Білгород, Городеськ, Чучин, Іван-Гору, Княжу Гору, Дорогобуж в Київській землі, Чернігів, Любеч, Шестовицю, Слобідку в Чернігівській, Звенигород, Львів, Берестя, Буківну у Галицько-Волинській, Турів у Турівській землі. Серед сільських поселень, розкопаних широкою площею (понад 1000 м²), таких

пам'яток два десятка. Серед них: Григорівка – 2 поселення (ур. Чернече; ур. Ревутове), Бучак, Комарівка у Лісостеповій частині (Канівське Подніпров'я), Софіївська Борщагівка під Києвом та Автуничі, Ліскове-1 і 2, Криниця, Шумлай, Овраменків круг, Клонів, Деснянка, Рів-2, Рудка (Зелені Рви 2) у Чернігівському Поліссі. З цих пам'яток тільки дві – Автуничі та Ліскове, розкопані на 50% та 25% відповідно [Шекун, 2003, с. 17]. Кілька сільських поселень розкопано широкою площею і на Волині – Боратин, Городок, Загаї, Хрінники [Кучинко, 2002, с. 45, 46]. Всього у роботі використано матеріали з 45 пам'яток (рис. 1). Результати розкопок поселень широкою площею в Україні є більш масштабними, ніж на території центру і півночі Європейської Росії, де у 12 областях селищ, розкопаних більше ніж на 1000 м², на сьогодні є лише 7 [Археология, 2007, с. 10–15, рис. 1].

Публікації матеріалів садибних комплексів названих пам'яток є базовими для вивчення тематики двору-садиби Південної Русі.

Вивчення садиби Південної Русі має вже тривалу історію. До початку активного археологічного вивчення міст і городищ про двори писали лише історики, які коментували відповідні літописні звістки чи в контексті переказу історії Давньої Русі (В.М. Татищев, М.М. Карамзін, С.М. Соловйов, М.С. Грушевський), чи вивчення історичної топографії Києва (М.Ф. Берлинський, М.О. Максимович, М.І. Петров). Вже перші масштабні розкопки Старокиївської гори, проведені В.В. Хвойкою, виявили давньоруські споруди житлового і виробничого характеру, частина з яких була двоярусною. Подальші дослідження Верхнього Києва 30–60 рр. XX ст. (Т.М. Мовчанівський, М.К. Каргер, В.А. Богусевич, С.Р. Кілієвич, П.П. Толочко) зафіксували цілі зони міської забудови із об'єктами садиб – житлами, господарськими і виробничими спорудами, льохами, ямами. Реконструкція забудови Києва в роботах першої половини XX ст. була більш уявною, ніж конкретною, про що свідчить її характеристика, подана в 1940 р. І.О. Іванцовим: «Житлово-господарські комплекси... були розташовані у певному порядку: кожен такий

двір був огорожений дерев'яним частоколом і мав досить міцні ворота» [Іванцов, 2003, с. 278].

Але тільки виявлена під час будівництва метро на Подолі дерев'яна забудова давнього Києва дала потужний поштовх як до вивчення садиб і міського планування, так і їх окремих елементів – зрубних, у тому числі багатоярусних, і каркасно-стовпових споруд, різних типів парканів, залишків вулиць. Результати розкопок першої половини 1970-х рр. на Червоній площі, Житньому ринку, між вул. Героїв Трипілля і Хоревою дали збережені зразки забудови київських садиб Х–ХІ ст. Публікації матеріалу і його спеціальний аналіз були дані в низці робіт авторів і учасників розкопок, що вийшли у 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст.: П.П. Толочка [1976; 1980; 1981; 1981а; 1983], К.М. Гупала [1975; 1979; 1981а; 1982], В.О. Харламова [1977], М.А. Сагайдака, Г.Ю. Івакіна. Згодом на цих матеріалах В.О. Харламов захистив кандидатську дисертацію на тему «Архитектура жилых деревянных комплексов Киева X – первой половины XIII вв. (По раскопкам Подола)» [Харламов, 1990], а М.А. Сагайдак провів більш детальний аналіз окремих аспектів домобудівництва [Сагайдак, 2010]. П.П. Толочко, спираючись на матеріали з розкопок Подолу і Верхнього міста, довів хибність думки М.К. Каргера про відсутність у давньому Києві зрубних, у тому числі наземних, споруд і помилковість твердження М.Ю. Брайчевського, за яким у Києві не було окремих садиб з огорожами, а міська забудова нібито мала вигляд багатоповерхових споруд, які утворювали суцільну лінію уздовж вулиць [Толочко, 1981].

Дослідження забудови Києва були успішно продовжені у 80-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. У «місті Ярослава» розкопками Я.Є. Боровського і М.А. Сагайдака були зафіксовані елементи вуличної сітки цього району міста з садибними огорожами і спорудами [Боровський, 1985], у «місті Володимира» Я.Є. Боровський і О.П. Калюк розкрили велику площу, на якій дослідили садибну забудову і дві вулиці [Боровський, 1993]. На території Михайлівського Золотоверхого монастиря експедицією під керівництвом Г.Ю. Івакіна були

виявлені ділянки дерев'яних огорожі і воріт монастиря XII ст. [Івакін, 2002; 2009]. Київській Поділ залишається серед найбільш досліджених в останні десятиліття. Розкопками М.А. Сагайдака, В.М. Зоценка, М.С. Сергєєвої, В.М. Тимощука, С.П. Тараненка, А.Б. Занкіна, В.Г. Івакіна та інших зафіксовані кілька десятків садиб давньоруського часу, фрагменти огорож, вулиць, садибних споруд. Особливо продуктивними були розкопки на вул. Спаській, 35, де М.А. Сагайдаку та Н.В. Хамайко вдалося дослідити частину садиби із спорудами різного призначення і двома боковими парканами, з відносно добре збереженими дерев'яними частинами [Сагайдак, 2012; 2015]. У 2014 р. С.П. Тараненко захистив кандидатську дисертацію «Масова забудова давньоруського Подолу Києва: планувальна структура», в якій, серед іншого, розглянув питання садиб і кварталів цього району, проаналізував типологію парканів і статистичний розподіл його типів, простежив тенденції розміщення виробничих комплексів на Подолі, які, переважно, тяжіли до периферійних районів посаду [Тараненко, 2014]. Щойно на основі дисертації дослідника вийшла його монографія з додатками, в яких С.П. Тараненко надав джерельну базу свого дослідження, хронологічно розділивши елементи садиб – об'єкти, паркани, виробничі споруди, виявлені на Подолі за весь час розкопок цього району давнього Києва [Тараненко, 2016, С. 128–149].

Знахідка десятків житлових і господарських зрубів, багатьох десятків метрів дерев'яних парканів садиб підтвердила спорідненість міської дерев'яної цивільної архітектури Києва та міських центрів інших князівств, функціонування дворів як головних елементів забудови столиці давньоруської держави [Толочко, 1980, с. 84, 85].

Незважаючи на те, що в Києві на Подолі знайдено найбільшу на території України кількість збережених дерев'яних об'єктів давньоруського часу, найбільшою, розкопаною суцільною площею, пам'яткою з елементами дерев'яної забудови в Україні є літописний Звенигород (сучасне с. Звенигород Пустомитівського р-ну Львівської обл.). Його північно-східний пригород (ур. За Хмільником або На Греблі), розташований у заплаві р. Білки, був

досліджений 1983–1991 рр. археологічною експедицією Львівського інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом І.К. Свешнікова [Свешніков, 1983; 1984; 1985; 1986; 1987; 1988; 1989; 1990; 1991]. На площі 2753 м² було виявлено 48 житлових і господарських споруд, рештки огорож, близько десяти садиб, трьохярусну дерев'яну мостову вулиці довжиною 90 м і шириною до 5 м. Виявлені об'єкти належали до, щонайменше, трьох будівельних горизонтів кінця XI–XII і, не виключено, XIII ст. Донедавна ці матеріали в повному обсязі не були введені до наукового обігу, залишаючись у звітах, крім кількох проміжних публікацій учасників розкопок [Свешніков, 1987; Могитич, 1995]. Завдяки наполегливій праці В.Д. Гупало, якій довелось обробляти величезний масив польової документації та знахідок і систематизувати інформацію звітів І.К. Свешнікова, результати робіт 1983–1991 рр. в ур. За Хмільником зайняли вагоме місце в новій монографії дослідниці, яка присвячена підсумкам багаторічних археологічних досліджень Звенигорода. Автор надала детальний опис усіх виявлених об'єктів, ліній парканів, запропонувала свою реконструкцію розбивки забудови на садиби, яка, втім, залишається відкритою для дискусії [Гупало, 2014].

У 1992 р. у Львові Рятівною археологічною службою Інституту суспільних наук АН України (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) на місці запланованого будівництва готелю «Золотий Лев» (суч. ринок «Добробут») на площі 1000 м² на правому березі р. Полтви була досліджена частина давнього Львова. У горизонті княжої доби XII–XIV ст. зафіксовано дерев'яну забудову міста із мощеною вулицею та садибами, що містили, іноді двоярусні, зруби, виробничі і господарські споруди, мощення дворів [Петегрич, 1993]. На жаль, ці надзвичайно цікаві матеріали розкопок досі не опубліковано в повному обсязі.

Львівські знахідки дерев'яної забудови підтверджують перспективність виявлення подібних решток на давньоруських пам'ятках, розташованих у відповідних топографічних умовах. Це, зокрема, стосується і Подолів таких великих літописних центрів як Чернігів та Любеч.

Масштабні роботи з дослідження давньоруських міст південної Білорусі були проведені в 60–80-х роках ХХ ст. П.Ф. Лисенком. Розташовані в зоні Прип'ятського Полісся, ці пам'ятки досить добре зберегли дерев'яні залишки міської забудови. Серед них чільне місце займає дитинець літописного Берестя. Розміщуючись на острові при впадінні р. Мухавець до Західного Бугу, дитинець займав площу близько 1 га, з якої повністю або частково (не до материка) розкопано 1444 м². При цьому було знайдено 224 споруди, 127 з яких були інтерпретовані автором розкопок як житла. В 72 об'єктах були виявлені печі або їх залишки [Лысенко, 1985]. Автор розкопок П.Ф. Лисенко скрупульозно звів матеріали багаторічних досліджень, надав детальний опис кожній виявленій споруді. Усі споруди та інші розкопані об'єкти (кількашарові настили трьох вулиць, паркани садиб) були розділені П.Ф. Лисенком на 13 будівельних періодів від ХІІ до ХV ст., що дозволило вивчити планіграфію забудови дитинця Берестя в її розвитку. Добра збереженість житлових і господарських зрубів-клітей (чотири споруди збереглись на висоту 10 і більше вінець) з дверними отворами (таких зафіксовано 35) і навіть вікнами, ділянки парканів, що обмежували двори як з боку вулиць, так і від сусідніх садиб, внутрішньодворові настили – все це дало надійні матеріали для реконструкції як планіграфії, так і зовнішнього вигляду садиб дитинця ХІІ–ХІV ст. Деякі виявлені об'єкти та знахідки з Берестя перевершили (кількісно і якісно) аналогічні матеріали з Новгороду – визнаного лідера археологічного вивчення матеріальної культури середньовічних міст Русі. Нещодавно вийшли з друку скорочений і повний варіанти нашої роботи, в якій проаналізовано матеріали з Берестя, у тому числі й спірне питання наявності садиб на його дитинці [Козюба, 2015; 2016].

П.Ф. Лисенко опублікував результати своїх досліджень інших давньоруських міст Прип'ятського Полісся, де також були зафіксовані дерев'яні елементи забудови [Лысенко, 1974; 1999; 2004].

У Турівській землі, яка географічно і політично тяжіла до Південної Русі та часом входила до складу Київського і Чернігівського князівств, залишки

дерев'яної забудови виявлені при розкопках давніх Пінська, Давид-Городка, Слуцька і досить слабо – на дитинці Турова. На останньому зафіксовано 35 будівель (24 житлових, в яких 10 – з печами), збудованих із сосни чи дуба [Лысенко, 1991, с. 100].

У Пінську при дослідженнях П.Ф. Лисенка у 1963 р. було знайдено 7 ярусів вуличної мостової, 10 дворових настилів, 7 житлових і 16 господарських будівель, що відносились до 9 будівельних ярусів. Споруди належали до двох садиб, які розташовувалися з обох боків давньої вулиці – східної і західної. Усі виявлені об'єкти за дендродатами віднесено до періоду від 1280 (1250?) до 1556 р. [Лысенко, 1991, с. 106, 108].

Добре збереглися залишки дерев'яної забудови у Давид-Городку. Під час розкопок 1937–1938 рр. було знайдено десятки зрубів, кілька вуличних мостових і навіть сліди двохкамерної дерев'яної церкви. Під час досліджень 1967 р. зафіксовано 15 будівель, що належали до шести будівельних ярусів, з яких 4 відносились (за дендродатами) до 60-х рр. XII – середини XIII ст. [Лысенко, 1991, с. 109, 110].

Серед міст Південної Русі, досліджених широкою площею, де зафіксовано виразні сліди садибної забудови, слід назвати Чернігів (рис. 2; 3). Масштабні розкопки на дитинці і передгородді у 80-х рр. XX ст. виявили багато слідів канавок огорож, жител, виробничих споруд, льохів, окремих відрізків вулиць [Казаков, 1990; Моця, 2011]. Аналіз планіграфії забудови відкритих ділянок ускладнений відсутністю детальних публікацій і не роздільністю давньоруських об'єктів на певні періоди їх побутування. Те саме стосується і розкопок Вишгорода 1990–1991 рр. На посаді в південній частині давнього міста були виявлені садиби гончарів із горнами, розташованими поряд із житлами [Чабай, 1990]. Ці матеріали також чекають на свою публікацію.

Серед сільських поселень, розкопаних великою площею, двом пам'яткам – біля Ліскового (Полісся) та біля Григорівки (Лісостеп) присвячені окремі монографії, в яких подано детальний опис об'єктів, проаналізовано хронологію і планіграфію забудови, виділено комплекси окремих садиб [Шекун, 1999;

Петрашенко, 2005б]. У кінці XX – на початку XXI ст. з'явились кілька публікації окремих садибних комплексів на селищах Чернігівщини – поселенні Криниця біля с. Старий Білоус [Шекун, 1993], Рів-2 біля с. Шестовиця [Шекун, 2006], Автуничі [Моця, 1997, с. 60–66] та Канівщини – Бучак [Петрашенко, 2005а, с. 67, 68]. Спеціальний аналіз саме сільської садибної забудови Чернігівщини зроблений О.В. Шекуном [Шекун, 1998; 2003], загальний для сільських поселень Південної Русі (на прикладі пам'яток Середнього Придніпров'я) – В.О. Петрашенко [Петрашенко, 2005, с. 139–157]. Вивчення, переважно історіографічне, сільської садиби, передусім Південної Русі, здійснено Р.В. Новожеєвим [Новожеєв, 2011; 2012].

У Південній Русі поки що не знайдено збережену дерев'яну забудову сільських поселень. Це пов'язано з відсутністю досліджень заплавних частин цього типу пам'яток. На перспективність подібних відкриттів вказують знахідки дерев'яних колодязів на сільських поселеннях Чернігівського Полісся, зруби яких збереглися у вологих нижніх нашаруваннях [Веремейчик, 1995, с. 85, 87].

Для вивчення садибної забудови Давньої Русі етальною пам'яткою є Новгород. Це пов'язано як і з тривалістю його досліджень, так і великою кількістю суцільних розкритих площ, значною кількістю звісток, пов'язаних із двором, у місцевому літописанні XII–XIV ст. та наявністю берестяних грамот, що допомагають у соціальній, а іноді і персональній ідентифікації розкопаних садиб. Монографія П.І. Засурцева «Усадьбы и постройки древнего Новгорода», не зважаючи на свій поважний вік, залишається актуальною для досліджень цього напрямку [Засурцев, 1963]. Аналізу благоустрою Древнього Новгорода на основі археологічних даних присвятив свою кандидатську дисертацію О.М. Сорокін. В одній з її глав розглянуто благоустрій садиб – їх планування, конструкції огорож, організація в'їздів, дворові вимостки і мощення, питання санітарії, наявності садів, городів і зелених насаджень у місті. В іншій главі дослідник зупинився на аналізі водовідвідних споруд Новгорода, переважна більшість яких, втім, з'явилась набагато пізніше XIII ст. [Сорокин, 1994].

Матеріали Новгороду дали цікаві матеріали і з такого питання, як садки в давньоруських садибах. В архіві Б.А. Колчина була знайдена чернетка статті, присвяченої садам давнього Новгороду. Вона була підготовлена до друку П.Г. Гайдуковим і опублікована у 2005 р. [Колчин, 2005].

Крім публікацій археологічних матеріалів, багато науковців зверталось до широкого кола питань, напряду чи опосередковано пов'язаних із садибами Південної Русі Х–ХІІІ ст. Серед цих проблем – вивчення і реконструкція давньоруського житла як головного елемента садиби, а також аналіз інших її складових – господарських, ремісничих і промислових споруд, огорож, колодязів тощо. Також у центрі уваги дослідників були питання планіграфії садиби, її площі, особливостей планування окремих пам'яток чи категорій пам'яток (городища), графічна реконструкція садибної забудови на основі конкретних розкопаних комплексів, значення двору у палеодемографічних дослідженнях та інші питання.

Розвитку планувальної структури жител від однокамерних до трьохкамерних, за результатами розкопок, приділили увагу Р.О. Юра, П.О. Раппопорт, П.П. Толочко та інші дослідники [Юра, 1971; Раппопорт, 1975; Толочко, 1981]. Огляд знахідок двокамерних жител на селищах Середнього Придніпров'я зроблений І.А. Готуном [Готун, 2003, с. 157]. У Південній Русі відомі і знахідки трьохкамерних жител, зокрема, у Києві (Житній ринок, зруб 1 в садибі В) та на поселенні Ліскове-2 [Гупало, 1981, с. 110; Шекун, 1997, с. 73].

Питання розташування та облаштування входу до житла було вивчене на прикладах збережених дерев'яних порогів і дверей комплексів Києва [Сагайдак, 2010, с. 542, 543] та Берестя [Лысенко, 1985, с. 180–183]. За дослідженнями П.О. Раппопорта, для Південної Русі було характерне розташування печі житла біля входу, устям до нього [Раппопорт, 1975, с. 137, 140], що було підтверджено на матеріалах Берестя [Лысенко, 1985, с. 181] і Звенигорода [Гупало, 2014, с. 378].

З тематикою двору пов'язане й питання багатоярусності житла та його площі. В середині ХХ ст. домінувала думка, що в Києві і, взагалі, в лісостеповій

смузі Південної Русі, найбільш поширеним типом житла була глинобитна напівземлянка [Каргер, 1958, с. 344–368]. Іншу думку, ще до відкриття зрубів на київському Подолі, висловив П.П. Толочко, який на конкретних прикладах довів, що основна частина будівель Верхнього Києва була наземною і «значною мірою двоповерховою» [Толочко, 1970, с. 111–118]. Про багатоярусність давніх жител Києва писав М.Ю. Брайчевський [Рядовий, 1972]. Цю реалію підтвердили наступні дослідження масової забудови Києва [Толочко, 1981, с. 79; Тараненко, 2008, с. 131].

Дослідники розглядали й питання площі жител, наводячи статистику цього показника на прикладах поселення біля Григорівки (ур. Чернече), зрубів у Бересті, Звенигороді і Києві [Петрашенко, 2005б, с. 29; Лысенко, 1985, с. 178; Гупало, 2014, с. 382; Толочко, 1981, с. 72, 73, 86]. Було з'ясовано, що київські зруби були найбільшими, а у Звенигороді прослідковано тенденцію до збільшення їх площі протягом XII ст.

В останні два десятиліття плідну роботу з вивчення споруд на давньоруських сільських поселеннях Середнього Придніпров'я здійснював І.А. Готун. Ним підготовлено дисертаційне дослідження «Соціально-виробнича структура забудови села Середнього Подніпров'я X–XIII ст.» [Готун, 2016]. Дослідник провів функціональний та типологічний аналіз споруд села, подав детальну типологію нежитлових споруд за їх призначенням, розділену на дві великі групи – ремісничі та промислові, господарські та побутові [Готун, 2016, с. 7–9]. Також І.А. Готун розглянув структуру забудови селищ і наявність на них садиб, надавши характеристику останнім [Готун, 2016, с. 10]. Подібні об'єкти на пам'ятках між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром були описані І.П. Возним [Возний, 2009], садиби на кількох поселеннях Тернопільщини – М.О. Ягодинською [Ягодинська, 2014], біля Пересопниці – Б.А. Прищепою [Прищепа, 2012], рубежу I–II тис. н.е. – на поселенні біля с. Стільсько (ур. Затінок) [Филипчук, 1998].

Ремісниче виробництво як у містах, так і селах Південної Русі було здебільшого зосереджено, крім випадків спеціалізованих поселень, на території

садиб ремісників. Огляди цих виробництв для Києва [Толочко, 1981а; 1983, с. 137–160] та Берестя [Лысенко, 1984, с. 378–383] надали перелік ремісничих спеціальностей міських виробників, в той час як монографія А.В. Петраускаса висвітлила стан вивчення сільського ремісничого і промислового виробництва для пам'яток Середнього Придніпров'я [Петраускас, 2006]. У дослідженні С.П. Тараненка було з'ясовано, що виробничі комплекси київського Подолу були зосереджені переважно на периферії останнього [Тараненко, 2016, с. 110–114].

Городищам Південної Русі і, зокрема, характеристиці їх забудови присвячена монографія М.П. Кучери [Кучера, 1999]. Дослідник відмітив складність визначення планування на цьому типі пам'яток, оскільки тільки 16 з них, завдяки розкопкам широкою площею, дали певні матеріали з цього питання [Кучера, 1999, с. 89]. Подвірньо-рядова (чи шахово-рядова, як її назвав М.П. Кучера) забудова простежується, за реконструкцією автора монографії, лише на кількох городищах, а саме – на посаді Пекарів I, у Підгірцях I (літописний Пліснеськ), Києві, Городську і менш виразно – у Ржищеві (Іван-Гора) [Кучера, 1999, с. 90–97]. Площа дворів на цих пам'ятках коливалась від 180 до 450 м². М.П. Кучера на основі свого аналізу планіграфії і хронології розкопаних об'єктів на названих городищах прийшов до висновку, що іноді у дворах існувало й по два синхронних житла, і підтримав думку про 25-річне, в середньому, існування (функціонування) одного заглибленого житла [Кучера, 1999, с. 103–108].

На основі розкопаних у 1970-х рр. на Подолі в Києві садибних комплексів X–XI ст. (Червона площа, Житній ринок) П.П. Толочком, В.О. Харламовим і М.А. Сагайдаком були запропоновані реконструкції як окремих жител, так і садиб в цілому, які спирались на їх плани, аналіз архітектурно-будівельних особливостей і призначення [Толочко, 1980, с. 70–71, 82–83; Харламов, 1981, с. 134, 135, 136, 138, 139, рис. 51–54, 56, 57; Сагайдак, 2010, с. 542, рис. 10, 1]. Графічний вигляд масової дерев'яної садибної забудови Києва було представлено О.Д. Зоріним, О.І.Кутовим і В.О. Розенбергом у карті-

реконструкції давнього Києва [Зорин, 1971]. У роботі в якості ілюстрацій нами використано малюнки-реконструкції В.О. Харламова давньоруських жител і садибних комплексів київського Подолу, що зберігаються у Відділі археології Києва ІА НАН України.

Серед інших елементів садиби в літературі розглядались конструкції огорож, переважно на матеріалах київського Подолу [Толочко, 1976; Гупало, 1982; Тараненко, 2016]. Одним із типів огорож було літописне стовп'я, з яким ми ідентифікували паркан із напівколод, який у XII ст. оточував монастир біля Михайлівського Золотоверхого собору [Козюба, 2010a]. Знахідкам колодязів давньоруського часу на сільських пам'ятках Середнього Придніпров'я присвячено статтю О.М. Веремейчик і І.А. Готуна, в садибі XII ст. київського Подолу – С.П. Тараненка [Веремейчик, 1995; Тараненко, 2005].

Питання площі міських садиб викликало гостру дискусію, оскільки навіть для конкретних пам'яток, наприклад, Києва чи Новгород, цей показник суттєво варіювався і був пов'язаний не тільки із соціальним статусом власників садиб [Толочко, 1983, с. 122; Сагайдак, 2005, с. 21; Кутовий, 1984, с. 66; Петров, 1997, с. 57].

Дослідження широкою площею давньоруських сільських поселень Середнього Подніпров'я (Автуничі, Ліскове, Рів-2, Григорівка (ур. Чернече та Ревутове) дозволило виявити сліди огорож як складової садибної забудови, з'ясувати систему розташування жител та об'єктів господарського і виробничого призначення в межах конкретних пам'яток [Готун 2003, с. 183–187; Петрашенко 2005, с. 29–44].

Археологічна база вивчення садиби часів Київської Русі постійно поповнюється новими пам'ятками і об'єктами. Результати розкопок залишаються основою у вивченні забудови двору і характеру його головних елементів, різних історико-архітектурних аспектів розвитку масового домобудівництва та планувальних структур населених пунктів середньовічної Південної Русі.

1.2. Писемні, етнографічні та інші джерела

Писемні джерела є невід’ємною частиною історичних досліджень і при вивченні складових матеріальної культури середньовічної Русі суттєво доповнюють, а іноді і корегують результати, отримані під час археологічних досліджень. Особливо це помітно у вирішенні питань, де археологічних матеріалів недостатньо через їх іманентну фрагментарність. Прикладом такого активного залучення писемних джерел є дослідження М.С. Сергєєвої інтер’єру середньовічного житла [Сергєєва, 2001].

У нашій роботі використано значну кількість писемних джерел. Серед останніх чільне місце займають літописи – Повість минулих літ (далі ПМЛ), Іпатіївський літопис (ІЛ), Лаврентіївський літопис (ЛЛ), Новгородський перший літопис (НПЛ) та деякі інші. Вони не тільки дають десятки прикладів, в яких під час різних подій X–XIII ст. згадуються двори, але й надають можливість прослідкувати зміни назв окремих лексем, пов’язаних із двором-садибою чи його складовими, або прослідкувати синонімічність окремих назв. Наприклад, у НПЛ під 1194 р. згадується велика пожежа, під час якої *„сѣгорѣша... много домовъ добрых”* (за текстом більш ранніх Синодального та Комісійного списків). У більш пізніх списках літопису (Академічному, Толстовському) слово домовъ замінено на дворовъ, що свідчить про рівноцінність цих назв у свідомості переписувача літопису XV ст. Літописи є найбільш масовим писемним джерелом у вивченні середньовічного двору Русі X–XIII ст.

Серед названих літописних пам’яток ІЛ є пріоритетним, оскільки його частини створювались у Києві (ПМЛ та Київський літопис) та Південно-Західній Русі (Галицько-Волинський літопис) і відобразили події, які відбувались, передовсім, на теренах Південної Русі. Тим не менше, й інші літописи є важливим джерелом, адже при описі історичних подій вони також містять згадки про двори.

За підрахунками О.В. Творогова, в ПМЛ за ЛЛ лексема «дворь» згадується 35 разів, а за ІЛ – на 3 випадки більше [Творогов, 2001, с. 624, 721, 731]. Здебільшого, в літописах фігурують князівські двори. Так, у Києві та його околицях літопис подає назви 11 дворів, які належали великим київським князям (деякі з них мали по кілька назв, як от *Ярославів* або *Великий*, *Ольжин* або *Теремний*, так що самих дворів було менше). Князівські двори, за літописом, існували у Володимирі, Галичі, Переяславі (2), Чернігові, Путивлі, Ігоровому сільці на Чернігівщині – в межах Південної Русі, а також в інших містах – Новгороді, Володимирі Суздальському, Ростові, Суздалі, Ярославлі, Друцьку.

Крім того, літописні джерела називають понад десяток імен господарів київських дворів, які, здебільшого, згадуються як бояри, тисяцькі, воєводи, тивуни [Толочко, 1983, с. 197–200]. У Києві ІЛ згадує також двори соцьких та простих мешканців. Є літописні згадки про двори місцевих бояр у Галичі, Переяславі і Володимирі, тисяцького у Вишгороді, а також одного з чорноклобуцьких князів у Чюрняєві. Двори простих мешканців фігурують на сторінках літопису лише побіжно, як от у Іскоростені під час облоги міста Ольгою у 946 р. чи в селах Новгород-Сіверського удільного князівства.

Окрема група робіт присвячена вивченню феодальних дворів Давньої Русі. Вона спирається, переважно, на літописні матеріали й висвітлює двори володарів (князівські, боярські, церковні) за цим джерелом, адже археологічно подібні комплекси практично не вивчені. Феодальним дворам Києва XI–XIII ст. присвячено публікації В.А. Богусевича та П.П. Толочка [Богусевич, 1957; Толочко, 1970; 1980; 1983]. Г.П. Поляков зробив огляд літописних повідомлень про названі типи дворів, виділивши серед князівських такі, що розташовувались у передмістях або на периферії [Поляков, 2005, с. 60]. Сумнівною є теза дослідника про існування в усіх церковних селах господарських дворів, яка ґрунтується на його припущенні, що оскільки села дарувались єпископам і монастирям князями і боярами, а дарувальники, на думку Г.П. Полякова, на час дарування мали в цих селах свої двори, то вони

залишались й у нових власників [Поляков, 2005, с. 62, 63]. Іншими висновками автора є твердження, що двір був обов'язковою частиною села в Давній Русі, яке фактично заперечує різницю між двором і садибою, і що двори володарів у селах мали більш потужний захист, ніж частокіл [Поляков, 2005, с. 63, 64]. Такі висновки не мають ні писемних, ні археологічних підтверджень.

Детальному вивченню княжих дворів Південної Русі X–XIII ст. присвячена книга М.Ф. Котляра та В.М. Рички [Котляр, 2008]. Перший із авторів висвітлив історію княжого двору у Галичі, другий – у Києві. Дослідники зупинились на питаннях структури княжого двору, апараті його управління і різних служб, церемоніалу і етикету, придворних розваг та інших сторін життя і функціонування двору.

Певні свідчення про двори можна знайти в інших оригінальних писемних пам'ятках Давньої Русі – Ізборнику Святослава, «Молінні» Даниїла Заточника, Києво-Печерському патерику, Руській Правді (РП). Останнє джерело існує в двох редакціях – Короткій і Поширеній («Пространной»), причому, у XIX–XX ст. майже всі дослідники вважали, що Коротка редакція більш давня і відноситься до XI ст. Нещодавно О.П. Толочко детально розглянув це питання і аргументовано довів, що Коротка редакція РП виникла на початку XV ст. [Толочко, 2009], тому при використанні РП ми посилалися, за одним виключенням, лише на її Поширену редакцію XII ст.

Кілька дотичних згадок стосовно дворів містяться в берестяних грамотах, знайдених у Новгороді (№№ 8, 160 та інші). Аналізу власне самих лексем XI–XIV ст., пов'язаних із двором, житлом, спорудами на подвір'ї, посприяли словники давньоруської мови І.І. Срезневського (3 тома, 1893–1912), сучасне видання під редакцією Р.І. Аванесова (6 томів, 1988–2000). Велике значення для розгляду садибної проблематики має спеціалізований словник будівельних термінів X–XV ст. А. Поппе [Poppe, 1962].

Деякі питання, пов'язані із садибою Давньої Русі, мають відношення до історико-юридичної проблематики. Вона почала розроблятися ще у XIX ст., але, незважаючи на це, окремі питання володіння і наслідування залишаються

дискусійними і зараз [Беляев, 1858; 1901; Никольский, 1859; Мрочек-Дроздовский, 1892; Рожков, 1905; Владимирский-Буданов, 1995; Греков, 1953; Щапов, 1972; 1989].

Серед писемних джерел історико-юридичного напрямку, використаних у роботі, крім уже згаданої РП привертають увагу устави Володимира і Ярослава, виникнення яких припадає на XI–XII ст., Закон судний людем короткої редакції – перекладена на слов'янську мову в кінці IX ст. 17-та частина (титул) візантійського законодавчого зводу Еклога, найбільш давній збережений на теренах Русі список якої присутній у Новгородському списку Кормчої книги 1280 р. [Максимович, 2005, с. 190]. Інше джерело давньоруського права – Книги законні, є слов'янським перекладом візантійського Прохірона, здійсненим не пізніше кінця XII – початку XIII ст. [Соболевский, 2006, с. 211].

Окремі аспекти давньоруського законодавства, опосередковано пов'язані із нерухомою приватною власністю через нормування загального права власності, спадковості та боргової відповідальності, знайшли своє відображення у міжнародних договорах, зокрема, у договорі Олега з Візантією 911 р. та низці договорів XIII ст. – Новгорода, Смоленська з німцями [Козюба, 2003].

У згаданих юридичних пам'ятках регламентуються окремі питання, тим чи іншим чином пов'язані з темою двору. Серед них: двір як приватна власність (проблема недоторканості приватного житла та непорушності кордонів двору); двір як місце злочину (пограбування-татба та пов'язане з ним вбивство татя; переховування злодія), як його об'єкт (у випадках підпалу) або місце певної юридичної дії (поклажа); втрата двору як розплата за злочин; двір і майно у спадковому праві [Козюба, 2003, с. 36]. Деякі з цих аспектів мають відображення в археологічному матеріалі, як, наприклад, сталість розташування дворів і непорушність їх кордонів, інші є цілком самостійними і не розкриваються в інших типах джерел.

Серед інших джерел, певним чином пов'язаних із вивченням кола питань, об'єднаних проблематикою садиби-двору Південної Русі, слід виокремити етнографічні, історико-лексичні і картографічні матеріали.

Фіксація і вивчення традиційної народної матеріальної культури завжди були в центрі уваги етнографів. На зламі XIX–XX ст. це вже був самостійний сформований напрямок наукової роботи. Завдяки вивченню житла, розвитку його форм, конструкцій і призначення чисельних господарських будівель і огорож дворів, планувальних особливостей садиб етнографія надає архаїчні взірці еволюції садиби і її складових елементів, візуалізує її простір і виступає зв'язуючою ланкою між результатами археологічного вивчення садиби і її науковою реконструкцією.

Паралельно з вивченням матеріальної культури етнографами і мовознавцями ретельно фіксувались варіанти назв окремих складових садиб. Це дає можливість з'ясувати, які реальні елементи матеріальної культури стоять за значною кількістю назв давньоруської доби, пов'язаних із тематикою садиби. Українсько-білоруське Полісся є визнаною скарбницею вивчення слов'янської матеріальної і духовної культури. Завдяки сталості місцевого населення і його комунікаційній відірваності від мегаполісів, культура и побут поліського регіону зберегли, здебільшого у трансформованому вигляді, риси попередніх епох. Тому місцевий етнографічний і лексичний матеріал широко використано нами для вивчення двору Південної Русі.

Серед етнографічних робіт, в яких зібрано величезний порівняльний матеріал із цієї проблематики, вирізняються дві праці, які залишаються базовими у вивченні східнослов'янського двору. Книга О.М. Харузіна «Славянское жилище в Северо-Западном крае» стала взірцем систематизації польових досліджень і структурованого подання етнографічного матеріалу по житлу і його елементам, садибним будівлям і планіграфії дворів. Автор також залучив спеціальну лексику інших слов'янських мов, а роботу завершив розлогим алфавітним покажчиком термінів, тим самим продемонструвавши комплексний міждисциплінарний підхід до об'єкту свого дослідження [Харузин, 1907]. Розвинула цей напрямок досліджень, але вже на більш широкому матеріалі, в тому числі й із залученням результатів археологічних розкопок, Є.Е. Бломквіст. У своїй фундаментальній праці «Крестьянские

постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные постройки)» вона акцентувала увагу на історичному розвитку цих складових матеріальної культури [Бломквист, 1956].

Привертають увагу також публікації українських та білоруських дослідників будівельної лексики Полісся [Корень, 1968; Лучиц-Федорец, 1973; Присяжнюк, 1981; Євтушок 1989; 1993].

Окремим напрямком у вивченні проблеми садиби (двору) є дані історичної лексикології, які показують розвиток у часі форм і змісту термінів, пов'язаних із садибою та її елементами. Серед праць цього напрямку є монографії таких відомих дослідників історичної лексики літописів як Ф.П. Філін, А.С. Львов та О.В. Творогов [Филин, 1949; Львов, 1966; 1975; Творогов, 1984]. Історична лексикологія вивчає історію слів у зв'язку з історією позначених ними реалій, стосовно нашої тематики – розвиток лексем, пов'язаних із садибою. Таким чином, вона будує місток між назвами, які зустрічаються в писемних джерелах, і назвами, якими оперують етнографи.

Залучення давнього лексичного фонду розширює можливості розуміння і реконструкції реалій минулого, більше того, іноді розвиток форм окремих лексем або заміна одних назв іншими чи поява все більшої кількості спеціальних термінів дозволяють навіть прослідкувати еволюцію розвитку матеріальних об'єктів. Важливо, що переважна більшість писемних джерел, які надають нам лексичний словник до означеної теми, мають більш-менш з'ясоване датування, і це, у свою чергу, дозволяє твердо відносити ці лексеми до давньоруського часу.

Треба зазначити, що, враховуючи мету створення літописів і характер викладення подій у них як джерел до політичної історії, літописи не часто містять побутові подробиці. Тому інші види писемних джерел – берестяні грамоти, перекладена біблійна і агіографічна література – суттєво поповнюють цей пробіл. Перекладені літературні пам'ятки цікаві тим, що в них присутні старослов'янські відповідники грецьким лексемам, що позначають побутові речі та деталі повсякденного матеріального життя персонажів цих творів.

Найголовніший недолік використання історичної лексики в дослідженнях – наявність синонімічних рядів, коли первісний зміст лексеми розмивається, і це призводить до появи кількох назв одного і того ж об'єкту в конкретному місці писемного джерела при різних перекладах або наявності кількох списків цього джерела. Це свідчить про певну суб'єктивність перекладача чи переписувача у виборі лексичного відповідника тому чи іншому терміну [Козюба, 2010, с. 127].

У вивченні садибної забудови міст допомагають картографічні матеріали. На інструментальних планах міст XVIII – початку XIX ст. зафіксовані як елементи планувальної структури – вулична сітка, залишки старих укріплень, так і природні чинники, пов'язані із цією структурою – деталі рельєфу, дрібна гідромережа тощо. У багатьох випадках перераховані складові були актуальними і для давньоруської доби, лише частково трансформувались, а отже, і тоді вони впливали на формування міських кварталів і садибної забудови.

Показовим у цьому відношенні є план Києва А. Меленського 1803 р., який детально зафіксував, у тому числі, усю вуличну мережу і індивідуальне планування *кожної* подільської садиби, знищених катастрофічною пожежею 1811 р. Після неї Поділ був повністю перебудований на іншій планувальній основі, яка продовжує функціонувати зараз. Археологічні дослідження підтвердили, що пізньосередньовічне планування Подолу, зафіксоване на плані 1803 р., в загальних рисах зберегло планувальну структуру давньоруського часу [Алфёрова, 1982; Тараненко, 2016, с. 11]. План Києва 1695 р. І. Ушакова засвідчує сталість побутування різних типів дворових огорож – дощатих, із горизонтальних чи вертикальних колод чи напівколод, плотів – у забудові міста від доби Середньовіччя до Нового часу.

1.3. Методологічні основи дослідження

Вибір конкретних методів нашого дослідження визначався метою роботи та її завданнями, тому методологічну основу роботи складає принцип

історизму. Також застосовувалися принципи *наукової всебічності* та *об'єктивності*, що передбачають проведення комплексного аналізу усієї сукупності джерел, які стосуються предмета дослідження. Тому для вивчення проблеми садиби Південної Русі, крім археологічних, були залучені і інші типи джерел – писемні, етнографічні, історико-лексикографічні, історико-юридичні та історико-демографічні, за допомогою яких і було забезпечено комплексність дослідження і об'єктивність отриманих результатів.

Для уточнення змісту й обсягу понять використовувався *понятійно-термінологічний* аналіз, який передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, уточнення змісту та обсягу цих понять, встановлення їх взаємозв'язку і субординації. В рамках цього аналізу нами дано визначення головним термінам дослідження – садибі і двору, показано історичний спектр усіх назв елементів садиби – житла, споруд, огорожі, зроблено аналіз їх походження, ієрархії і використання в писемних пам'ятках Давньої Русі.

При аналізі нашого об'єкту дослідження був застосований *системний* підхід, який відобразився у комплексному вивченні садиби (двору) як явища матеріальної культури, яке становить єдність закономірно розташованих і взаємопов'язаних частин (елементів) – житла, споруд, огорожі тощо, що утворюють певну узгоджену структуру і забезпечують функціонування цього явища. При цьому в центрі уваги дослідження знаходиться вивчення не тільки згаданих елементів садиби як таких, а перш за все, структури садиби та місця елементів в ній.

Оскільки предметом дослідження виступають окремі археологічні комплекси та частини нерухомих археологічних пам'яток, для їх аналізу застосовувався *планіграфічний* аналіз. У роботі застосовано і прийом *аналогій*, тобто схожості об'єктів садиби і їх елементів за певними ознаками конструкцій чи функцій в їх подібності в ряді різних відносин – хронологічних, топографічних, географічних. *Описовий* метод дозволив надати розгорнуту

характеристику окремим, переважно добре збереженим, елементам садиб – житлам, господарським спорудам, різновидам огорож.

У нашому дослідженні активно використовувались такі загальнонаукові методи як *аналіз* і *синтез*. На початковому етапі при аналізі садибу, як складну структуру, було розділено на складові елементи (житла, споруди різного призначення, огорожі, елементи благоустрою та функціонування), кожен з яких був проаналізований окремо, але в межах єдиного садибного комплексу. На заключному етапі при синтезі всі складові садиби було з'єднано в систему із подальшим встановленням їх зв'язків між собою та комплексом в цілому.

Одним із головних методів нашого дослідження стала *індукція* – процес порівняння, встановлення подібності і відмінності об'єктів, явищ, пов'язаних із темою садиби. Він дозволив, спираючись на набір неповних фактів, обумовлений об'єктивною фрагментарністю сучасного знання про південноруські садиби, робити висновки і узагальнення, які при появі нових комплексів, джерел можуть бути уточнені і доповнені.

Археологічні дослідження садиб на пам'ятках південноруських земель дали значну кількість емпіричного матеріалу, що потребувало виокремлення найбільш інформативних, сутнісних елементів комплексів. У цій ситуації використання принципу *репрезентативності* дало змогу залучити до розгляду не тільки найбільш вивчені (за площею, ступенем збереженості, кількістю, конструктивним і функціональним різноманіттям споруд) садибні комплекси, але й окремі елементи останніх (огорожі, ворота, настили). З огляду на комплексний характер теми, її тісний зв'язок з етнографією, історико-юридичною проблематикою, історичною демографією, у дослідженні застосовано й певні *міждисциплінарні* підходи, базовані на використанні окремих даних означених наук. Це забезпечило вищий рівень повноти і багатогранності вивчення основних аспектів теми дисертації.

При дослідженні питання можливого середнього показника чисельності мешканців давньоруського двору нами було використано *статистичний* метод і метод *моделювання*, завдяки яким вдалося запропонувати спосіб вирахування

цього показника, який ґрунтується як на конкретних історико-демографічних даних окремих могильників і територій Південної Русі, так і на модельних демографічних показниках середньовічного європейського суспільства.

При вивченні етнографічних і картографічних матеріалів та даних пізньосередньовічного часу застосовувався метод *ретроспекції*, для виділення і дослідження варіантів розташування споруд у садибах – *типологічний* метод.

Огляд різних джерел з вивчення садиби Х–ХІІІ ст. Південної Русі засвідчив, що археологічні джерела є провідними у цьому питанні. Окремо нами відзначено фактори природного і антропогенного характеру, які впливають на цілісність археологічних залишків садиб та їх елементів і повноту фіксації останніх. Фрагментарність або вузьконаправленість інших типів джерел дозволяє використовувати їх здебільшого лише в якості ілюстративного матеріалу. При цьому в писемних джерелах описуються переважно двори феодальної знаті, перш за все – князівські, в той час як існування садиб пересічних мешканців міст і сіл лише підтверджується їх згадкою в літописах. Підхід, який досі не був реалізований – максимальне поєднання різноманітних джерел у вивченні садиби давньоруського часу.

В історіографії тематики давньоруського двору, яка спиралась на відповідні джерела, відобразилась та сама проблема відсутності комплексності дослідження, переважання лише публікацій і описовості окремих комплексів, пам'яток чи груп джерел без узагальнень, які би використовували усю джерельну базу. Аналіз цієї бази і попередніх наукових розробок засвідчив необхідність здійснення такого комплексного дослідження південноруської садиби.

РОЗДІЛ 2

САДИБА ПІВДЕННОЇ РУСИ ТА ЇЇ ГОЛОВНІ ЕЛЕМЕНТИ
ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ТА ІСТОРИЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ

Садиби давньоруського часу, за археологічними та історичними джерелами, складались з кількох головних елементів, серед яких центральне місце займало житло, навколо якого формувався простір садиби. До складу дворів-садиб також входили будівлі господарського призначення (для зберігання речей, реманенту та припасів, утримування худоби), ремісничі та промислові споруди. Ці об'єкти частково або повністю були залучені до економічної діяльності мешканців садиб.

2.1. Житло, його складові, конструктивні та планувальні частини

Житло, за визначенням, є головним елементом садиби, довкола якого формується планіграфічний простір двору. Відповідно, залишки жител, як і сліди огорож, виступають основними маркерами садиб при їх археологічному обстеженні. При цьому навіть відсутність фіксації слідів огорож не є перешкодою для визначення приблизної кількості садиб на досліджених ділянках пам'яток, при умові виділення синхронних об'єктів. Таким шляхом свого часу пішов П.П. Толочко, який за результатами розкопок 1955 р. В.А. Богусевича на вул. Володимирській, 7–9, де на площі 1000 м² було зафіксовано 5 одночасних жител, визначив приблизну площу однієї садиби цього району давнього Києва [Толочко, 1970, с. 174].

Ключове положення в садибі займало житло, довкола якого на раціональній основі організовувався простір двору. Тому вивчення характеру житла давньоруського часу, його конструкції і внутрішнього планування, реконструкція його зовнішнього вигляду допомагають у з'ясуванні топографії садиби, розділенні останньої на житлову і господарську зони. Крім того, при поганій збереженості залишків садибних огорож (особливо на сільських

поселеннях, де вони могли бути легкого типу) житла можуть «підказати» як загальну кількість дворів-садиб на пам'ятці, так і допомогти визначити особливості та закономірності планіграфії і окремих ділянок, і всієї її площі. Аналізу давньокиївських жител у своїх роботах присвятив спеціальну увагу П.П. Толочко [Толочко, 1980, с. 76–84; 1981, с. 70–79; 1983, с. 98–117], а також К.М. Гупало та В.О. Харламов [Гупало, 1981; Харламов, 1986]. В останні роки з'явилися праці, присвячені аналізу жител як Києва, так і окремих пам'яток лісостепової смуги Південної Русі [Сагайдак 2006; 2008; Петрашенко, 2005, с. 140–149; 2005б, с. 29–39; Енукова, 2007; Готун, 2013].

2.1.1. Давньоруські назви житла за писемними пам'ятками. В писемних пам'ятках давньоруського часу використовується багато термінів (відомо 11 назв), пов'язаних із назвою житла, що було обумовлено різноманітністю його типів. Розглянемо ці назви.

До першої групи можна віднести назви, які мають тільки загальне, абстрактне значення – 'дім', 'житлова споруда'. Найбільш поширеним серед них був термін *домъ*. Він походить ще з індоєвропейської прамови: праслов'янська *домъ*, давньоіндійська *dāta*, санскрит *dātaḥ*, авестійська *dat-*, гр. *δομος*, лат. *domus* [Вступ, 1966, с. 514; Мейє, 1951, с. 19; Історія, 1983, с. 22]. Цікаво, що ця лексема відсутня в сусідніх щодо слов'янської германській та балтійській мовах [Вступ, 1966, с. 514]. У слов'янських мовах вона представлена дуже широко: *dim* – укр., *дом* – рос., біл., болг., серб., макед., *dom* – хорв., хорут., пол., словц., н.-луж., *dŭm* – чес., *domoj*, *domow* – в.-луж., *dŭm* – полаб. [Будилович, с. 100; Вступ 1966, с. 550–551].

Цей термін часто згадується в писемних джерелах – зокрема, в ПМЛ його використано 23 рази [Творогов, 1984, с. 52]. У значенні 'житлова споруда' лексема *домъ* зустрічається як в оригінальних пам'ятках, так і в перекладених: „Данилоу же королеви ставшоу в домоу Стѣкинтовѣ” [ІЛ 6763 (1255 р.), стлб. 828; Генсьорський, 1961, с. 68]; „И не всякого человека въведи в дом свой: блюдися зѣлодея, зло бо съдевает” (Премудрість Ісусова, сина Сірахова)

[Мудрое, 1989, с. 41]; „*Лутче бы коему человеку изволи дом погresti, нежели злу жену в дом привести*” («Моління» Даниїла Заточника, XII–XIII ст.) [Лексика и фразеология, 1981, с. 80]. Останній з наведених прикладів цікавий тим, що в ньому згадується заглиблене житло.

Оскільки дім є головною складовою двору, в джерелах трапляються співпадіння значень *дворъ* і *домъ*, але вони досить рідкісні і фігурують переважно в більш пізніх літописних записах: „*сѣгорѣша... много домовъ добрыхъ*” (Синодальний, Комісійний сп.), *дворовъ* (Акад., Толстовський сп.) [НПЛ 6702 (1194), стлб. 41, 233], *дворовъ, рекше домовъ* [Филин, 1949, с. 157, 158]. Полісемантизація лексеми *домъ* простежується і на інших прикладах, де це слово виступає з переносними значеннями ‘рід’, ‘сім’я’, ‘господарство’, ‘майно’, ‘храм’ [Рорре, 1962, с. 16; Львов, 1975, с. 107–108; Лучиц-Федорец, 1973, с. 7; Історія, 1983, с. 129; Буслаев, 1861, стлб. 391, 480; Мудрое, 1989, с. 187–188; Срезневский, I, стлб. 699–702; Львов, 1966, с. 257–258]. Ці ж значення, навіть трохи розширені, зустрічаються і в староукраїнській мові [Українська, 1985, с. 14].

Серед інших відомих загальних назв жител – *жилище, стан, господа* і *обитель*. Лексема *жилище* використовувалась не дуже часто – в ПМЛ вона зустрічається 4 рази, в Києво-Печерському патерику – 2 рази [Львов, 1975, с. 104–105; Творогов, 1984, с. 57], причому виключно в церковно-книжкових зворотах у значенні – ‘житло диявола’, ‘небесне житло’, „беси жилище имяхуть” і т.і. [Филин, 1949, с. 160; Рорре, 1962, с. 20]. Крім книжної, це слово мало й розговірну, але не дуже поширену, форму – *жило*: „*пожегше вся жили градныя*” [Історія, 1983, с. 129]. Слово *станъ* зі значенням ‘житло взагалі’ І.І. Лучиц-Федорец відносив до праслов’янських архаїзмів [Лучиц-Федорец, 1973, с. 7]. Воно було у вжитку і в давньоруський час: „*бяхоуть же станове в городѣ* (Судомірі – В.К.) *соломою чиненѣ и загорѣшася самѣ от огневѣ*” [ІЛ 6769 (1261 р.), стлб. 853]. На Поліссі ця лексема збереглася до нашого часу [Лучиц-Федорец 1973, с. 6]. Термін *господа*, притаманний кільком слов’янським мовам [Фасмер, I, с. 445], на думку Л. Нідерле, хоч і присутній в

пам'ятках IX–X ст., є лише слов'янським відповідником грецького терміну [Нидерле, 1956, с. 257]. У значенні 'житло' він відомий у давньоруських пам'ятках [Срезневский, I, стлб. 562–563]. Остання з перелічених загальних назв жител – *обитель* – вірогідно, є суто книжковою, оскільки присутня в Кормчій в одному з церковних правил [Буслаев, 1861, стлб. 378; Словарь, V, с. 483].

Дуже поширеним у давньоруській лексиці був термін *хоромъ* (*храмъ*). За своїм значенням він займає проміжне місце між описаною вище групою лексем із загальним змістом 'житло' та іншою групою, до якої належать назви різних, конкретних типів житлових споруд. Це слово утворилося від праслов'янської форми **хогъ* [Фасмер, IV, с. 265–266; Історія, 1983, с. 129] і є загальнослов'янським: *храмъ* – болг., *храмъ* – ст.-серб., *храм*, *храмина* – н.-серб., *hram* – хорв., хорут., словен., *chram* – слвц., чес., н.-луж., *hromina* – пол. [Будилович, с. 118; Филин, 1949, с. 103]. У цих мовах воно виступає у значенні 'церква' (рос., болг., ст.-серб., слвц.), 'дім', 'будівля', іноді 'двір' (н.-серб.). В українських говорах Полісся це слово має кілька значень (наведені за ступенем розповсюдженості від найбільшого): 'велике приміщення', 'господарські будівлі', 'загальна назва для сукупності житлових і господарських будівель', 'хата' [Євтушок, 1993, с. 18, 64; Корень, 1968, с. 157]. На території білоруського Полісся виділяються 3 головні компоненти семантичної структури лексеми *хороми*: 'великий, красивий дім' (крайній захід Полісся), 'усі дворові будівлі' (західнополіський говір), 'холодні будівлі' (центрально- та східнополіські говори) [Луциц-Федорец, 1973, с. 6], серед яких другий має найбільш загальний характер [Сорока, 1977, с. 6].

Означена лексема в слов'янських писемних пам'ятках відома з кінця IX ст. [Нидерле, 1956, с. 260]. Оскільки етимологія цього слова досі не з'ясована, дослідники відзначають кілька його значень. За І.І. Срезневським, це 'дім', 'будівля', 'кімната', 'горниця' [Срезневский, III, стлб. 1396–1399]; за І.М. Керницьким – 'великий розкішний житловий будинок' [Питання, 1970, с. 7]; за В.В. Німчуком – 'загальна назва світської дерев'яної споруди' [Історія,

1983, с. 129]; за І.І. Лучиц-Федорцем – ‘красивий дім’ [Лучиц-Федорец, 1973, с. 7]; за А. Поппе – ‘щільний комплекс житлових і господарських будівель’ [Рорре, 1962, с. 82]. Для з’ясування значення слова *хоромъ* звернемося до прикладів його використання в давньоруських джерелах.

В ПМЛ літописець використав 4 форми цього слова: *хоромъ* (2 рази), *храмъ* (3), *храмина* (4) і *хоромина* (1) [Творогов, 1984, с. 155–156]. Цікаву інформацію дають випадки, коли в паралельних джерелах (різні переклади, літописні зводи) разом із лексемою *хоромъ* використовувалися інші, семантично близькі до неї (на думку авторів текстів, перекладачів або переписувачів), терміни. Зокрема, у списках Біблії грецьке слово *δωμα* в більшості випадків перекладалося як *храмъ*, але іноді використовувалися й такі лексеми, як *клѣтъ* і *горьница* [Львов, 1966, с. 255–257]. У літописах при описі подій 1092 та 1095 років синонімом до слова *хоромъ* в різних його формах виступає термін *изба* (*ыстьба*, *ызба*, *стьба*) [Филин, 1949, с. 245].

У літописах та інших пам’ятках *хоромъ* виступає як ‘житло взагалі’ чи, можливо, ‘наземні (високі) будівлі’: „*что приидосте... а вы плотници суще, а приставимъ вы хоромъ рубить нашихъ*” [ІЛ 6524 (1016), стлб. 129]; „*аще кто выльзьяше ис хоромины*” [ЛЛ 6600 (1092), стлб. 214]; „*боуря велика... разноси хоромы, и товар, и клѣти*” [ІЛ 6651 (1143), стлб. 314]; „*быс вода велика, потои люди, жита, и хоромы оунесе*” [ЛЛ 6636 (1128), стлб. 299]; „*и пожгоуть вся внѣшняя храмы и ограды и гоумна*” [ІЛ 6762 (1254), стлб. 823]; „*Аже холопъ оударить... а оубѣжить въ хоромъ*” (РП, XII–XIII ст.). Саме в загальному значенні ‘житлова будівля’ слід розуміти використання терміну *хоромы* при описі спалення міста в «Повісті про взяття хрестоносцями Царьграда» [НПЛ 6712 (1204), стлб. 48], адже в даному контексті неможливо вбачати в ньому дерев’яні рублені, складені з колод, великі житлові будівлі. Одне з джерел давньоруського часу («Слово святого отця Василя про піст повчення») навіть згадує язичницького божка, що жив у домах: „...сблюдаючи насъ от всякая козни сотонины, и от пакостныя качици и от проклятыя бѣса хороможителя” [Буслаев, 1861, стлб. 499]. Про певні язичницькі пережитки у

давньоруських житлах свідчать археологічні дані [Козюба, 1996]. У русько-візантійському словнику сер. XV ст. («Рѣчь тонкословія греческаго») слово *хоромы* використано для перекладу гр. терміну зі значенням 'дім' [Ковтун, 1963, с. 340]. Нарешті, в цьому загальному значенні хороми виступають у народному фольклорі, зокрема, в прислів'ях XVII ст.: *„двор добро с ушами, а храмина с очами”*; *„не добро дом без ушей, а храм без очей”* [Мудрое, 1989, с. 365, 383]. В останньому прикладі цікаве протиставлення *дом – храм*, в якому дім виступає в значенні сімейне господарство.

Відоме використання номінації *хоромъ* і в більш вузькому значенні – 'добротна, простора, зручна для проживання наземна будівля'. В одному з списків "Пчели" (XIV ст.) Сократові приписується вислів: *„Достойно основанью храминному... твердо быти, такоже и починку делом истинну и праву быти”* [Мудрое, 1989, с. 207], в якому, на нашу думку, давньоруський перекладач мав на увазі міцну основу наземної споруди. В «Слове некоего отца к сыну своему, словеса душепользная», що увійшло до складу Ізборника 1076 р., є наставлення: *„14. Вьсяко можещи, аште хочещи, несть бо тяжько: ...в храме ли красьне и висоце възлежиши – вьведи скытаюштаагося по улицам в дом свои”* [Мудрое, 1989, с. 27]. Інші якості хороба названі в наставленнях, що у складі підбірки «Еже оубо имѣти правовѣрную вѣру, основа добры дѣлъ есть...» входили до збірки «Златая цепь» і пізніше були частково використані Даниїлом Заточником у своєму «Слові»: *„Лежащую ти въ твердо покровнѣи храминѣ, то слышащую же оушима своима дождевное множьство, помысли о убогихъ, како лежатъ нынѣ дождевными каплями яко стрѣлами пронажаемы, а другыя от неосуновения сѣдяща водою пояты”*; *„Сѣдящую ти зимѣ въ теплѣи храминѣ без боязни изноживъшюся, въздохни и помысли о нищих, како клечатъ надъ малымъ огнемъ скорчившися, болююю же бѣду очима имуще от дыма, руцѣ токмо съгрѣвающе, плещи же и все тѣло мразомъ измерзъше”* [Буслаев, 1861, стлб. 492–493].

Як видно з наведених прикладів, *хоромъ* бачився сучасникам як тепла, комфортна, красива, висока наземна споруда, що має надійний, міцний дах. Ця

характеристика найбільш відповідає простеженим археологічно наземним зрубним, великим за площею, іноді двоярусним, житловим будівлям.

Дуже цікавою є поширена в давньоруський час назва житла – **истьба**. Вона відноситься до праслов'янських часів *истьба* < *jьstьba* і присутня майже в усіх слов'янських мовах: *изба* – рос., болг., серб., *ізба* – біл., *izba* – пол., хорв., словц., *izba*, *jispa* – хорут., *jizdba*, *jizba* – чес., *jstwa*, *stwa*, *spa* – в.-луж., *schjpa* – н.-луж., *jǎ'za'ba* – полаб., *jistibka* – кашубська [Будилович, с. 110]. Більшість дослідників (М. Фасмер, О. Брюкнер, О. Преображенській, Ф. Славській) вважає, що слов'янське *jьstьba* походить від др. в.-нім *stube* 'тепле приміщення', 'баня', хоча воно відоме й іншим європейським мовам: *stofa* – скандинавська, *stufa* – італійська, *etuve* – французька, *extufa* – лат. [Нидерле, 1956, с. 254]. Така «популярність» цього слова на європейському континенті наводить на думку, що це слово потрапило до континентальних мов з індоєвропейського лексикону.

Вражає надзвичайне багатство застосування різних форм цього слова в писемних пам'ятках. В ПМЛ, де це слово використано 9 разів, та в інших літописних джерелах зустрічаються такі форми, як *ыстьба*, *истьба*, *стьба*, *изба*, *ізьба*, *изьдба*, *ызба*, *істоцьба*, *ыстоцьба*, *ыстобка*, *истобка*, *истопка* [Словарь, IV, с. 177; Филин, 1949, с. 245]. Як видно, слово було дуже поширеним і активно застосовувалося в живій, розмовній мові.

Майже усі дослідники наводили два значення лексеми *истьба* – лазня ('баня') та 'тепле приміщення' ('приміщення з піччю', 'приміщення, що опалюється') [Лущай, 2014]. Розглянемо детальніше літописні свідчення, на яких нібито ґрунтуються ці твердження. Використання *істобки* в якості лазні присутнє в епізоді з помстою княгині Ольги древлянським послам: „...они же пережьгоша истопку и влѣзоша Деревляне начаша ся мыти и запроша о нихъ истобьку и повелѣ зажечи я от двери ту изгорѣша вси” [ЛЛ 6453 (945), стлб. 57]. Цікаво співставити, як цей термін було подано в інших літописах. Тут ми зустрічаємо різні модифікації *істобьки* – *истьбу* (Радз., Акад., Новгородський 4 та 5 літ., Львівський літ., літ. Авр.), *избу* (НПЛ, Літописець

Переяславля Суздальського), а також зовсім інший термін – *мовницю* (ІЛ) та її коротшу форму – *мовь* (Софійський 1 літ., Типографський літ., Воскрес.; в Тверському літ. додано – *сирѣчь баню*) [Филин 1949, с. 244–245].

Термін баня був запозичений слов'янами з вульгар. лат. **banja* [Мейе, 1951, с. 130] і був суто книжковим. В джерелах також зустрічаються іменник *баньникъ* та дієслово *банитися* – митися в бані, але з дуже вузькою сферою їх застосування [Словарь, I, с. 104]. Тим більше цікавий факт використання лексеми *баня* в переказі ап. Андрія про землю словен, наведений у вступній частині літопису [ІЛ, стлб. 7]. Немає нічого дивного, що в цій легенді, яка походить із церковних кіл, було використано саме книжкову назву лазні.

Щодо використання лексем *истобъка* та *мовниця*, то друга з них своєю семантикою одразу вказує на функціональність споруди, що мала цю назву. Звернемо увагу на те, що ця назва виключає інше призначення споруди, тобто, що мовниця – монофункціональна споруда. *Истобъка* у значенні лазня використана в літопису лише один раз, хоча в ньому двічі згадуються бані і ще один раз – *строенье баньное*. Правда, А.С. Львов коливався між лазнею та жилою кімнатою в розумінні значення истобки в повідомленні про вбивство Ітлара [ЛЛ 6603 (1095), стлб. 228], хоча бачити в цій споруді (яка у тексті прямо названа теплою ізбою і яка мала солом'яний дах) лазню, на нашу думку, жодних підстав немає [Козюба, 1998, с. 40].

Якщо подивитися, які синонімічні ряди подають різні списки літописів щодо істобки, то вимальовується загальне значення цієї лексеми. Крім вже згаданого епізоду спалення у Києві древлянських послів є, принаймні, ще 4 інших. Під час загадкових подій у Полоцьку в 1092 р. люди «выльзаше» из: *ыстьбы* (НПЛ, Синодальний сп.), *ызбы* (Акад., Толстовський сп.), *избѣ* (Комісійний сп.), *хоромины* (ЛЛ, Радз., Акад., літ. Авр.), *храмины* (Новгородський 4 та 5 літ., Софійський 1 літ., Воскрес., Никон.), *храма* (Літописець Переяславля Суздальського, Тверський літ.). У 1093 р. київський князь Святополк засадив половецьких послів *в ыстобъку* (ЛЛ), *в ызбу* (Радз., Акад.), *в ыстебку* (Хлебн. сп. ІЛ), *в погреб* (ІЛ), *въ порубѣ* (Воскрес.,

Єрмолаєвський сп.), *въ темницу* (Никон.). В епізоді про вбивство Ітларя отроки Ратибора отримали наказ: *истобку... истопити* (ЛЛ), *избу* (Никон., Радз., Акад.), *стѣбу* (ІЛ), *храмину* (Воскрес.). Під 1097 р., при описі подій про осліплення кн. Василька Ростиславича Теребовльського, повідомляється, що цей князь разом із Святополком зайшов (на княжому дворі у Києві): *в ыстобку* (ЛЛ), *въ грядьницю* (ІЛ), *въ горницю* (Воскрес.), *въ комору* (Радз., Акад.) [Филин, 1949, с. 245]. Як видно з наведених прикладів, істобка найчастіше сприймалася як ізба, хоромина, хоча в пізніших списках зустрічаються й інші заміни цього слова. Таким чином, у давньоруському слові *истѣба* є підстави вбачати не стільки звужене значення 'тепле приміщення', скільки більш широке за змістом 'житло', яке завжди мало опалювальний пристрій.

Повертаючись до питання про використання істѣби в якості лазні, треба звернути увагу на таке спостереження. Ще в X–XI ст. арабські вчені Ібн-Русте, ал-Масуді та ал-Бакрі розповіли про звичай слов'ян митися в лазнях, які вони називали *al-atbba* або *al-itbba*, тобто *истѣба* [Нидерле, 1956, с. 193–194]. Найцікавіше в цих звістках те, що опис цієї лазні повністю нагадує слов'янське заглиблене житло. Північноруська баня містить архаїчні елементи (конструкція, складові частини плану), до того ж надзвичайно сталі хронологічно та територіально. Якщо порівняти типовий план бані [Нидерле, 1956, с. 193; Бломквист, 1956, с. 236, 341–342] та південноруського заглибленого чи наземного житла X–XIII ст., то можна відмітити практично однаковий підхід у вирішенні організації внутрішнього простору цих споруд: вхід до сіней, що не співпадає з подовжньою віссю споруди (явище, добре вивчене в пам'ятках домобудівництва київського Подолу); розташування опалювального пристрою ліворуч або праворуч від входу до камери (характерна риса для жител Південної Русі) [Козюба, 1998, с. 41]; розміщення місця для снання – полу (в житлах) та місця для лежання – полоку (в банях) між опалювальним пристроєм та причілковою стіною; розташування лав уздовж протилежних від опалювального пристрою стін споруд. Як видно, майже буквальне співпадіння розташування головних елементів інтер'єрів давньоруського житла та північно-

руської бані підтверджує еволюцію розвитку останньої від архаїчного слов'янського житла [Бломквист, 1956, с. 346]. Тому немає нічого дивного в тому, що на ранніх етапах слов'янської історії бані як спеціалізованої окремої споруди взагалі не існувало, а для миття використовувалося звичайне житло [Воронин, 1948, с. 228]. Цей факт й призвів до плутанини в свідченні Ібн-Русте та інших. Виходячи з цього, в літописному повідомленні про спалення древлянських послів можна вбачати як *истобку* – житло, що епізодично використовується в якості бані, так і *мовницю* – спеціалізовану споруду для миття.

Свого часу Ф.П. Філін висунув тезу, за якою слово *истъба* в давньоруський час мало діалектний характер і було притаманне лише для кривичів, сіверян, в'ятичів і, можливо, радимичів і від них потрапило до Києва, звідки вже розповсюдилося на південну та західну частини держави [Филин, 1949, с. 246–247]. В якості аргументів дослідник навів спостереження, за якими ця лексема зовсім не зустрічається в Галицько-Волинському літописі, мало зустрічається в літописах Новгороді і досить частотна – в літописних пам'ятках Північно-Східної Русі, а також що вона не характерна для української мови [Филин, 1949, с. 245]. З цими висновками не можна погодитися. По-перше, термін *истъба* в різних варіантах був дуже поширений у слов'янському світі, причому в усіх його гілках – західній, східній та південній. По-друге, ця лексема якщо і поступається кількістю згадок у літописних джерелах новгородського походження перед літописами Північно-Східної Русі, то тільки за рахунок більшої кількості скопійованих варіантів літописів останнього з названих регіонів. По-третє, відсутність цього терміну в сучасній літературній українській мові зовсім не доводить його не вживання на території Південної Русі. В українських говорах Полісся відомі лексеми (*вистопка*, *застебник*, *стебка*, *пристебник*), що зберегли давньоруський корінь слова *истобъка* [Свтушок, 1993, с. 66, 79; Корень, 1968, с. 153; Присяжнюк, 1981, с. 9].

У давньоруській мові відома й така назва житла як **хыжа** (*хыжица*), *хыза*, *хызина*, що походить від праслов'янської *хузъ*, *хузја*. Вона зустрічається в більшості слов'янських мов: *хижа* – укр., болг., *хіжа* – біл., *хижина* – рос., н.-

серб., *хыза* – ст.-серб., *hisa*, *higja* – хорв., *hi ša*, *ohizje* – хорут., *chiža* – слвц., *chyše* – чес., *kheža* – в.-луж., *checza* – кашубська, *chyža* – пол. [Будилович, с. 100; Харузин, 1907, с. 67]. Слідом за М. Фасмером більшість дослідників, у т.ч. й українських, це слово виводить з давньогерманського *hûs дім [Фасмер, IV, с. 235; Українська, 1985, с. 21; Історія, 1983, с. 27, 129]. Значення цього слова – ‘хатинка’, ‘дім’, ‘келія’. Воно зустрічається тільки в перекладених пам’ятках: „от него же и в неую хызину низьку и тьмьну затворен быв пребываше, к единому вся видящему възирая владыце” (Житіє Феодора Студита); „отъ въходящихъ въ хыжю его” [Срезневский, III, стлб. 1426–1427]; *вълазити въ... оубогыя хызины* (Ізборнік 1076 р.). Епітети, що супроводжують цю назву – убога, низька, темна – вказують на характер самої споруди. Ймовірно, це – мале за розмірами, однокамерне, заглиблене або наземне (але приземисте) житло стовпової конструкції, яке добре відоме за археологічними матеріалами. Відсутність цієї лексеми в оригінальних пам’ятках зовсім не свідчить про її книжковий характер, адже дуже важко знайти привід для використання цього слова в названих джерелах. Наявність його континуантів у сучасних східнослов’янських мовах вказує на те, що це слово функціонувало й в розмовній давньоруській [Історія, 1983, с. 129].

Ще одним загальнослов’янським позначенням житла є слово **куча** (**куща**): *куча* – укр., *куща* – рос., *кяща*, *къшит*, *къща* – болг., *коућа*, *кућа*, *кућица* – ст.-серб., *коѡа*, *киѡа* – хорут., *kucza* – пол., *kut’* – чес. [Будилович, с. 99; Миклошич, 1885, с. 186, 258, 900]. Зараз не в усіх перерахованих мовах ця лексема означає саме ‘житло’ (в укр. – приміщення для птахів і тварин, в рос. – навіс). В давньоруській мові це слово у формі *коуча*, *коуща* зустрічається в перекладених пам’ятках: „Видиши нага соуца и боса, да ни коуча имѣющоу, где главы подклонити” [Срезневский, I, стлб. 1383–1385]; „Волкъ, видѣвъ пастоуха, доуща чюжи овци отаи въ коучѣ” (Мудрість Менандра, сп. к. XIV ст.). У наведених прикладах це слово має значення ‘шалаш’, ‘хижа’ [Словарь, IV,

с. 341]. Можливо, первинним значенням лексеми *куча* було ‘легке, тимчасове житло’.

Іноді в значенні житло давньослов’янські книжники вживали лексему **хлевина**: *„Вълези в хлевину свою и затвори двѣри своя и помолися отъцю твоему”* (Ізборник Святослава 1073 р.) [Рорре, 1962, с. 82]; *„и якоже капляе изгоняють ч(е)л(о)в(е)ка въ днь слотнь отъ хлѣвины своя, такоже же и жена язычна отъ хлѣвины его”* [Буслаев, 1861, стлб. 275; Рорре, 1962, с. 82]. Звернемо увагу, що ця лексема була використана болгарським перекладачем грецького тексту. Це перенесення номінації житло на господарську будівлю могло трапитись тому, що іноді житлова і господарська функції будівель співпадали. Маються на увазі добре відомі за пізніми джерелами та етнографічними матеріалами явища утримування в хаті молодняку скоту та птиці під час лютих зим та використання нежитлових споруд на подвір’ї для ночівлі в теплу пору року.

Також у значенні ‘житло’, ‘кімната’ іноді використовувалося слово **клѣть**: *„хотяше пребысти в келиях рекъше в клетъх”* (Синайський Патерик, XI ст.) [Рорре, 1962, с. 28]; *„ч(е)л(о)в(е)ци в своей клѣти, Б(о)г моляще, кланяются(я) за кр(е)стьяны и за княз(я)”* (Пооучене правых вѣры дшеполезно, XIII–XIV ст.) [Буслаев, 1861, стлб. 485]. Кліть як одне з приміщень (кімнат) хоромів, згадується в Житті Феодосія: батько Варлаама *“отпусти его въ своя храмы”* і той *“въшед въ едину клѣть, и сѣде въ углѣ единѣмъ”*. Як виходить із продовження цієї розповіді «О крепости блаженаго Варлаама», це приміщення не опалювалося, оскільки *„отець его съжалиси зѣло его ради, блудый, да не гладом и зимою умреть”*. В тексті підкреслюється, що Варлаам не схотів *„ни въ одежю облечеса, но въ единой свитьцѣ пребываше”* [Абрамович, 1991, с. 35], тобто, що він свідомо пішов на фізичні (холод і голод) страждання.

Окремо звернемо увагу на вживання цього слова в Ізборнику Святослава 1073 р. У передмові, написаній болгарином, той хвалить свого князя Симеона, який зібрав багато божественних книжок *“въсѣхъ, имиже и своя клѣти испълнь”*. У післямові, написаній давньоруським переписувачем Ізборника, використано

той же текст похвали, але її адресатом вже виступає князь Ізяслав Ярославич, а слово *клѣтъ* замінено на *полаты* [Буслаєв, 1861, стлб. 261, 276]. Наведені ці та інші приклади показують, що лексема *клѣтъ* в значенні житло використовувалася лише в книжковій мові, в основному в перекладеній літературі. Існує думка, за якою в літописному повідомленні про пожежу в Іскоростені 946 р. *кліть* виступає як житлова споруда [Львов, 1975, с. 114; Літопис, 1989, с. 35], але контекст повідомлення скоріше вказує на її господарський характер.

2.1.2. Планувальні особливості жител. При вивченні взаємозв'язку між двором і розміщеним у ньому житлом значення має місцезнаходження входу, який завжди вказує на напрямок розташування двору. Власне, цей архаїчний взаємозв'язок між двором і дверима відобразився у лексичній спорідненості цих самих слів. Крім того, важливими складовими теми житла під кутом розгляду системи житло – двір (садиба) є розташування печі і її зв'язок із входом, площа жител (а відтак, їх планувальні типи – однокамерні та інші і ярусність жител), місця розташування вікон, кількість жител у садибі.

Під час досліджень наземних жител, нижня частина яких збереглася, на території Південної Русі у двох десятках випадків вдалося зафіксувати пороги та дверні отвори (Київ, Берестя). Київські знахідки були проаналізовані М.А. Сагайдаком [Сагайдак, 2010, с. 539, рис. 7, 542, 543], берестейські – П.Ф. Лисенком [Лысенко, 1985, с. 180–183] (рис. 4; 5). Праслов'янське *dvьrь*, *dvьri* має індоєвропейські корені: литовська *dùrys*, гр. θύρα, давньоіндійська *dvāras*, латиська *dùrvis*, гот. *daúr*, давньоверхньонімецька *turi*, нім. *tür*, давньоісландська *dyrr*, кімрська *dor*, албанська *derë*, вірменська *durkh* [Вступ, 1966, с. 514; Історія, 1983, с. 22]. Ця лексема присутня в усіх слов'янських мовах: *дзверы* – біл., *двери* – болг., серб., *двер* – макед., *dvor* – хорв., *duri*, *dveri* – хорут., *dveře* – чес., *dvere* – словц., *durje* – в.-луж., *dva' r* – полаб., *drwi* – н.-луж., *drzwi* – пол. [Будилович, с. 104; Вступ, 1966, с. 550–551]. А. Мейє звернув увагу на те, що поруч із формою однини *двьрь* у слов'ян застосовувалась й форма множини – *двьри*, яка, на його думку, була первинною. Множина форми

лексеми свідчить, що предмет з цією назвою складався з кількох частин [Мейє, 1951, с. 369]. Найважливішим для нашого дослідження є спостереження, що слово *дворь* тематично походить від *двьрь* [Мейє, 1951, с. 397; Вступ, 1966, с. 514]. Іншими словами, в своєму первинному значенні словом *дворь* називалася 'територія, що прилягала до входу у житло', або, ще ширше – 'простір поза житлом'.

Вхід до житла, якщо воно було однокамерним, завжди розташовувався з торцевої стіни, оскільки, таким чином, його верхній край не треба було співвідносити з верхнім краєм стіни (очепом) і дахом. При наявності сіней вхід до них міг бути як по осі споруди, так і збоку. Останній варіант зафіксовано в зрубних житлах Києва (рис. 6–8).

Розташування печі в житлі, праворуч чи ліворуч від входу, згідно матеріалів з різних міських і сільських пам'яток, кількісно було приблизно рівним. Про це свідчить й статистика порогів зрубів Берестя, за якою в 10 випадках п'ятка дверей розташовувалась праворуч, у 9 – ліворуч [Лысенко, 1985, с. 181]. Схожа ситуація простежена і у Звенигороді [Гупало, 2014, с. 378]. Таке розташування печі П.О. Раппопорт виділив у тип I, підкреслюючи, що він став домінуючим у Південній Русі з X–XI ст. і характерний для етнографічних матеріалів України і Білорусі [Раппопорт, 1975, с. 137, 140]. Ця планова структура із зазначеним типом розташування печі робила житло більш гігієнічним, створюючи чистий простір у глибині приміщення, і теплим. Крім того, в таких житлах перед входом існував тамбур або сіни [Раппопорт, 1985, с. 139] (рис. 9; 10). Відомі випадки розташування печей в інших кутах жител, але для Південної Русі XI–XIII ст. їх кількість значно менша [Раппопорт, 1985, с. 140]. Отже, із деякими застереженнями, розташування печі в житлі може підказати місце розташування входу до неї, а відтак – місце розміщення двору відносно житла.

Праслов'янське *окъно присутнє в усіх слов'янських мовах: *вікно* – укр., *окно* – рос., серб., *окно* – хорут., чес., пол., *wokno* – в.-луж. [Будилович, с. 105]. Цікаво, що ця лексема не має своєї індоєвропейської попередниці, що свідчить

про відсутність в той час і самої реалії [Трубачев, 1991, с. 195]. Вікна в житлі виконували кілька важливих функцій – як засіб освітлення, виведення диму з курної хати та здійснення нагляду за майном на подвір'ї чи присадибній ділянці. Аналіз етнографічних матеріалів із планування та організації внутрішнього простору житлових будівель та співставлення його з результатами археологічних досліджень давньоруських жител привели нас до висновку про спадкову традиційність цього планування в українсько-білоруських хатах [Козюба, 1998]. Розміщення печі ліворуч або праворуч від входу, з повернутими до нього челюстями, розташування полу – дерев'яного настилу для снання – між піччю та причілковою стіною житла, господарське призначення передпічного кута, існування лав вздовж причілкової та передпічної стін – усі ці елементи, добре відомі за археологічними та етнографічними матеріалами, дозволяють робити реконструкції елементів давніх об'єктів, не простежених археологічно, на основі етнографічних матеріалів.

На території Південної Русі, і, зокрема, Києва відомі однокамерні, двокамерні (п'ятистінки) і трьохкамерні житла [Толочко, 1981, с. 77] (рис. 11). Приклади таких споруд на матеріалах переважно Південної Русі (станом на кінець 1960-х рр.) навів Р.О. Юра в спеціальній статті, присвяченій найдавнішим традиціям у плануванні східнослов'янського народного житла [Юра, 1971]. Перші з них, найбільш прості, були найчисельнішими, незалежно від конструкції їх стін.

На багатьох пам'ятках Південної Русі простежені двохкамерні житла (кліть+сіни) [Раппопорт, 1975, с. 142], причому не тільки в містах, але й на сільських поселеннях. У Києві двокамерні житла (№№ 3, 4, 8, 12) досліджені на Житньому ринку, на вул. Нижній Вал, 29. Привертають увагу сіни зрубу № 8 (Житній ринок), конструкція яких мала консольний характер, тобто, нижній вінець по кутах спирався на опорні стовпи, а дощата підлога була вища за денну поверхню. На думку авторів розкопок, це було пов'язано із використанням сіней як комори для зберігання зерна [Толочко, 1976, с. 32;

1981, с. 86; Харламов, 1976, с. 49, рис. 2] (рис. 12, 1). Відомі подібні житла і на дитинці Берестя [Лысенко, 1985, с. 68, рис. 16 вкл.].

Сѣни (церковно-слов'янська *сѣнь*) були неодмінною складовою жител Давньої Русі. Л. Нідерле вважав, що вони з'явилися в слов'янських житлах вже в I тис. н.е. в якості додаткової перегородки всередині житла або прибудови до нього [Нидерле, 1956, с. 251]. Етимологія цього слова – 'тінь' – запропонована І.І. Срезневським і підтримана іншими дослідниками [Срезневский, III, стлб. 897–898; Фасмер, III, с. 602], вказує на те, що під час виникнення ця лексема позначала примітивний, на двох стовпах, навіс над входом до заглибленого житла. Сама конструкція цього типу будівель вимагала додаткових заходів зі збереження їх внутрішнього об'єму від потрапляння туди вологи від опадів, адже вхід був найменш захищеним у цьому відношенні місцем. Для боротьби за комфорт (зрозуміло, відносний) житла сходинки до нього або розміщувалися всередині самої камери (що було досить незручно через зменшення її і так невеликої корисної площі), або захищалися навісом, який поступово трансформувався в додаткове приміщення біля житлової камери. Необхідність сіней була особливо актуальною для тих територій слов'янського світу, де через місцеві кліматичні умови кількість опадів (дощ, сніг) була значною, тобто, для західних і східних слов'ян. Разом із тим, за спостереженнями Л. Нідерле, для південних слов'ян (болгари, серби, хорвати) сіни не були характерною рисою домобудівництва, а їх форми новітнього походження мають, головним чином, тюркомовні назви [Нидерле, 1956, с. 252].

Сільських двокамерних жител у Південній Русі досліджено не багато, але знахідки таких об'єктів відомі, зокрема, у Середньому Придніпров'ї у Лісковому, Комарівці, Віті-Поштовій, Обухові-II [Готун, 2003, с. 157]. Думка про те, що заглиблені котловани жител часто становлять лише частину їх площі, була висловлена ще кілька десятиліть тому і знайшла своє підтвердження у чисельних спорудах, розкопаних в кінці XX – на початку XXI ст. [Готун, 2003, с. 157; Енукова, 2007, с. 20, 23–25]. Цей висновок

розкриває нові можливості для реконструкції як місця входу до житла, так і організації простору навколо житлової споруди до двору і садиби включно.

Фіксація трьохкамерних жител на південноруських землях поодинокі, але такі приклади існують. Найбільш відомий із них – зруб № 1 в садибі В, виявлений у Києві на Подолі (Житній ринок) (рис. 6, 1) [Гупало, 1981, с. 110, 116, рис. 39]. Але цей зруб може інтерпретуватись і як двокамерний із притуленою прибудовою, яка напряду не сполучалась із житлом, і як трьохкамерне житло з планувальною структурою житло+сіни+комора. Подібні питання виникають і щодо багатокамерних, як їх назвали автори розкопок, жител на поселенні Ліскове [Шекун, 1997, с. 73, 72, рис. 29, 7, 8]. Одне з них (буд. № 6) складалось з житлового підкліту, холодної кліті і коридору, інше (буд. № 85) – з житлової камери, холодної кліті і входу з двома східцями (рис. 12, 2, 3). Останнє із них, на нашу думку, неможливо віднести до багатокамерного житла, оскільки над сходами, скоріше, знаходився відкритий дашок, ніж якесь замкнуте приміщення, слідів конструкції якого не зафіксовано. Щодо першого прикладу з Ліскового, то тут, вочевидь, виникає питання термінології – наскільки тамбур-вхід, конструктивно вузьчий за житло, може вважатись камерою.

Із розвитком давньоруського домобудівництва почали з'являтися трьохкамерні житла хата+сіни+кліть, в яких останнє приміщення могло використовуватися і як холодна кімната (світлиця, одрина), і як комора, і як господарське приміщення. Саме таке житло згадується в новгородській берестяній грамоті №134 (XIV ст.): „приказо... наряжят(и) истебку и клете” [Словарь, IV, с. 222–223].

Слово *клѣть* в давньоруський час мала як загальне значення ‘прямокутна (квадратна) холодна господарська споруда’ (див. підрозділ 2.2.), так і більш вузьке – ‘житло’, ‘келія’, ‘холодна кімната’. Перше з цих значень утворилося ще в праслов’янські часи, друге має книжковий характер. Не можна погодитись із думкою І.І. Лучиц-Федорца, за якою праслов’янське *kletь* мало значення ‘дім з вертикальних тонких колод, переплетених лозою, гілками й обмазаних

глиною' [Луциц-Федорец, 1973, с. 8], адже використання цієї лексеми йшло у напрямку перенесення назви з господарської будівлі (через її невеликий розмір й переважно квадратну форму) на подібну за конструкцією частину житлової, а не навпаки.

2.1.3. Багатоярусність жител, їх площа. Думка про те, що в Південній Русі у X–XIII ст. переважали заглиблені або напівзаглиблені житла – так звані землянки чи напівземлянки, була дуже популярною в середині XX ст. Вона ґрунтувалась на знахідках котлованів з печами в Києві та інших великих літописних центрах, на городищах і поселеннях. Спроби окремих дослідників говорити про існування в давньому Києві двоповерхових (Г.Ф. Корзухіна) та зрубних (В.К. Гончаров) будівель викликали рішуче заперечення від найвідомішого тоді дослідника Києва М.К. Каргера, який стверджував, що найбільш поширеним у Південній Русі типом масового житла є напівземлянка з глинобитними стінами на глиняному каркасі [Каргер, 1958, с. 354–368]. Згодом П.П. Толочко при аналізі житлової забудови давньоруського Києва на конкретних прикладах довів, що «основна маса будівель Верхнього Києва була наземною і значною мірою двоповерховою» [Толочко, 1970, с. 111–118].

Цей висновок блискуче підтвердився під час розкопок київського Подолу у першій половині 70-х рр. XX ст. Були знайдені десятки житлових зрубів X–XII ст., частина з яких належала двоярусним будівлям [Толочко, 1981, с. 71–77]. Трохи раніше, 1967 р. при розкопках у Верхньому Києві (вул. Велика Житомирська, 4) був знайдений підкліт XII–XIII ст. для зберігання припасів [Толочко, 1981, с. 79]. За підрахунками С.П. Тараненка, на київському Подолі двоярусні житла становили 18% усіх виявлених споруд [Тараненко, 2008, с. 131]. Як вважається, цей тип споруд є своєрідним соціальним маркером. Ймовірно, саме завдяки двоярусності жител мешканці дитинця Берестя вирішували дефіцит житлового простору при мінімальних розмірах дворів цього літописного центру. Прикладом саме такої споруди є буд. 39Д, в якій П.Ф. Лисенко бачить двоярусність [Лысенко, 1985, с. 92, 93, рис. 48].

Після археологічних досліджень другої половини XX ст. найбільших міст Давньої Русі – Києва та Новгород, вже остаточно підтверджена багатоярусність забудови X–XIII ст. Відомі приклади існування двохярусних жител і на давньоруських сільських поселеннях [Петрашенко, 2005, с. 58, 67] (рис. 13). Лексема, що називає перекриття між поверхами або між житловим приміщенням та горищем, відома в давньоруський час – *стеля* [Срезневский, III, стлб. 510; Історія, 1983, с. 133].

Дуже близькими за значенням є лексеми *горница* та *светлица* [Харузин, 1907, с. 258–260]. Перша з них присутня в деяких слов'янських мовах: *горницъ* – болг., *gornjica* – хорв., *horjenca* – в.-луж. [Будилович, с. 111]. Її значення – ‘верхнє приміщення житла’. Цей термін *горьница/горнька* зустрічається в давньоруських джерелах: „и ту подѣхытишиа и (князя Володимира – В.К.) подѣ руцѣ и несоша и въ горенку (в інш. сп. на горницоу) и вложишиа и въ оукропѣ” [ІЛ 6660 (1152), стлб. 463]; „и вниде неч(ис)тыи доухъ мняше пострашити раба б(о)жия бы(с) бо яко ч(е)л(о)в(е)къ гордѣ ида с горници по въсходоу” (Чудеса св. Миколая Чудотворця, XI ст.) [Словарь, II, с. 363]; „възлѣсти естъ по степенемъ яко на горницю” («Ходіння» Даниїла, сп. XV ст.) [Історія, 1983, с. 130]. В останніх прикладах підкреслюється, що до горниці вели сходи.

Масове давньоруське житло, передусім сільське, переважно було одноярусним. Тим не менше реалія, яка називалася *горьница*, добре відома в Русі і була складовою частиною палаців та хоромів соціальної верхівки суспільства. В більшості випадків вона, ймовірно, залишалася холодним приміщенням. Саме тому пізніше горницею називали й неопалювану кімнату в трьохкамерному житлі (истобка+сіни+горница). Але, оскільки за горницею залишалося й її первісне значення – ‘приміщення нагорі’ (споруда з горницею не обов’язково мала бути двоповерховою, адже перший (нижній) ярус могло скласти напівзаглиблене приміщення господарського призначення), то холодне приміщення трьохкамерного житла отримало назву *светлица*, тобто, кімната без печі і кіптяви на стінах. Ця лексема також відома слов’янським мовам: *světnica* – чes., *swetlica* – слвц., *swietlica*, *swietnica* – пол. [Будилович, с. 111].

Площа жител була дуже різною. За підрахунками В.О. Петрашенко, на поселенні біля с. Григорівка (ур. Чернече), де було досліджено 20 давньоруських заглиблених жител, площа котлованів становила 9–22 м², але найбільша кількість жител мала площу 12–14 м² (44%) та 16–22 м² (38%) [Петрашенко, 2005б, с. 29]. Житлові зруби Берестя мали переважно площу 10–13 і 14–16 м² і поступалися розміру жител Новгорода, Полоцька, Мінська, але близькі житлам Пінська і Давид-Городка [Лысенко, 1985, с. 178]. Трапились житла й більших розмірів (№ 39В – 6,2х6 м, № 39А – 4,8х4,8 м), але для Берестя це було виключенням. Серед київських житлових зрубів зустрічались невеликі житла, розміром 28–32 м², (Житній ринок, Нижній Вал, 29), середні, розміром 40–60 м² (Червона площа, 1972 р.) та великі, розміром до 80 м² (між вул. Героїв Трипілля і Хоревою) [Толочко, 1981, с. 72, 73, 86]. У Звенигороді вдалося прослідкувати тенденцію до збільшення площі житлових зрубів протягом XII ст., коли їх площа збільшувалась від 13–18 м² (четвертий ярус) до 23–36 м² (третій ярус) і до 31,6–45 м² (другий-перший яруси) [Гупало, 2014, с. 382]. Порівнюючи ці показники, треба враховувати, що житла з Григорівки могли бути й більшої площі, адже в показниках врахована тільки їх заглиблена площа. Київ за площею житлових споруд вирізняється на тлі інших пам'яток Південної Русі, що є цілком природнім.

Серед найважливіших завдань на майбутнє – вивчення випадків наявності кількох жител в межах дворів пересічних міських мешканців і в сільських садибах. Є приклади, коли дослідники на розкопаних ділянках відзначають по 2 житла, які входили до одного домогосподарства [Петрашенко 2005, с. 42]. У розв'язанні цього питання важливою є проблема синхронності комплексів. На час функціонування пересічного житла впливали різноманітні чинники (кількість опадів, перепади температур, буревії, вологість ґрунту і повітря, повені, пожежі від блискавок, недбальства чи ворожих нападів), перерва у функціонуванні поселення внаслідок природних (пошесть) чи соціальних катаклізмів. За дендродатами київського Подолу, різниця між будівництвом зрубів в одній із садиб склала 23 роки, тобто, близька до показника життя

одного покоління [Сагайдак 1991, с. 77]. Якщо різниця між старим («ветхим») і новим житлом в одній садибі не перевищувала 20–30 років, то вловити її за керамікою чи речовим матеріалом дуже важко. Висловлювалась думка, що наявність кількох жител в садибі свідчить про існування в селах нероздільних великих сімей [Моця 1999, с. 56, 57; 2003, с. 197, 198].

Лінгвістичні матеріали дають можливість з'ясувати головні елементи середньовічного житла, простежити їх сталість і традиційність, що, в свою чергу, дозволяє робити реалістичні реконструкції житла і організованого навколо нього простору – садиби.

2.2. Господарські будівлі

Будівлі та об'єкти ремісничого, промислового, господарського і побутового призначення виявлені як на міських, так і сільських поселеннях. У випадках, коли збереглися дерев'яні частини наземних зрубних чи стовпових споруд, з'ясування призначення цих об'єктів полегшується як особливостями їх архітектурно-конструктивних елементів (висота дверних прорізів, наявність настилів-пандусів), так і змістом знахідок та характером стратиграфічних нашарувань всередині споруд (органічні відходи виробництва, присутність гною тощо). На територіях, де не зберігаються органічні залишки, можливість фіксації наземних господарських будівель садиб є мінімальною. Цю обставину треба завжди враховувати при вивченні і реконструкції садиб, адже, за етнографічними матеріалами, більшість господарських споруд була наземною.

Детальний огляд сільських нежитлових будівель давньоруського часу зроблений І.А. Готуном за археологічними матеріалами Середнього Придніпров'я, І.П. Возним – за пам'ятками між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром [Готун, 2003, с. 164–180; Возний, 2009]. За своїм призначенням сільські садибні споруди, як і міські, поділяються на кілька груп – виробничі (ремісничі, промислові), сільськогосподарські, господарські. Розгалужена спеціалізація надвірних споруд не набула ще широкого поширення в

давньоруський період, що було пов'язано як із обмеженнями в площі садиб, особливо характерними для міських поселень, так і з багатофункціональним економічним укладом самого населення. Це, у свою чергу, призводило до поліфункціональності дворових споруд, добре відомої як за археологічним матеріалом, так і за тогочасними писемними пам'ятками.

2.2.1. *Дворові споруди X-XIII ст. за писемними джерелами.* До складу садиби, окрім самого житла, безпосередньо входили наземні, напівзаглиблені та заглиблені (погреби, господарчі та сміттєві ями) об'єкти, які виконували різноманітні функції, пов'язані із забезпеченням повсякденного життя конкретної родини. За нашими підрахунками, тільки перелік назв (не рахуючи дериватів) різноманітних садибних споруд (без урахування прибудов, інженерних конструкцій та номінацій огорож), відомих за давньоруськими та пізньосередньовічними писемними джерелами, а також етнографічними матеріалами, становить для українських земель не менше 70 позицій. Зрозуміло, що таке розмаїття, пов'язане з довготривалим еволюційним розвитком присадибного господарського комплексу, не могло існувати в часи Давньої Русі. Разом із тим, відома номенклатура цієї лексико-семантичної групи назв споруд не може вважатися вичерпною, оскільки через кількісну та змістовну обмеженість давньоруських писемних джерел ця група не могла бути повністю представлена в останніх.

Усі споруди на подвір'ї за їх побутово-господарським призначенням можна віднести до кількох груп – для зберігання майна, для утримування худоби та птиці, для обробки і збереження сільгосппродуктів, для здійснення промислово-ремісничої діяльності тощо. Існували будівлі й загального призначення, які виконували ту чи іншу функцію в разі необхідності або одночасно були поліфункціональними.

Для визначення кола номінацій надвірних споруд господарського чи іншого призначення, які існували чи могли існувати в давньоруський час, наведемо спочатку назви будівель дворів можновладців (князів, бояр) та монастирів. Серед них – *полата*, *теремъ*, *гридьница* – помешкання і місця

зборів нобілітету і дружини. Останній термін у значенні ‘помешкання для слуг’ побутував і в більш пізній час і у сильно трансформованому вигляді (*рыдня*) зберігся у назві господарської будівлі на Поліссі [Лучиц-Федорец, 1973, с. 7]. Лексема *порубъ* досить часто зустрічається на сторінках літописів у значенні ‘в’язниця’, а синонімічна заміна терміну *погребъ* (ІЛ 6601 (1093)) на *порубъ* (Воскрес., Єрмолаєвський сп.) чи *темницю* (Никон.) [Филин, 1949, с. 245] вказує на можливе використання погребу в якості місця заточення. До споруд, відомих з монастирського побуту, належать *поварница* (*поварня*) – ‘кухня’, *мѣсильница* та *пекльница* – ‘пекарня’ [Історія, 1983, с. 131; Рорре, 1962, с. 53; Львов, 1975, с. 128]. Від дієслова варити, крім згаданого *поварница*, походять назви спеціалізованих будівель для виробництва солі (*варьница*) та пива (*варя*), відомі за джерелами XIV ст. [Словарь, I, с. 374–375]. До нашого часу ця давньоруська основа збереглася в назві спеціальної утепленої споруди для зберігання овочів та іншої сільгосппродукції – *варивня* (*варевня*) [Корень, 1968, с. 132; Харузин, 1907, с. 117].

У давньоруській лексиці відомо ще кілька назв споруд, що пов’язуються з князівським двором. Серед них – *бретьяница*, *скотница* та *медуша*. Бретьяница двічі згадується в літописному повідомленні про розорення в 1146 р. дворів князів Ігоря та Святослава Ольговичів: „бѣ же тоу готовизни много въ бретьяницахъ и в погребѣх вина и медовѣ”; „и тоу дворъ С(вя)тославль раздѣли на 4 части и скотьницѣ, бретьяницѣ, и товаръ” [ІЛ 6654, стлб. 333, 334]. Як видно, під словом *бретьяница* слід розуміти великий продовольчий склад, але етимологія самої назви не з’ясована. Лексема *скотьница* мала два значення – ‘приміщення для худоби’ і ‘скарбниця’: „Кому ты, несмыслене, убираеши имене, скота в скотинници и жито в житници” (З сказань Іоана Хризостома, XIV ст.) [Срезневский, III, стлб. 386]; „повелѣ (кн. Володимир – В.К.) нищю всяку и оубогоу приходитьи на дворъ на княжѣ и взимати всяку потребу... и от скотьницѣ кунами” [ІЛ 6504 (996), стлб. 110]. Останнє значення, безперечно, походить від слова *скоть* – ‘гроші’ [Срезневский, III, стлб. 388]. Княжі медуші, в яких зберігався мед та хмільні напої, згадуються в літописних повідомленнях

997 і 1175 рр. [ІЛ, стлб. 113, 586]. Подібна споруда археологічно досліджена в Чернігові [Гребінь, 1993, с. 18–20]. Медуші мали розташовуватися не тільки у дворах можновладців, а й купців (адже мед був одним з головних продуктів внутрішньої й зовнішньої торгівлі) і ремісників-медоварів. Остання професія згадується вже у другій половині XIII ст. [Словарь, IV, с. 516], але її існування в більш ранній час не підлягає сумніву.

Частина господарських будівель, за історичними та етнографічними матеріалами, має іншомовні назви. До тюркізмів належать *амбар* і *сарай*, до литуанізмів – *клуня*, *свирон*, *пуня*, до полонізмів – *стодола*, *шопа*, *спижарня* [Питання, 1970, с. 12, 14; Історія, 1983, с. 412, 413; Евтушок, 1989, с. 15]. З прибалтійсько-фінської підгрупи угро-фінських мов походить *рига* [Бломквист, 1956, с. 300]. Згадані полонізми, в свою чергу, мають нім. відповідники. Примітним є те, що ці назви прийшли до України як зі Сходу, так і з Заходу і Півночі. Це пояснює явище в нашій мові, коли однакові за функціональним призначенням будівлі мають різні назви, наприклад *стодола*–*клуня* чи *свирон*–*амбар*. Деякі з цих назв у XV–XVII ст. витіснили місцеві давньоруські (наприклад, *стодола*–*клуня* житницю), інші ввійшли в українську мову через збільшення номінацій споруд, що було пов'язано з розмежуванням їх функцій.

Є ще дві лексеми, комора і кошара, які вважаються запозиченнями. Зокрема, загальнослов'янське слово *komora* пов'язують з лат. *camara*, *camera* та гр. *καμαρα* [Питання, 1970, с. 13; Нидерле, 1956, с. 255]. Лексема **комора** (*кома́ра*) у значенні 'склад', 'скарбниця' відома з джерел XIV ст.: „и повелѣ (Ярослав Мудрий – В.К.) куны возити на возѣхъ и в комары золотых воротъ” (Пролог «Прилуцький», XIV–XV ст.) [Словарь, IV, с. 247, 248]. Комора в часи активного використання цього слова в східноєвропейській лексиці так і не стала назвою окремої споруди. З розвитком функціонального членування площі житла і, відповідно, більш складним його планом за коморою закріпився статус допоміжного приміщення в цьому житлі.

Слово **кошара** виводять з лат. *casearia* (макед., румунська *kaşare*) – 'загородка для овець' [Історія, 1983, с. 410], хоча воно добре відоме фактично в

усіх слов'янських мовах: *кошер*, *кошара* – болг., *кошара* – серб., *koscara* – хорв., *kosara* – хорут., *košar* – словц., *koszara* – пол. [Будилович, с. 113]. Свого часу О. Харузін висунув припущення, за яким це слово – давньоруського часу зі значенням 'плетене приміщення для овець' [Харузин, 1907, с. 82]. Ця версія, на нашу думку, має серйозне підґрунтя. Дійсно, давньоруські іменники *кошь*, *кошица*, *кошьница* – 'корзина' (порівн. укр. *кошик*) мають семантику плетення, а кошари, за етнографічними матеріалами, мали плетені стіни. До того ж, ця лексема була в активному користуванні вже в XIV ст., що опосередковано свідчить про її більш давнє походження: „*всѣмъ д(у)шамъ скотьямъ въ вѣцѣхъ семъ едино мѣсто кошаря едина и паствина*”(Мерило Праведне, XIV ст.) [Словарь, IV, с. 278].

Серед найпоширеніших в Давній Русі назв господарських будівель постає лексема **клѣть** (*клѣтка*, *клѣтьца*). Це слово праслов'янське (*klěť*) і відоме в багатьох слов'янських мовах: *кліть* – укр., *клець* – біл., *клетка* – болг., *клијет* – серб., *kljet* – хорв., *klet* – хорут., *kletka* – чес., словц., *klétka* – в.-луж., *kleć* – пол. [Будилович, с. 110]. За східнослов'янськими етнографічними матеріалами, кліть – спеціальне приміщення (прибудова) в хаті чи окрема нежитлова будівля для зберігання продуктів харчування і одягу [Корень, 1968, с. 139]. В українському Поліссі найбільш поширеними є такі компоненти семантичної структури лексеми кліть (подано за ступенем розповсюдження від найбільшого): невелике приміщення для тварин і птахів; кімрка – приміщення в хаті; комора – окреме приміщення (будівля) [Євтушок, 1993, с. 66, 67, 79]. Якщо розглядати кліть як окрему споруду, то вона, як правило, наземна зрубна, квадратна [Данилюк, 1993, с. 8], часто має стелю і дерев'яну підлогу (в якій нерідко шпарини промазані глиною) [Харузин, 1907, с. 105]. Все це зроблено для надійного зберігання майна від злодіїв та звірів.

Кліть була одним із найдавніших атрибутів людських осель. Оскільки давні слов'янські заглиблені житла були однокамерними й доволі тісними, їх мешканцям була необхідна додаткова окрема споруда для зберігання речей (одягу, полотна, побутового і сільськогосподарського реманенту) та деяких

видів продуктів харчування (зерна, борошна, овочів тощо). Втрата цього майна (через крадіжку чи стихійне лихо) могла поставити родину на межу виживання, тому кліті ставили на видноті поруч із житлом для постійного контролю за ними: *„Против избушки и клетку ставят”* (приказка XVII ст.) [Мудрое, 1989, с. 386]. Продукти харчування, що зберігалися в клітях, приваблювали звірів і домашніх тварин, які через солом'яний дах чи проритий підлаз могли потрапити всередину. За такі дії сусідського собаки закон дозволяв вбити тварину: *„Пес аще проказы деетъ, подрыв клетъ или продрав строп влезетъ, да убьют я”* (Судебник царя Костянтина або ЗСЛ, X–XI ст.) [Спегальский, 1972, с. 47]. Кліть на подвір'ї як місце злочину згадується в таких юридичних пам'ятках як РП і Устав Ярослава [Козюба, 2003, с. 38, 39]. Одним із засобів запобігання розкрадання клітей стало їх включення до складу житла. На археологічних матеріалах давньоруських міст можна простежити поступове розповсюдження трьохкамерного житла – хата+сіни+кліть. Кліть спочатку виконувала ту ж функцію із зберігання майна, але згодом стала більш активно використовуватися в інших цілях (світлиця). Пізніше ця лексема – (прибудована) кліть – почала витіснятися спеціальними номінаціями – *комора* і *коувната* (Лексикон П. Беринди, 1627) [Питання, 1970, с. 15].

Господарське призначення кліті добре характеризує літописне повідомлення про стихійне лихо біля Котельниці 1143 р.: *„в то же лѣто быс боуря велика... и разноси хоромы, и товаръ, и клѣти, и жито из гоумень, ...и не остана оу клѣтехъ ничтоже”* [ІЛ 6651 (1143), стлб. 314]. Кліті замикалися ключами на замки: *„разбиша замки и влѣзоша въ клѣть съ свѣщами”* (Чудеса св. Миколая Чудотворця, XI ст.) [Словарь, III, с. 325]; *„рекоша разбиемъ ключъ да видимъ или татие или кто и вѣжъгъше свѣща много разбиша ключа и влѣзоша въ клѣть”* (Чудеса св. Миколая Чудотворця, XII ст.); *„ключъ взяли силою клетными и пошли прочь”* (Грамота рижан до вітебського кн. Михайла Костянтиновича, біля 1300 р.) [Словарь, IV, с. 226].

Клѣть, як ми вже зазначали, первісно була зрубною наземною, квадратною, холодною нежитловою спорудою. Дуже важливо підкреслити, що

семантика цієї назви пов'язана не з функціональним призначенням споруди (як то истъба, хоромъ чи хлѣвъ), а з її конструкцією. Крім кліті – частини житла чи кімнати (див. пункт 2.1.1.), в джерелах згадуються інші функції кліті як певного типу споруди – приміщення для торгівлі, хліву, приміщення для снання, складського приміщення, скарбниці і навіть церкви [Словарь, IV, с. 222–223].

За етнографічними матеріалами відомо, що кліті (окремі споруди) використовувалися як місце ночівлі. Зокрема, в XIX ст. у селах навколо Турова молоді члени родин спали в клітях (амбарах) не тільки влітку, але і взимку, навіть при 25°C морозі [Спегальский, 1972, с. 179; Шенников, 1966, с. 9]. Подібні свідчення привели частину дослідників (О. Харузин, Є. Бломквист) до висновку, що в давнину кліть була самостійним неопалюваним житлом [Харузин, 1907, с. 113; Бломквист, 1956, с. 21]. З цим можна посперечатися, оскільки, на нашу думку, теза, за якою приміщення (споруда), в якому люди тільки ночують, можна вважати житлом, не є очевидною. Тільки споруда з піччю чи іншим опалювальним пристроєм може вважатися житлом в повному розумінні цього слова. Інша річ, коли неопалюване приміщення є складовою частиною житла. В разі ж використання кліті, хліву, амбару, сінника чи іншої господарської споруди як місця ночівлі вважати їх на цій підставі житлом недоречно.

Хлѣвъ можна вважати найдавнішою за походженням спорудою господарського призначення. І.І. Лучиц-Федорец припускає, що ця реалія відноситься ще до часів тваринництва і пастушества [Лучиц-Федорец 1973, с. 8]. Цей термін широко розповсюджений у слов'янській лексиці: *хляв* – болг., *hlev* – хорв., хорут., *chlew* – чес., *chliev* – слвц., пол., *khlěw* – в.-луж., *chlěw* – н.-луж., *chlěv* – полаб. [Будилович, с. 112; Лучиц-Федорец, 1973, с. 9]. Його походження пов'язують із гот. *hlija*, *hlaiw*, але вбачати в традиції будувати поруч із житлом спеціальні навіси для худоби германський вплив [Нидерле, 1956, с. 261] немає жодних підстав. Про індоевропейські корені цього слова, пов'язаного з лексемою хлѣбъ, свідчать наступні приклади: *hlaifs* – гот., *Laib* – нім., *hlaf* – англійська, *lawyz* – осетинська, *lewaş* – курдська, *ləvaš* – гілянська,

lāvaš – перська, *ravaš* – афганська, *l'evaš* – вепська [Стецюк, 2000, с. 80]. Таким чином, праслов'янське *xlěvъ* давало родову назву господарській споруді взагалі, в якій спочатку зберігали зерно і пізніше почали тримати худобу. Місце утримування худоби як головна функція хліву фіксується в джерелах давньоруського часу: „*Аже крадетъ кто скотъ в хлѣвѣ*” (ст. 37 Тр. сп. РП, XII–XIII ст.); „*продаите половѣиконь, а ризы кърините въ (х)лѣвъ*” (новгородська берестяна гр. № 160, сер. XII ст.) [Янин, 1986, с. 231–232]; „*Друзии бо в затворы влязять... и ту кормлящися аки свинья въ хлѣвинѣ пребываютъ*” (Пролог «Юр'євський», XIV ст.) [Словарь, III, с. 351]. Незважаючи на процес збільшення видів господарських будівель через тенденцію до їх монофункціональності, лексема хлів (хлєв, хлівець, хлєвчик) збереглася для назв будівель для свійської худоби і птиці або для зберігання зерна, борошна [Євтушок, 1993, с. 79, 84, 86, 88, 95]. Хлів взагалі міг бути єдиною господарською спорудою на подвір'ї, і тому використовувався не тільки для утримування худоби і птиці, але й для зберігання продуктів харчування, одягу, сіна, дров і т.і., а також був місцем ночівлі [Нидерле, 1956, с. 256].

Історична тенденція до збільшення у дворах кількості будівель була пов'язана з функціональною спеціалізацією останніх. У давньоруський час тваринництво було невід'ємною частиною домашнього господарства, в тому числі й міського, і тому споруди для утримання домашньої худоби і птиці підлаштовувалися під специфіку вирощування цих тварин. Природно, що чим більшим було поголів'я домашньої худоби і його різновиди (коні, велика і дрібна рогата худоба, свині), тим більшим за кількістю і розмірами був комплекс будівель для утримування цих тварин. Ця спеціалізація і, відповідно, лексична диференціація назв господарських споруд, ймовірно, почала формуватися ще у переддержавний період, коли у господарстві громад існували великі стада свійських тварин.

Серед спеціалізованих господарських будівель, в першу чергу, треба назвати **стаю**. Лексема *staja* добре відома слов'янським мовам: *стайня* – укр., *стая* – болг., *стаја* – серб., *staja* – хорут., слвц., *staj*, *stáje* – чес., *stajnia* – пол.,

stajnisco – н.-луж. [Будилович, с. 113; Лучиц-Федорец, 1973, с. 9]. У більшості мов значення цього слова – ‘конюшня’. Саме в такому значенні воно відоме і в писемних пам’ятках Русі: *„воиникомъ жилище и конемъ стаю... створи”* (Хроніка Георгія Амартола, сп. XIII–XIV ст.) [Історія, 1983, с. 131]; *„и не оудуоси его в городѣ, искаше ею по стаемъ, посылая люди, и не обрѣте ею”* [ІЛ 6768 (1260), стлб. 847].

Інша загальнослов’янська назва – **обора**: *обор* – болг., серб., *obora* – хорут., чес., слвц., пол., *wobora* – в.-луж. [Будилович, с. 112]. Найбільш поширене значення цієї лексеми – ‘загорожа для великої рогатої худоби’, ‘корівник’ [Харузин, 1907, с. 79, 81; Бломквист, 1956, с. 204]. Слід відзначити, що воли («говяда») та корови грали провідну роль у господарстві Південної Русі. Перші були головною тягловою силою при обробці південноруських чорноземів (*„къ ярму приводится волю орными и прочерае(т) сладкую бразду”* (Слово Григорія Богослова, XIV ст.) [Словарь, I, с. 471] та в гужовому транспорті (*„не дадыше въпрячи коня ни волю”* [ІЛ, стлб. 9], другі давали молоко, м’ясо та шкіру. В джерелах згадуються *ясла скотиньскыя* [Срезневский, III, стлб. 1666], за допомогою яких годували худобу в хлівах та інших будівлях. Єдина згадка про *забой* не дозволяє точно визначити, чи це був загон для худоби, чи загородка всередині будівлі: *„Аще изъ забоя выведутъ (скотину – В.К.), закупу того не платити”* (ст. 72 Кар. сп. РП, XIII ст.). Такі назви будівель як *овчарня*, *воловня*, *козярня*, поширені в Україні у XVII ст. [Історія, 1983, с. 411], не зафіксовані у писемних джерелах давньоруського часу.

Окреме невелике приміщення або відділення в більшій споруді для утримування свиней носило назву **котць**: *„і пасту(х) стадомъ, і зимѣ стаѣ скотомъ, свиньямъ котьци, псомъ кучи, ястрябомъ колодици – о всѣхъ промыслимъ”* (Мерило Праведне, XIV ст.); *„Илья же судивъ лъжепр(о)р(о)комъ, яко свинѣ в котьцѣ издрѣза”* (Пандекти Никона Чудотворця, XIV ст.) [Словарь, IV, с. 278]. Ця назва у формі *котєць* ‘хлів’ збереглася в укр. мові [Лучиц-Федорец, 1973, с. 9]. Розповсюджена з XVIII ст. лексема *саж* – ‘свинячий хлів’ – не була відома у давньоруський час,

принаймні в цьому значенні, з двох причин. По-перше, в XVI ст. цим словом називались хлівці для утримування птиці [Історія, 1983, с. 411]. По-друге, саж розрахований на постійне, безперервне перебування тварин в ньому, що зменшувало рухливість свиней і збільшувало їхню вагу, в той час як в Давній Русі і пізніше, в XIV–XV ст., випасання тварин було головною формою їхнього годування [Питання, 1970, с. 34].

Розведення у домашньому господарстві давньоруського населення птиці було дуже поширеним, оскільки економічно ця галузь була надзвичайно ефективною. Для утримування курей, гусей, качок потрібні були невеликі приміщення. Остеологічні матеріали і знахідки шкарлуп яєць свідчать, що м'ясо домашньої птиці було досить популярним у харчовому раціоні населення Південної Русі. Підтвердженням розведення птиці на подвір'ях пересічних мешканців є існування в середньовіччі такого часового поняття як *куроглашение*, тобто асоціації певної частини доби (її початку вночі) із співом півнів: *„в куроглашение же поне же бл(а)говѣствуетъ часъ прішествия дне”* (Кормча Рязанська, 1284 р.) [Словарь, IV, с. 340]; *„и якоже быс оубо къ куромъ и пригна дѣтський из Галича к Петрови”* [ІЛ 6660 (1152), стлб. 463]; *„яко быс в коуры”* [ІЛ 6796 (1288), стлб. 917]; *„аже хочеть тои ночи быти с нею, и не дождавъ коуръ, и не поснавъ, нѣтоу грѣха”* (Кормча Новгородська, 1280 р.) [Словарь, IV, с. 340]. Спів півнів був часовим орієнтиром для виголошення молитов у церквах: *„Молитвы творите съ оутра, і въ третіи ча(с), і въ шестии, і въ девятии, и въ вечеръ, і в куроглашеньє”* (Кормча Рязанська, 1284 р.); *„с в(е)чера донь(д) же коуръ възъгласить, бѣдяще законъ и пр(о)р(ок)ы и пс(а)лмы почитающе до куроглашенья”* (Пандекти Никона Чудотворця, XIV ст.) [Словарь, IV, с. 340]. Як видно з наведених прикладів, спів півнів був настільки звичним побутовим явищем в Давній Русі, що став надійним засобом визначення часу.

Цікавою і єдиною є згадка про існування у дворах мешканців Іскоростеня голуб'ятень: *„гулубеви же и воробьеви полетѣша въ гнѣзда своя, ови в голубники своя, воробьеви же подъ острѣхы и тако загарахуться голубници”*

[ІЛ 6454 (946), стлб. 48]. Корпус наявних писемних джерел дозволяє стверджувати, що голуби входили до переліку домашніх птиць і розводились задля їх споживання: *„ты же яси тетеря, гоуси, ряби, коуры, голоуби и прочее брашьно различьно”* (Збірник слів і повчань, рубіж XII–XIII ст.); *„а за голоубь... коунь, а за коуря... коунь”* (РП, сп. 1280 р.) [Словарь, II, с. 350]. Згадка про вживання голубів в їжу збереглася і в народній творчості: *„печені голуби не летятъ до губи”* [Иллюстров, 1915, с. 313]. Додаткові остеологічні дослідження повинні з'ясувати, наскільки було поширеним вживання м'яса голубів.

Загальною назвою споруди для зберігання плодів землеробства постає **житьница**. Це слово має загальнослов'янське поширення: *житница* – рос., болг., н.-серб., *житьница* – ст.-серб., *žitnica* – хорут., в.-луж., *žitnice* – чес. [Будилович, с. 63]. Воно досить часто зустрічається в писемних пам'ятках: *„съмотри же пѣтиць н(е)б(е)сьныхъ, како не с ють ни жьнють, ниже събирають въ житьница своя”*; *„да сбероуть преже плевелы и свяжють я въ снопы яко же съжещи я, пшеницю же сбероуть въ житьница”* (Пандекти Никона Черногорця, 1296 р.) [Словарь, III, с. 267]. Перша з наведених цитат, що походить з Євангелія, була настільки популярною в середовищі слов'янських книжників, що неодноразово використовувалась в таких пам'ятках, як Житіє Феодосія Печерського (сп. XII ст.), «Моління» Даниїла Заточника (XII–XIII ст.), Повчення Іларіона (сп. XII–XIII ст.) [Словарь, III, с. 267; Лексика и фразеология, 1981, с. 69]. Житницею могли називатися і кліть, і хлів, якщо на подвір'ї не було окремої споруди для зберігання зерна. З розвитком спеціалізації функцій надвірних споруд давньоруська назва *житьница* поступово витіснялася іншомовними – *спижарня*, *стодола*, *клуня*, *шпихлер*, що засвідчили «Лексис» Л. Зізання (1596 р.) та «Лексикон» П. Беринди (1627 р.) [Горецький, 1963, с. 12, 26, 34].

За давньоруськими джерелами і етнографічними матеріалами відома така назва будівлі як **одрина**: *„...и тако загарахуться (в Іскоростені – В.К.) голубници и от нихъ клѣти и одрины, и не бѣ двора, идеже не горяше”* [ІЛ 6494 (946), стлб. 48]; *„Иде (воєвода Нездила – В.К.) съ Лукъ съ маломъ дружины въ*

Лотыголу на (с)тороне, и засташа я въ одринахъ, и убиша ихъ 40 мужъ” [НПЛ 6708 (1200), стлб. 45, 239]. Це слово відоме в укр. мові зі значеннями: ‘хлів для корів і овець’; ‘приміщення для возів, саней і для зберігання кормів’; ‘сарай для спання влітку і зберігання сіна взимку’; ‘сарай біля гумна для складування соломи чи снопів’ [Корень, 1968, с. 144]. В біл. мові лексема *адрына* означає ‘хлів’, ‘стодола’ [Лучиц-Федорец, 1973, с. 9; Сорока, 1977, с. 7], в рос. – ‘великий хлів для рогатої худоби’, ‘сарай’, ‘сіновал’, ‘спальня’ [Даль, 1881, с. 677]. Дослідники давньоруської лексики вважали, що це слово використовувалося у значенні ‘сіновал’ [Филин, 1949, с. 160], ‘окреме приміщення’, ‘сіновал’, ‘хлів’ [Львов, 1975, с. 130], а Ю.П. Спегальський припустив, що так називалася горниця [Спегальський, 1972, с. 133, 134].

Удавану поліфункціональність номінації *одрина* ми пов’язуємо з особливістю етимології цього слова. Воно походить від одрь – ‘ложе’, ‘постіль’ – загальнослов’янського терміну [Харузин, 1907, с. 209], і позначає ‘місце для спання’. За етнографічними даними, господарські будівлі влітку активно використовувалися як місце спання [Харузин, 1907, с. 101; Бломквист, 1956, с. 201], про що ми вже згадували. Зафіксований звичай, за яким на Благовіщення (25 березня) спаливалися зимові постілі і мешканці перебиралися до клітей (прибудованих чи окремих) і ночували там до серпня, а в хаті взагалі було заборонено запалювати вогонь [Харузин, 1907, с. 112; Бломквист, 1956, с. 270]. Цей звичай зафіксував давній режим життя слов’ян, за яким житло використовувалося лише як місце приготування їжі та ночівлі в холодну пору року. В літній період приготування їжі відбувалося на дворі, а місце спання розташовувалося в господарських приміщеннях. Останнє було пов’язане з кількома обставинами: у великих родинах кількість людей перебільшувала можливість усім ночувати в скромних за розмірами хатинах; молоді подружжя почувалися більш незалежними; перебування вночі в господарських будівлях значно зменшувало ризик крадіжок майна; ночівля поза межами утепленої хати влітку більш комфортна. Через перераховані обставини населення Русі використовувало надвірні споруди – кліті, хліви, стайні, гумна та інш. в якості

приміщень для сання, і тому усі вони могли називатися одринами. Пізніше, з розвитком комфортності житла і ускладненням його функціональної структури, ця назва перейшла на кімнату-відпочивальню.

Для згаданої холодної кімнати є й інша назва – **повалуша**. У «Слові про богача і Лазаря» (XII ст.) згадується розписана всередині відпочивальня можновладця: *„Убогыя хлеба не имать, чим чрево насытити, ты же облачишиися и ходиши в паволоце и в кунах, а убогыи рубя не имать телеси, ты же в дому повалуше испьсав, а убогий не имать, кгде главы подъклонити”* [Спегальский, 1972, с. 119]. Цей термін добре відомий за історичними та етнографічними матеріалами, але стосується, в основному, Північної Русі [Спегальский, 1972, с. 115–123; Бломквист, 1956, с. 191].

Сільське господарство в цілому, і рослинництво (в першу чергу – вирощування зерна) зокрема, були головною галуззю економічної діяльності сільського (частково – й міського) населення Південної Русі. Тому господарські споруди, призначені для первинної обробки зернових, були невід’ємною частиною двору. До таких споруд належить **овин** – пристрій для просушування снопів. Ця лексема згадується в Уставі Володимира (*„молиться кто подъ овиномъ”*), а її сакральний характер свідчить про давність існування цієї реалії в господарстві східних слов’ян [Сабурова, 1987, с. 199]. Головною зоною використання овинів є лісова смуга Білорусі та Росії, де через кліматичні умови просушування снопів було необхідне. Цікаво, що ця назва не є не тільки загальнослов’янською, але й не притаманна укр. мові, в якій використовувалися лексеми *сушня (сушарня), осіть, озниця* [Присяжнюк, 1981, с. 9]. Схожу лексичну основу мають назви й з інших слов’янських мов: *сушилно место* – болг., *сушионица* – серб., *suširna (na obili)* – чes., *suszarnia* – пол., *sušiaren(na)* – словц. [Миклошич, 1885, с. 434; Харузин, 1907, с. 95].

Овин – один із небагатьох господарських об’єктів, який був заглиблений у землю і, таким чином, його рештки можуть бути простежені археологічно. При розкопках поселення XI–XII ст. в ур. Ревутове біля с. Григорівка в Канівському Подніпров’ї був досліджений об’єкт (ж. № 2), який після

ретельного аналізу був інтерпретований автором розкопок В.О. Петрашенко як рига [Петрашенко, 1999, с. 61–62]. Ця споруда відрізнялася від усіх інших, виявлених на поселенні: вона була не дуже глибокою; знаходилась на краю поселення; піч у ній розміщувалася не в одному з кутів, а майже по центру приміщення; в заповненні – повна відсутність речових знахідок. Єдине, що потребує уточнення, це назва. Називати цей об'єкт ригою не варто хоча б тому, що ця іншомовна назва разом із реалією – наземною спорудою для сушіння снопів – прийшла на східнослов'янські землі досить пізно [Сабурова, 1987, с. 200]. Овини хоч і не стали неодмінною складовою садиб сільських поселень Південної Русі, в окремі, сильно зволожені, періоди використовувалися і в лісостеповій смузі, що довела знахідка на поселенні в ур. Ревутове.

Після просушування снопів наставала черга обмолоту жита. Цей процес відбувався на гумнах і токах. Загальнослов'янське **гумно**, на думку А.М. Селіщева, утворилося від *gou (порівн. *говядо* – віл) + тьп (порівн. *мьну*) і вказує на спосіб обмолоту давніх слов'ян – витоптуванням зерен рогатою худобою на токах [Львов, 1966, с. 82]. Лексема *гумно* відома в: болг., серб., полаб. – *гумно*, хорв., хорут., словц., пол. – *gutno*, чес. – *hutno*, в.-луж – *hupo* [Будилович, с. 114]; *ток* – в укр., рос., болг., словен., серб. і хорв. мовах [Львов, 1966, с. 82]. Значення слова *токъ* більш вузьке – '(глиняний) майданчик для обмолоту'. У «Слові о полку Ігоревім» автор використав опис реального процесу обмолоту для художнього зображення запеклої битви: „*на Немизѣ снопы стелють головами, молотят чепи харалужными, на тоцѣ живот кладутъ, вѣють душу отъ тѣла*” [Филин, 1949, с. 142].

Номінація **гоумно** включала до себе не тільки тік, але й відкрите чи закрите (під навісом або в спеціальних будівлях) місце для стіжків і снопів: „...аще ли ся покаемъ о злобахъ своихъ, то акы чадомъ своимъ подасть намъ вся прошения, и одождить намъ дождь ранъ и поздень, и наполняются гумна ваша пшеници” (ІЛ 6576 (1068)); „быс боуря велика... и разноси... жито из гоумень” (ІЛ 6651 (1143)); „и потомъ повелѣста зажечи дворъ и ц(е)рк(о)вь... и гоумно его, в немже бѣ стоговъ 9 сотъ” [ІЛ 6654 (1146), стлб. 158, 314, 333]; „а

на гумни стои коли молотять” (новг. гр. № 358, перш. пол. XIV ст.); „Красно гумно стогами, а стол пирогами” (прислів’я XVII ст.) [Мудрое, 1989, с. 376]; „ибо искра въпадъши въ гоумно, всего лѣта дѣло пожъжеть” (Пандекти Никона Черногорця, XIV ст.); „охужая же с(вя)тѣи въздѣланье ни во чьто же поставляетъ, еже бо в житница(х) луче гумна, а еже на гумнѣ, то луче пожатого” (Слово Григорія Богослова, XIV ст.) [Словарь, II, с. 404]. Остання з цитат подає стадії обробки жита – від жнив до обмолоту на гумні і подальшого складування зерна в житницях. Ми звертаємо на це увагу, оскільки в літературі побутує думка, що спирається на «Лексикон» П. Беринди, за якою слова житниця і гумно є синонімами [Питання, 1970, с. 12–13; Історія, 1983, с. 412]. Л. Махновець в перекладі епізоду про спалення двору в Ігоревім сільці (див. вище цит. 1146 р.) на укр. мову замінив слово гумно на стодолу, не врахувавши, які розміри мала б мати споруда для зберігання 900 (!) стогів [Літопис 1989, с. 204]. Такий самий переклад він зробив у описі подій 1253 р. в околицях м. Опава, де воював Данило Галицький разом із сином Львом проти чехів: „того же вѣчера створиша с(о)вѣтъ... и обидоут градъ и пожгоуть вся внѣшняя храмы и ограды и гоумна” [ІЛ 6762 (1254), стлб. 823]. З цього прикладу видно, що в середньовічній Європі гумна розташовувалися навіть в передмістях.

Найменш вивченою серед усіх, відомих за писемними джерелами, споруд у дворах залишається **вежа**. Ця лексема згадується в трьох значеннях: ‘житло кочовиків’ (1); ‘башта’ (2); ‘дворова господарська будівля’ (3) [Филин, 1949, с. 158–159]. Частина дослідників (О. Преображенський, М. Фасмер), вважаючи доведеним походження терміну вежа в значенні 1 і 3 від одного кореня – везти, припускала, що вежа в 3-му значенні – це ‘дім-повозка на полозах чи колесах’ [Львов, 1975, с. 122]. На близьких до них позиціях перебуває і Ф.П. Філін. Він вважає, що вежа спочатку означала один із давніх видів слов’янського житла легкого типу – шалаш, що легко розбирається і збирається, а в літописній згадці 946 р. бачить споруду типу навісу [Филин, 1949, с. 159]. І.І. Луциц-Федорец висунув дуже оригінальну версію, за якою праслов’янське *veza* – ‘великий

будинок для загальних зборів, що мав, ймовірно, і культове значення' [Лучиц-Федорец, 1973, с. 8].

Для з'ясування цього питання звернемося до першоджерел. Під час облоги Ольгою Іскоростеня в 946 р.: *„голуби же и воробьеве полетѣша въ гнѣзда своя, ови въ голубники, врабьеѡ же подѡ стрѣхи и тако възгарахуся голубьници, ово клѣти, ово вежѣ , ово ли одрины, и не бѣ двора идеже не горяще”* [ЛЛ 6454, стлб. 59]. Як видно з уривку, вежі розташовувалися у дворах мешканців Іскоростеня, і не є фортифікаційними спорудами у цьому контексті [Филин, 1949, с. 158], але саме таке їх значення передбачав А.П. Новосельцев [Новосельцев, 2000, с. 431]. Ключовим для з'ясування характеру споруди, що ховається за номінацією вежа, на нашу думку, є згадка про неї в Сказанні про Бориса і Гліба за сп. XII ст.: *„Въ градѣ Дорогобоужи нѣкая жена раба соузи дѣлаше въ вежи повелѣниемъ г(оспо)жа своя в д(е)нь с(вя)т(о)го Николы, и вънезапоу явиста еи с(вя)тая страстот(е)рьньца, претяща и гл(аголя)ща еи по что тако твориши въ д(е)нь с(вя)т(о)го Николы се ти сътворивѣ казнь, и се рекъша, разметаѣ храниноу тоу”* [Словарь, I, с. 377]. З цього джерела видно, по-перше, що вежа – це не житлова споруда, і, по-друге, що слова вежа і храмина є синонімами. Останнє підтверджується Сильвестрівським списком XIV ст. цього твору, укладач якого замінив не дуже поширене й зрозуміле *вежа* на *храм*. Таким чином, вежа – це, ймовірно, висока (багаторярусна) господарська споруда [Словарь, I, с. 377]. Г.В. Борисевич свого часу правильно вловив баштоподібність вежі, але зробив висновок про її житловий характер, вважаючи вежу більш ранньою назвою *терему* [Борисевич, 1982, с. 282]. Виходить, що 2 і 3 значення лексеми вежа споріднені і позначають 'зрубну баштоподібну споруду', а значення 1 дійсно походить від дієслова *везти* та об'єднується з іншими значеннями первинною семантикою 'висока споруда'.

Залишки двох башнеподібних споруд було виявлено в Лісковому [Шекун, 1999, с. 24, 50], але їх призначення на сільському поселенні залишилось не з'ясованим.

Вже згадувалось, що в теплу пору року мешканці садиб ночували не у своїх житлах, а в надвірних будівлях. Також в цей час не користувалися пічами в житлах, оскільки не було потреби в опаленні житлових приміщень. До того ж, кожна працююча піч потенційно могла спричинити пожежу. Правові обмеження використання печей в давньоруський час невідомі, але такий порядок зафіксований в Московії у XVII ст. Павло Алепський засвідчив, що під час посушливого сезону в Москві були запечатані усі печі, користуватися якими дозволялося лише для випікання хліба по четвергам. В інший час їжу готували на подвір'ї [Алеппский, 1898, с. 10]. Літні хлібні печі відомі у болгар, сербів, словаків [Бломквист, 1956, с. 265]. Під час розкопок невеликих городищ і поселень давньоруського часу іноді знаходять рештки наземних печей, які традиційно пов'язують із наземними житлами або з печами виробничого характеру, наприклад, для просушування зерна. Не виключено, що частина цих печей могла використовуватися як літні кухні, для приготування їжі [Бломквист, 1956, с. 265; Шполянський, 2010].

Більшість інших споруд, які відомі за етнографічними матеріалами: навіси на 4-х стовпах для складування сіна, соломи, снопів (*обороги*); для зберігання сіна, соломи (*сінники*); для зберігання возів, саней (*возовні, коleshні*); для складування дров (*дровотні*); багатофункціонального призначення (*повіті*) – з'явилася, як окремі об'єкти двору, ймовірно, у більш пізній час, а їхню роль виконували кліті, хліви, стаї, обори, гумна, які переважно були поліфункціональними.

2.2.2. *Споруди для зберігання речей та припасів.* Господарські споруди як у давньоруський, так і більш пізній час були здебільшого багатофункціональними. Це було пов'язано як із обмеженістю площ дворів (в першу чергу, у містах), так і з майновим статком господаря оселі, його соціальним статусом і родом занять чи професією, безпековим (збереженість майна) фактором. Типові наземні господарські будівлі – холодні кліті, були виявлені у Києві, Звенигороді, Бересті. Це – невеликі зрубні будівлі, площа яких поступалась рядовим житлам і становила 16–27 м² на київському Подолі

[Толочко, 1981, с. 72, 86] чи 8–10 м² (рідше 12–13 м²) – на дитинці Берестя [Лысенко, 1985, с. 178].

Прикладом такої споруди на київському Подолі є будівля, знайдена над зрубом № 3 садиби А (Житній ринок, 1973 р.). Вона мала каркасно-стовпову конструкцію розміром 2,8х2,7 м і стінки, утворені вертикальними дошками (різної ширини і товщини), щільно підігнаними одна до одної. Кутові стовпи – прямокутні в перерізі, товщиною 15–18 см. Всередині споруди виявлено окремі дошки від бочки, невеликі брусочки, дерев'яні кілочки. Подібними були й споруди (№№ 3 Б, 3 В) в сусідній садибі В. Їх розмір – 2,4х2,2 м, конструкція – стовпова (з вертикальними і горизонтальними дошками стін), підлога – з колотих дощок [Толочко, 1976, с. 24, 27].

Типовою господарською будівлею Берестя є спор. 89. Це – зруб розміром 3,45х2,25 м, складений із колод діаметром 15 см і орієнтований стінами майже за сторонами світу. У західному торці прорублений дверний отвір шириною 0,7 м. Підлога споруди складалась з 11 товстих соснових дощок, покладених щільно одна до одної поперек довгої вісі. В нижніх нашаруваннях темно-сірого заповнення об'єкту знайдено ложку, горіхи, кісточку вишні, лушпиння проса [Лысенко, 1985, с. 99, 100]. Інша споруда (№ 92) мала розмір 2,85х2,75 м, зруб якої був складений з колод діаметром 14–17 см, тесаних зверху і знизу в брус товщиною 12 см. У торці зрубу – дверний отвір шириною 0,65 м, з дверною п'ятою ліворуч; самі двері відчинялись усередину. Підлога – з 11 колотих дощок, покладених перпендикулярно довшій вісі споруди. На підлозі – темно-коричневий шар із лушпинням проса, над яким – шар гною. У протилежної від входу стінки знайдено два парних (верхній і нижній) камені жорна, з дубовою порхлицею, закріпленою на верхньому камені. На думку П.Ф. Лисенка, ця споруда була, скоріше за все, господарського призначення типу «амбару» (комори) чи кліті [Лысенко, 1985, с. 72, 73]. Шар гною в будівлі, на нашу думку, свідчить про її поліфункціональне призначення. Така ж присутність шару гною (що містив велику кількість рослинного тліну (сліди соломи підстилки – В.К.), лушпиння проса, зерна бур'янів) та побутових речей –

берестяних поплавків, серпа з дерев'яним руків'ям, рульового весла, залишків дерев'яного блюда – трапилась в іншій багатофункціональній споруді – буд. 90 [Лысенко, 1985, с. 87]. Ще в одній споруді (№ 51) знайдено лушпиння проса, луска риб, жорно, листи берести, клепки невеликого, типу відра, бондарної судини [Лысенко, 1985, с. 72, 73].

Як видно на прикладах, в пересічних господарських будівлях південноруських садиб зберігались реманент, посуд, невеликі запаси їжі, речі. За необхідності вони могли використовуватись тимчасово чи постійно як місце тримання худоби, обробки сільгосппродуктів.

На сільських садибах існувало багато додаткових об'єктів, пов'язаних із зберіганням і переробкою сировини і продуктів сільського господарства. Вони добре вивчені і систематизовані на матеріалах, у першу чергу, Середнього Придніпров'я [Готун, 2003, с. 174–180]. Серед них будівлі для просушки снопів перед обмолотом – так звані шиші та овини (осіті), а також зерносушильні. Вони простежені на сільських поселеннях Південної Русі – Автуничі, Ліскове-1 і 2, Рів-2, Шестовиця, Гульськ та інших [Готун, 2003, с. 174–176].

Погреба-льохи були невід'ємною частиною кожної садиби, адже завжди була потреба у надійному зберіганні сільгосппродуктів і їжі. Ці заглиблені об'єкти часто фіксуються під час розкопок. Їхня площа, форма, розмір є різними, що, вочевидь, пов'язано із конкретним призначенням – способом зберігання і його терміном, об'ємом і видом продукції, яка зберігається.

На подвір'ї кожного домогосподарства існували схованки, в яких зберігали сільгосппродукти. Про ями з житом згадує РП. Такі об'єкти добре відомі за етнографічними матеріалами [Харузин, 1907, с. 133–135]. За свою багатовікову історію ці ями як за формою (дзвоно- чи глечикоподібні), так і за облаштуванням (обпалені чи обкладені берестою стінки та дно) не змінилися і не відрізняються від досліджених археологами. Крім ям, існували також і погреба: *„в погребѣхъ было 500 берковъсковъ медоу, а вина 80 корчагъ* [ІЛ 6654 (1146) р.), стлб. 334]; *„И шедъше к погребу, видеша ключа не врежныи и замък, лествицу же по неи же съходятъ и исходятъ въне лежащую”* (Житіє Бориса і

Гліба) [Рорре, 1962, с. 23]. Останній приклад показує, що погреб – це не просто ями, як вважають, наприклад, А.С. Львов (погребати>погребъ) та І.І. Лучиц-Федорец [Львов, 1975, с. 120; Лучиц-Федорец 1973, с. 11], а підземні споруди з дерев'яно-земляною стелею, від чого й походить назва – 'споруда, що засипана зверху' (погребена). *Погребъ* мав двері, що замикалися на замок, а більш глибокі – ще й драбину [Ієвлев, 2011]. Не випадково він іноді виконував функцію темниці, про що вже згадувалось вище.

Погреб з його прохолодою використовувався, в першу чергу, для зберігання свіжих чи квашених овочів, різноманітних напоїв, а також речей чи сировини, які не псувалися від вологи. Про крадіжки вночі з діжок та квасилень (*бочки квасильніи* – в списку), вина та меду згадує ст. 67 «Закону земледільніи...» [Павлов, 1885, с. 57]. За джерелами кінця XVI ст., в погребах зимували бджолині рої: *„бчолы з улями двесте з погреба взято”* [Питання, 1970, с. 15]. Щодо напоїв, то крім медуші, про яку вже йшла мова, джерела згадують такі назви як *винница* і *пивница*, що вказують на характер використання цих погребів. Лексема *пивница* відома в болг., серб., хорут., пол., слвц., чес., в.-луж. мовах [Будилович, с. 111; Харузин, 1907, с. 137], а в Україні на деяких територіях (Буковина, Покуття, частково Наддністрянщина) вона повністю домінує [Присяжнюк, 1981, с. 10]. Вважається, що ця номінація з'явилась в укр. мові лише в першій половині XV ст. [Питання, 1970, с. 16], але, на нашу думку, її походження і використання можливе ще в давньоруський час. Про це опосередковано свідчить одна з новгородських берестяних грамот (№ 411, бл. 1280 р.), в якій згадується *подкльть пивной* [Арциховский, 1978, с. 16–17].

Для збереження збіжжя використовували спеціальні ями і два способи для зберігання. Для довготривалого зберігання, для посіву на наступний сезон, влаштовували зерносховища. Зерно заповнювало яму і герметично закривалось чи засипалось. За підрахунками І.П. Возного, в ямі з Баламутівки могло зберігатись 1292 кг зерна, у Ревному – 1216 кг, у Широкій Полянні – 912 кг [Возний, 2009, с. 174]. Для повсякденного вжитку облаштовували ями з легким доступом господарів до збіжжя, яке зберігалось там. Для цього, ймовірно, використовували

лось легке накриття, про яке свідчать стовпові ямки навколо «житньої ями», зафіксовані, наприклад, в селянській садибі X ст. на поселенні в ур. Кидрина біля с. Ревного [Возний, 2009]. Ями із збіжжям могли розташовуватись всередині господарських споруд [Готун, 2003, с. 178] і навіть жител, як у ж. 2 садиби 1 на поселенні Теревовля II [Ягодинська, 2014, с. 331–332, рис. 5] (рис. 38, 3).

Самі зернові ями часто мали обпалені чи обмазані глиною стінки і були циліндричної, дзвоноподібної, грушоподібної або глекоподібної форми (рис. 14). В ямах чи буртах могли тримати продукти огородинства. Комплекс неглибоких ям, інтерпретований авторами розкопок як бурти, був зафіксований в одній із садиб на поселенні в Лісковому-2 [Шекун, 1999, с. 38].

Відомі льохи й інших конструкцій. Під час досліджень були виявлені об'єкти навіть із залишками дерев'яних частин. Зокрема, у Турові під час розкопок 1962 р. знайдено зруб X–XI ст. у 5 вінців розміром 2,6х2 м, заглиблений у материк на 0,6–0,7 м, який мав дощату підлогу. Інший подібний об'єкт XII–XIII ст. мав стіни, обшиті дошками, та підлогу із трьох рівнів дощок, нижній з яких був вкритий шаром берести [Лысенко, 1999, с. 100; 2004, с. 47]. При розкопках на Житньому ринку в Києві в садибі В (нижній горизонт) навіть вдалося зафіксувати дерев'яний дах розміром 4,2х4,15 м, що перекривав квадратну заглиблену частину льоху. Дах мав балку-коник, на яку спирались кінці дощок покрівлі, інші ж спирались на землю. Дощки даху були щільно підігнані, а шви між ними зверху перекриті вузькими тонкими планками [Толочко, 1976, с. 37] (рис. 15, 1).

Заглиблені у материк погреба далеко не завжди мали дерев'яне облицювання, оскільки, інакше, під час розкопок в подібних спорудах постійно мали б фіксуватись залишки цих конструкцій, хоча б у вигляді системи стовпових ямок по периметру дна. Ці об'єкти (особливо неглибокі) мали наземну частину, у більш простому варіанті – перекриття у вигляді двосхилого даху, що спирався на землю, чи шатра, якщо льох був у вигляді округлої ями [Петрашенко, 2005, с. 129, 132, рис. 315].

Детальному опису устрою кількох київських льохів Х – першої половини XIII ст. присвячена недавня публікація М.М. Ієвлева і А.О. Козловського [Ієвлев, 2011]. Це були, переважно, великі за площею і сильно заглиблені об'єкти, які складалися із кількох частин і мали двері чи декілька дверей. На думку дослідників, подібні за конструкцією льохи існували, переважно, на території великих (боярські, монастирські) садиб [Ієвлев, 2011, с. 117].

Під час розкопок за участю автора у Києві двічі була зафіксована ще одна, сильно видовжена, форма льоху. На поселенні, розташованому на південній околиці давнього Києва (вул. Старонаводницька, 2), у 2003 р. була досліджена споруда, яка об'єднала об'єкти 2, 4, 5 у єдину конструкцію. Вона мала форму видовженого коридору шириною 1,4 м, заглибленого у материк на 0,3–0,4 м. На торцях споруда закінчувалась ямами розміром 1,7x1,2 м і глибиною 0,96 м (об'єкт 2) і 1,5x1,3 м при глибині 0,9 м (об'єкт 5). Загальна довжина конструкції склала 5,7 м (рис. 16) [Козюба, 2008, с. 141, 142, 146, рис. 7]. Об'єкт датується другою половиною XI – початком XII ст.

Дуже схожу споруду, першої половини XI ст., було виявлено 2014 р. при розкопках на території Національного заповідника «Софія Київська». Вона також мала прохід шириною 1 м, простежений на 1 м (один бік споруди виходив за межі розкопу), який закінчувався розширенням-ямою розміром 1,6x1,4 м. Споруда була заглиблена у материк на 0,8 м. Вона знаходилась за 2 м від канавки огорожі садиби, перпендикулярно до неї (рис. 17). На дні льоху знайдено розвал горщика і горілий прошарок, пов'язаний, ймовірно, із спаленою конструкцією перекриття споруди. Згодом котлован цієї споруди було використано як смітник – більшість її заповнення складали шари викинутої печини, кістки тварин, керамічний бій.

Такого ж типу льохи було досліджено на дитинці Чернігова під час розкопок 2005–2008 рр. Це споруди 4 (розміром 6,5x1,3 м, глибина – 0,95 м), 12 (5,5x1,5 м, глибина 1,3 м) та 35, досліджена не повністю (4x1 м, глибина 0,8–0,9 м) (рис. 18) [Моця, 2011, с. 65, 66]. Усі вони також розташовувались перпен-

дикулярно відносно садибного паркану. Не виключено, що до цього ж типу відноситься льох, виявлений на околицях Пересопниці [Прищепа, 2012, рис. 12, 1].

Льохом, подібним до описаних, можливо, була спор. № 8, виявлена під час розкопок 1988–1989 рр. на вул. В. Житомирській, 2. Вона розміщувалась уздовж паркану садиби і мала центральну частину розміром 3,5х3,2 м, заглиблену у материк на 0,8 м, до якої прилягала ще одна камера розміром 3х1,6 м (глибина 1,5 м) з північно-західного боку і яма 1,8х1 м (глибина 2 м) з південно-східного. У заповненні – велика кількість золи і вугликів, кістки (рублені) великої рогатої худоби, свиней і птиці, кераміка, уламки плінфи. Характер заповнення і наявність в центральній частині глиняної ділянки розміром 1,6х1,05 м, що здіймалась над підлогою на 0,3 м, привели авторів розкопок Я.Є. Боровського і О.П. Калюка до висновку, що спор. 8 була культовою типа капища із язичницьким ідолом 80-х рр. Х ст. [Боровський, 1993, с. 4, рис. 1, с. 11, 12]. Плінфа, виявлена в споруді, свідчить про її датування часом не раніше офіційного запровадження християнства в Русі. Заповнення описаної споруди, на нашу думку, пов'язане із смітником, який був влаштований на місці льоху.

2.2.3. Будівлі сільськогосподарського призначення. Під час розкопок міст і селищ Південної Русі були виявлені спеціальні споруди, які були пов'язані із триманням і вирощуванням худоби. Споруди, пов'язані із сільським господарством, існували в переважній більшості садиб, адже ця галузь була провідною в економіці Київської Русі, і навіть залишила виразний слід в знахідках міської археології [Толочко, 1989, с. 81–84].

Ці об'єкти використовувались як для обробки продукції рільництва, тримання і вирощування худоби і птиці, так і зберігання продуктів. У Бересті під час розкопок був виявлений вражаючий асортимент знарядь праці, пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом. Серед них знаряддя: обробки ґрунту (дубове рало, сошники і наральники, землерийні лопати та їх залізні оковки, залізна мотика); збору врожаю – серпи (в т.ч. з дерев'яними руків'ями), коси-горбуші, дерев'яні вила і граблі; переробки сільгосппродукції

– колотушки, жорна, ножні ступи, пести, масляний прес-жом, тріпала, чесала, льоном'ялки [Лысенко, 1985, с. 340–360; 1999, с. 114]. Все це свідчить про те, що жителі міст Давньої Русі приймали активну участь у сільськогосподарському виробництві, у тому числі – переробці продуктів рослинництва безпосередньо на своїх подвір'ях і, взагалі, що сільськогосподарський компонент був вагомою складовою економічної діяльності міського населення. Це знаходить підтвердження і в тексті грамоти 1289 р., що зберігся в Галицько-Волинському літописі, за якою волинський князь Мстислав Данилович зобов'язав мешканців Берестя платити регулярний збір («ловчее») у вигляді, у тому числі, і сільгосппродукції – меду, вівсу, льону, буханок хліба, жита, куриць, овець [Ипатьевская, 2001, стлб. 932].

Хліви, стайні, котці були невід'ємною частиною садиб, адже тримання худоби було складовою господарства переважної частини родин. Найбільш надійним маркером для ідентифікації цих споруд під час розкопок виступає шар гною, який зберігається при сприятливих умовах. Хліви знайдено в багатьох містах Південної Русі, а також на інших пам'ятках. Як правило, це були наземні споруди із зрубними або з сплетеними, обмащеними глиною, стінами.

Прикладом такої споруди є зруб № 9 XI ст. (Червона площа, 1973 р.) у Києві. У споруді розміром 3,2х3,1 м на дні лежав шар сильно спресованого супіску темно-брунатного кольору, в якому знайдено багато зерен проса. В одній із стінок зрубу, між другим і п'ятим вінцями, було зроблено квадратний отвір, який із зовнішнього боку закривався вертикальною дошкою, низ якої фіксувався двома дерев'яними кілками, забитими в землю навпроти отвору (рис. 19). На думку дослідників, цей зруб використовувався як хлів для тримання дрібної худоби або птиці [Толочко, 1976, с. 22]. Отвір міг слугувати входом для птиці або віконцем для викиду гною з приміщення. В садибі В, що датується першою половиною X ст. (Житній ринок), стовпова спор. 12А розміром 4,2х3 м, з товстим шаром гною під дошками підлоги була інтерпретована як хлів, а зруб 7 цієї ж садиби В, але вже кінця X ст., був на

підкліті, де нижня частина використовувалась як котець (хлів для свиней), а верхня слугувала холодною кліттю для зберігання зерна та продуктів. На третьому етапі існування цієї садиби (рубіж X–XI ст.) у її дворі стояли однотипні, майже квадратні (2,4х2,2 м) стовпові споруди з дощатими стінами, які використовувались як котець-саж (буд. 3Б) та комора для зберігання продуктів [Харламов, 1981, с. 124, 130, 133]. У сусідній садибі А одну з будівель (3А) за наявності перегородю визначено як стайню. Вона мала стовпову конструкцію і стіни із горизонтальних дощок. За дві інші стінки слугував дощатий паркан. З боку двору простежено вхід шириною 1 м [Толочко, 1976, с. 26; Харламов, 1981, с. 138].

У Турові при дослідженнях 1964 р. (розкоп 9) був виявлений зруб розміром 4,2х3,5 м, заглиблений у материк на 1 м, заповнений гноєм. На його дні по центру – конічна яма діаметром 1 м і глибиною до 0,6 м, можливо, для стікання сечі. Цей об'єкт П.Ф. Лисенко пов'язав із місцем утримання худоби, назвавши «амбаром» [Лысенко, 1974, с. 89, 183].

У Бересті зафіксовано понад два десятки випадків фіксації гною у спорудах чи біля них [Лысенко, 1985, с. 64, 68, 72, 73, 77, 85, 87, 94, 95, 105, 108, 109–110, 116, 121, 123, 125, 126, 143, 146, 147, 150]. Серед них відзначимо кілька. Між вулицею і буд. № 59А був зафіксований настил із залишками гною, який П.Ф. Лисенко відніс до легкої будівлі для тримання худоби (рис. 20, 1) [Лысенко, 1985, с. 100, рис. 57; 1999, с. 103]. Перед самим житлом (буд. 59А) було знайдено багато трісок і кори, так що дослідник припустив, що це був господарській двір, де кололи дрова і обробляли деревину [Лысенко, 1985, с. 99].

З південного боку одного з жител (буд. 49) впритул до нього існувала споруда для утримування худоби. Її підлога з товстих колотих дощок спиралась на переводини. Прибудова мала ту саму ширину (3,65 м), що і житло. В її західній частині збереглася частина стіни, утвореної широкими, по 0,5 м, дошками, поставленими на ребро. Дощки стіни утримувались вертикальними плахами, глибоко вбитими в землю. Відстань між ними становила 0,7 м і вказує

на ширину двері до приміщення. Двері відчинялись всередину ліворуч, і були розташовані прямо біля кута житла [Лысенко, 1985, с. 85]. Таким чином, житло і прибудова-хлів планіграфічно були однією спорудою з двома окремими входами із західного боку, з подвір'я.

Дверний отвір було зафіксовано ще в одному хліві – зрубній споруді 16Б, що мала розмір 3,3х3,1 м. Ширина отвору була 0,69 м. Невеликий розмір (ширина – до 0,7 м) дверних отворів описаних трьох хлівів засвідчує, що там могли тримати тільки малу рогату худобу чи свиней.

Для утримування домашнього скоту неовов'язково треба було мати зрубні приміщення, адже археологічно простежені легкі споруди з плетеними стінами – кошари. Одну з них було виявлено у нижньому горизонті ще під час досліджень польськими археологами Давид-Городка у 1937–1939 рр. [Лысенко, 1999, с. 110]. Кілька таких об'єктів виявлено у передмісті Звенигорода (рис. 20, 2). Подібну споруду Х ст. знайдено на поселенні в Ревному в Чернівецькій обл. Споруда розміром 4,7х4 м мала стовпову конструкцію, але її простінки були з плоту, обмашеного глиною. На утрамбованій долівці лежав шар перегною [Возний, 2009, с. 175].

Ще один тип приміщення для худоби презентує спор. 10 із Звенигорода. Вона була розміром 4х3,4 м. Мала стовпову конструкцію і стіни з вертикально вбитих дощок-шпунтин (рис. 21). На земляній долівці приміщення зафіксовано товстий шар кінського гною, який вказує, що ця споруда була стайнею. Біля споруди, на схід і північний схід від неї, зафіксовані шар гною товщиною 6 см та сліди плотів, що утворювали відкриту загорожу площею 5 м² для літнього постоя худоби [Гупало, 2014, с. 366, 367, рис. 211]. В.Д. Гупало при описі спор. 10 зазначила, що вона всередині мала легку перегородку, але на плані споруди добре видно, що на цьому місці одна споруда (описана) накладлась на іншу, від якої залишились північна і східна стінка, яка й була прийнята за перегородку.

Хлів площею 6 м² також відкрито в садибі IV (спор. 26 а). Наявність ясел і шару гною підтверджують це визначення. З обох боків хліву прослідковано

паралельні загородки повіток загальною площею 45 м², де також зафіксовано шар гною. В садибі V привертає увагу спор. 11а, стінки якої виплетені з хмизу і обмазані глиною, в якій В.Д. Гупало також вбачає хлів [Гупало, 2014, с. 393, 395]. На цій ділянці існувала й інша споруда (№ 31) зі стінами, плетеними з хмизу, площею 12,2 м².

За остеологічними матеріалами Берестя, домашні тварини складали 73,7% усіх особин. Серед цих тварин 39,4% належали великій рогатій худобі, 20,6% – свиням, 20,5% – дрібній рогатій худобі, 16% – коням, 3,3% – собакам (46 особин), ще 2 особини – кішкам [Лысенко, 1985, с. 362–364; 1999, с. 114]. З цими результатами корелюються показники давньоруського Турова, за якими домашні тварини становили 78,2% на дитинці і 71,6% – в окольному городі. Їх співвідношення в двох частинах Турова наступне: велика рогата худоба – 40,4% і 41%, свині – 30,1% і 24,1%, дрібна рогата худоба – 13,5% і 19,9%, коні – 5,7% і 10,7%, собаки – 7,5% і 3,1%, кішки – 2,7% і 1,2% [Лысенко, 2004, с. 48]. Кістки собак також зафіксовано у Пінську (5,2%) та Давид-Городку (4,2%) [Лысенко, 1985, с. 364].

Остеологічні матеріали Вишгорода (розкопки 1934–1937 рр.) дають приблизно те саме співвідношення складових домашніх тварин: велика рогата худоба – 252 особини (34,8%), свині – 189 (26,1%), дрібна рогата худоба – 172 (23,8%), коні – 59 (8,1%), собаки – 46 (6,4%), кішки – 6 (0,8%), кроль – 1. Крім того, знайдено кістки курей – 36 особин, качок (домашніх і диких) – 15, гусок (домашніх і диких) – 14 [Довженко, 1950, с. 75]. Це співвідношення домашніх тварин опосередковано засвідчує склад худоби, яка трималась міськими мешканцями на своїх подвір'ях. Щодо собак і кішок, то їх кістки неодноразово виявлено й на київському Подолі [Занкін, 2009, с. 67; Сагайдак, 2006, с. 13].

Окрему за призначенням категорію надвірних будівель складають споруди для обробки і приготування продуктів харчування. Виділення подібних об'єктів можливе лише через наявність в нежитлових приміщеннях печей чи інших опалювальних пристроїв без слідів виробництва або наявності теплопристроїв поза заглибленими об'єктами. Залишки цих споруд зафіксовані

на пам'ятках Ліскове, Колонщина, Малопополовецьке, Кошіївка-8, Софійська Борщагівка [Готун, 2016, с. 9].

2.3. Ремісничі та промислові споруди

Міста Південної Русі були потужними осередками ремесла, оскільки тут був великий попит на ремісничу продукцію, була налагоджена логістика і сформовані сталі торговельні зв'язки, проживали династії майстрів, які передавали свої професійні знання і досвід учням. Здебільшого, сучасні уявлення про ремісничі галузі давньоруської економіки сформовані завдяки археологічним колекціям – зразкам продукції, інструментам, відходам виробництва, знахідкам сировини, а також зафіксованим спеціально обладнаним місцям виробництв. У містах ремісничі майстерні розташовувались, переважно, в садибах середмість, в той же час в сільській місцевості, біля виходів сировини (болотна руда, пірофіліт), існували спеціалізовані селища [Толочко, 1980, с. 161–163].

Огляд ремісничого виробництва для Києва зроблений П.П. Толочком [Толочко, 1981а; 1983, с. 137–160], для Берестя – П.Ф. Лисенком [Лысенко, 1985, с. 378–383]. С.П. Тараненко зібрав матеріали про виробничі комплекси київського Подолу [Тараненко, 2016, с. 110–114, 146–149]. Сліди ремісничого виробництва та промислів на сільських пам'ятках Середнього Придніпров'я, у тому числі й майстерні і виробничі споруди, були зібрані і проаналізовані А.В. Петраускасом [Петраускас, 2006].

Міські майстерні містилися безпосередньо на території садиб та були частиною житлово-господарських комплексів. Пожежонебезпечні виробництва, як правило, розташовувались на периферії забудови або у безпосередній близькості до водних артерій – струмків чи ручаїв, що добре прослідковано на прикладі ремісничих об'єктів київського Подолу [Тараненко, 2016, вклейка, рис. 83].

Споруду стовпової конструкції (№ 12 А) виробничого призначення знайдено у Києві в садибі В (Житній ринок) [Толочко, 1976, с. 37, 38; Харламов, 1976, с. 51, рис. 6] (рис. 22). Але, здебільшого, виявлялись не споруди-майстерні, а сліди самого виробництва – сировина, напівфабрикати, відходи виробництва чи бракована продукція. Крім того, часто фіксувалось поєднання кількох виробництв на одній площі [Ивакин, 1985, с. 100–102; Бобровский, 1990, с. 97–107], що свідчить про багатoproфільність ремісничого виробництва (обробка кістки – обробка каменю, обробка пірофіліту/бурштину – ювелірне виробництво та інші).

Кілька осередків із виготовлення та обробки чорних металів було зафіксовано на київському Подолі [Паньков, 2012]. Близькою, але не тотожною до залізоровної є залізообробна галузь – ковальство. Знахідки кузень, споруди яких мають певні характерні особливості, серед яких наявність спеціальних горен, шлаків, сопел, характерного набору інструментів, віддалене розташування кузні від інших споруд садиби – відомі як у містах, так і на сільських пам'ятках. У Південній Русі їх знайдено у Вишгороді, Лісковому, Рові-2 та інших пам'ятках [Готун, 2003, с. 169, 170].

Щодо залізоровної і залізообробної галузей, які займали провідне місце в економіці середньовічної Русі, розташування об'єктів, пов'язаних із цими галузями (горни, майстерні, кузні), у садибах має певні застереження. Відомі спеціалізовані поселення (Колонщина, Лапутьки, Кренище) або такі, де отримання заліза було однією із складових економічної діяльності мешканців (Комарівка, Автуничі) [Готун, 2003, с. 167–170; Петраускас, 2006, с. 33, 34]. Специфіка цих виробничих процесів вимагала певних умов – близькість води, площі для складування сировини і утилізації відходів; вони супроводжувались великою задимленістю і взагалі були пожежонебезпечними. Все це обумовлювало винесення цих виробництв у окремі зони поселень чи на їх периферію. Прикладом такого зонування ремісничого виробництва є так званий «квартал металургів», досліджений у 30-х рр. XX ст. на східному краю дитинця

Вишгорода, в якому виявлено майстерні, пов'язані із обробкою металів – ковальські і ювелірні [Довженок, 1950, с. 72].

Ковальські майстерні знайдено безпосередньо і в площі садиб. Прикладом цього слугує буд. 22 з поселення Ліскове-1. Майстерня являла собою заглиблену споруду з ковальським горном, розташовану у 8 м на захід від ж. 6 в садибі А [Шекун, 1999, с. 35]. Ковальню (спор. № 5) зафіксовано в садибі «А» при розкопках поселення Рів-2 біля Шестовиці [Шекун, 2006, с. 211]. Подібні об'єкти виявлено й на інших пам'ятках Середнього Придніпров'я (Клонів, Автуничі, Деснянка, Козарки) [Готун, 2016, с. 8].

У Звенигороді в садибі XI був виявлений ремісничий осередок, який, за І.К. Свешніковим, спеціалізувався на ковальсько-слюсарній обробці металів, за В.Д. Гупало – був ювелірною майстернею [Гупало, 2014, с. 398]. На Замковій горі Любеча знайдено садибу XII–XIII ст. ремісника, що складалась з житла на підкліті і кількох ремісничих і господарських споруд із слідами ювелірного і склоробного виробництва [Веремейчик, 2014, с. 213]. Садибу ювеліра XII–XIII ст. на околиці Пересопниці дослідив Б.А. Прищепа [Прищепа, 2012].

За писемними джерелами XVI–XVIII ст., у Києві та інших містах існували садиби гончарів. Окремі комплекси і навіть спеціалізовані поселення, як, наприклад, Автуничі, відомі серед археологічних матеріалів Південної Русі [Готун, 2003, с. 164–167]. У Вишгороді в 1990–1991 рр. був досліджений гончарний квартал, де зафіксовані огорожі садиб, житла, гончарні горна (рис. 23). За підрахунками Р.С. Орлова, з 1936 по 2004 р. на посаді Вишгорода було розкопано 17 гончарних горнів і ще кілька зруйнованих, а всього у XI–XII ст. на площі 5–6 га одночасно могло функціонувати 250–300 горнів [Дегтяр, 2005, с. 103–109]. У 2013, 2014 рр. в цій же зоні вишгородського посаду розкопано кілька садиб XI ст., розділених огорожами, з гончарними горнами [Івакін, 2015, с. 85]. Садиби гончарів відомі і на сільських поселеннях, наприклад, в згаданих Автуничях [Коваленко, 2013, с. 53, 54; Баран, 2010, с. 28]. Горни виявлені й на інших сільських пам'ятках Південної Русі – Малополовецьке, Григорівка та Григорівка (ур. Під Понятовським), Томашовка [Петраускас, 2006, с. 67, 68].

На Подолі у Києві зафіксовані споруди, які інтерпретовано дослідниками як косторізні майстерні [Сергєєва, 2011, с. 24]. Зокрема, у 2012 р. на вул. Ярославська, 58 досліджено споруду, в якій виявлено значну кількість артефактів, пов'язаних із цим виробництвом. Серед них – велика кількість фрагментів щільного рогу диких копитних зі слідами пиляння та обробки різальними інструментами. В цій же будівлі також виявлено два коров'ячі черепи, поруч – багато стрижнів порожнистого рогу, переважно коров'ячого. Згадана споруда датується XII – першою половиною XIII ст. [Тараненко, 2016, с. 111]. Ще одну майстерню було виявлено 1993 р. на вул. Оболонській, 12. У будівлі другої половини XII – початку XIII ст. було знайдено заготовки для кістяних вістер стріл та їх напівфабрикати. В іншій, дослідженій 2006 р. на вул. Щекавицькій, 29, біля зрубних будівель 1 і 1а та паркану, було зафіксовано заглиблення, щільно заповнене обрізками кісток, напівфабрикатами, готовими виробами – переважно, напівсферичних гудзиків [Сергєєва, 2008, с. 112, 114] (рис. 24).

На Подолі у шарах XII–XIII ст. також знайдено ознаки склоробного виробництва. Зокрема, у 2008 р. на вул. Набережно-Хрещатицькій, 9 було виявлено велику кількість виробів зі скла, відходів виробництва і скляної маси – сировини для виробництва. Спеціалізацією майстерні було виготовлення переважно прикрас – намистин, браслетів, перснів, а також посуду [Журухіна, 2012; Тараненко, 2016, с. 110].

Обробка пірофілітового сланцю, а саме – виробництво пряслиць, також була зафіксована у кількох місцях Подолу [Гупало, 1980, с. 214]. Серед нових знахідок – сліди цього виробництва, виявлені 2003 р. на вул. Юрківській [Сагайдак, 2003; Тараненко, 2016, с. 111–112]. На Подолі розкопано комплекси з обробки бурштину, в тому числі у 1985 р. – майстерня ювеліра, що виготовляв прикраси з бурштину, і знайдено не прямі свідчення існування комплексів із обробки шкіри (чинбарства) [Тараненко, 2016, с. 112, 114].

При обробці кольорових металів, ювелірному, косторізню та інших виробництвах часто використовувалось саме житло ремісника або так звані

житла-майстерні, в яких існували явні ознаки ремісничого виробництва, як от спеціалізовані печі або наявність двох печей, одна з яких була виробничою. Прикладом такого житла-майстерні слугує об'єкт із Лісового [Шекун, 1999, с. 24, 25, 53].

Сліди ремісничого виробництва зафіксовані й в інших містах Південної Русі. В Турові – ковальські криці і шлаки, сопла міхів, обробка кольорових металів – лячки, тигельки, ливарні формочки, ювелірні пінцети, рештки інших виробництв – косторізного, деревообробного, обробка шкіри, пірофіліту, янтарю. Майже той самий набір виробництв зафіксований і в Бересті [Лысенко, 1999, с. 111, 113].

Лісохімічні виробництва рідко розташовувались у межах садиб, адже, через свою специфіку, найбільш зручним місцем для їх розміщення був ліс [Готун, 2000]. Тим не менше на поселенні Лісове-1 в межах садиби були зафіксовані 2 об'єкти для видобутку деревного вугілля, смоли чи дьогтю [Шекун, 1999, с. 12, 13]. Подібні споруди виявлено й на інших пам'ятках Полісся – в Автуничах (рис. 25; 26), Льговці, а посуд із наскрізними отворами у дні та слідами смоли на стінках – на селищах Віта Поштова, Колонщина, Обухів II, Рів-2 та у Вишгороді [Петраускас, 2006, с. 142; Івакін, 2015, с. 85].

До виробничого чи торговельного ланцюжку належали складські приміщення, частина яких, вірогідно, розташовувалась у садибах виробників чи посередників. Їх археологічне виявлення ще більш рідкісне, але такі об'єкти зафіксовано, зокрема, на київському Подолі, де 1983 р. на вул. Набережно-Хрещатицькій був досліджений зрубний підкліт споруди XII ст., що загинула від пожежі. Об'єкт був заповнений шаром роздавленого керамічного посуду потужністю до 0,4 м, інтерпретований авторами розкопок як склад готової гончарної продукції [Калюк, 1988]. Інший об'єкт, виявлений ще 1950 р. В.А. Богусевичем і названий ним «будинком токаря» [Богусевич, 1954], П.П. Толочко вважає місцем зберігання готової продукції, тобто, відніс його до торгівлі, а не виробництва [Толочко, 1981а, с. 319, прим.]. В садибі IX Звенигорода одна з будівель (№ 20), згодом, була складським приміщенням

[Гупало, 2014, с. 397]. Подібний об'єкт було виявлено на поселенні біля с. Коростувата (Буковина) [Филипчук, 1983]. Як показано, приміщеннями складського або торговельного призначення виступають об'єкти, що містять продукцію без конкретних слідів її виробництва [Тараненко, 2016, с. 110].

Як видно з наведених матеріалів, двори (садиби) пересічних мешканців сільських поселень і міст давньоруського часу мали певну, іноді досить складну і розвинену, структуру, до якої входили житлові і господарські об'єкти, пов'язані як із зберіганням майна, так і сільськогосподарським (землеробство, тваринництво), у тому числі і присадибним, виробництвом, а також ремеслом. Номенклатура історичних лексем X–XIII ст., пов'язаних із двором, засвідчує багатство форм і вказує на різноманіття садибних споруд, їх функціональну строкатість. Ця обставина спонукає до подальшого пошуку і визначення критеріїв виділення окремих археологічних об'єктів, які можуть бути співставлені з аналогічними, відомими за даними етнографії і лексикології.

За матеріалами історичної лексики з використанням писемних пам'яток XI–XIV ст. простежуються різні назви двору та його складових – житла, господарських об'єктів, огорож тощо. Для більш глибокого розуміння історичних реалій, які є предметом розгляду, залучено етнографічні матеріали українсько-білоруського Полісся, а також археологічні паралелі до складових заявленої теми. На основі співставлення запропонованих джерел нами здійснено спробу поєднання даних лексики, етнографії та археології в атрибуції окремих елементів двору як поширеної реалії середньовіччя.

РОЗДІЛ 3

СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ ДВОРУ, ПЛАНІГРАФІЯ І ПЛОЩА САДИБИ,
ЇЇ МІСЦЕ У КВАРТАЛЬНІЙ ЗАБУДОВІ

3.1. Двір, його складові частини та інші елементи садиби

Крім основних об'єктів (житло, господарські та ремісничі споруди), у складі садиб існували й інші, які через меншу кількість їх фіксації під час розкопок рідше звертають на себе увагу. До них відносяться огорожа, ворота, садибні настили, сади й городи, колодязі, лазні, дренажі, туалети.

Лексема **dvorъ** відноситься ще до праслов'янських часів [Вступ, 1966, с. 500, 514, 550; Історія, 1983, с. 126], і навіть до індоєвропейських [Львов, 1975, с. 109], що вказує на давність цієї реалії. Вона присутня фактично в усіх слов'янських мовах: *dvір* – укр., *двор* – рос., біл., болг., макед., *dvôr* – серб., *dvòr* – словен., *dvor* – хорв., словц., *dwor* – пол., в.-луж., *dwor* – н.-луж., *dvır* – чес., *dör* – полаб. [Будилович, с. 122; Вступ 1966, с. 550–551]. Первинне значення цієї номінації – 'сукупність житлових і господарських споруд' – збереглося до нашого часу. Одним із можливих, але зовсім не обов'язкових, атрибутів двору є його огорожа. Огород, що прилягав до споруд двору, також входив до його складу, хоча в сучасних східнослов'янських мовах більш поширена інша назва цієї земельної ділянки – садиба. В укр. мові сукупність усіх складових – хати, господарських будівель, землі – носить назву *садиби*, *усадьби*, *хазяйства*, *господарства*, *подвір'я*, *підварку*, *городу*, *загороду*, *пляца*, *селидьби* чи *поселини*, а перших двох складових – *подворка* чи *селища* [Корень, 1968, с. 147, 149, 152, 156; Євтушок, 1993, с. 15].

У рос. мові, де це питання вивчено детальніше, всього зафіксовано 121(!) слово, що позначає селянську садибу в цілому [Мельниченко, 1974, с. 51]. З них 54 припадає на лексеми, утворені від 4-х коренів: двор (29 слів), город, гумно (по 9), сад (7). Серед інших треба відмітити слова *оседлость* (з варіантами – 5), *овин* (3), *пепелище* (2), *гнездо*, *дача*, *дом*, *печина*, *печище* [Мельниченко,

1974, с. 52]. За спостереженням Г.Г. Мельниченка, лексема *усадьба* з'явилася не раніше XVI ст. [Мельниченко, 1974, с. 66–67]. Мовознавці виділяють 4 головні значення лексеми *дворь*: 'садиба', 'слуги князя (єпарха)', 'приміщення', 'обмежена ділянка землі' [Словарь, II, с. 447–449].

Види дворів, що згадуються в давньоруських джерелах, можна об'єднати в кілька тематичних груп (перелік не повний): соціальної верхівки («царев», княжий, боярський, соцький); що належали церкві (церковний, монастирський, єпископський); за родом занять їх мешканців (попів, domestikів); зв'язаних із торгівлею (гостьовий, німецький, готський); за місцем розташування (городський, сільський); за якісною характеристикою («ветхий», добрий, великий, новий). Відомі також *отнь* (*отчь*) та *теремьстѣи* двори. Крім цієї лексеми, яка тільки в ПМЛ згадується 35 разів [Творогов 1984, с. 50], в Давній Русі використовувалися її синоніми *подворие* („*Мстислав же ста на подворьи*” – ІЛ 1287, стлб. 901), *дымь* [ІЛ, стлб. 12], *село* („*Годь ти село возяти...*” – новг. гр. № 719, бл. 1180 р. [Янин, 2000, с. 19]. Показовим в цьому відношенні є синонімічний ряд (*дворь*–*имение*–*домъ*), поданий в ІЛ при описі подій довколо кн. Ізяслава Ярославича: „*и дворь княжь разьграбиша*” (1068 р.); „*не выгнаша ли мене и имѣнье мое разграбиша*” (1078); „*колко ему створиша Кияне, самого выгнаша, а домъ ег(о) разграбиша*” (1078) [ІЛ, стлб. 161, 191, 193]. Найбільш популярним в Русі (переважно в цитатах та книжкових зворотах) синонімом до лексеми *дворь* було слово *домъ*, із загальним значенням обох термінів 'домашнє господарство' [Львов, 1975, с. 108–110]: „*и вѣшьдѣ въ домъ тѣ сѣ сѣдѣше предѣ храминою*” (Успенський збірник, XII ст.); „*аже кто оумирая роздѣлитъ домъ, на томъ же стояти*” (РП, сп. 1280 р.) [Словарь, III, с. 50].

Двір-садиба складався з кількох зон, які виконували певну функцію – житлову, господарську, виробничу, а також городу і саду. Особливо помітним цей поділ був в сільській місцевості, де двори мали більшу площу і не були обмежені щільною забудовою, як у містах. Етнографічні матеріали дають нам назви цих зон. Зокрема, в Білорусі розповсюджені такі номінації, як *надворак* (частина двору біля хати), *передхлеуе* (біля хліву), *прыгумение* (біля гумна)

[Луциц-Федорец, 1973, с. 8]. В українському Поліссі тільки частина двору з тильної сторони житла має 12 (!) назв, серед яких *задворок, задвір'я, захата, зади, затінок, затилок, покутня, загуменьне* [Євтушок, 1993, с. 16]. Цей перелік примітний тим, що в ньому присутній семантичний аналог давньоруської лексеми, що позначає частину двору – **застѣние**: *„Азъ бо есмь, княжие господине, аки трава блещена, растяще на застѣнии, на ноже ни солнце сияеть, ни дождь идет”* («Моління» Даниїла Заточника, XII–XIII ст.) [Лексика и фразеология, 1981, с. 71]. Лексема *гумно* також позначала частину двору.

Про існування садиб пересічних мешканців у пригородах великих міст згадується в літопису: в Києві в 1140 р. кн. Всеволод Ольгович почав *„зажигати двори иже соуть предъ городомъ в Копыревѣ кончи”* [ІЛ 6648, стлб. 302]; біля м. Опави кн. Данило Галицький з союзниками *„да пожгоуть вся внѣшняя храмы и ограды и гоумна»* [ІЛ 6762 (1254), стлб. 823]. Двори також існували в сільській місцевості: *„Пославше же по селомъ, (коаліція проти кн. Святослава Ольговича – В.К.) пожгоша жита и дворы”* [ІЛ 6654 (1146), стлб. 332]; *„и мастерѣ всяцих бѣжахоу ис Татарѣ, сѣдѣлници и лоучници, и тоулници, и коузницѣ желѣзоу и мѣди и среброу... и наполниша дворы окр(е)сть града (Холма – В.К.) поле и села”* [ІЛ 6767 (1259), стлб. 843].

3.1.1. *Огорожа, ворота*. Огорожа є неодмінним атрибутом двору в повному розумінні цього слова. Оскільки поява лексеми *двор* відноситься, як вже було показано вище, до старослов'янських часів, то й існування загальнослов'янських назв головних типів огорож видається цілком зрозумілим. Серед останніх виділяється термін **огород** (*огорожа* – укр., *ограда* – рос., болг., серб., *ograda* – хорв., *ohrada* – словц., *ohrada, ohrad* – чes., *wohroda* – в.-луж., *ogrodza* – пол.) [Будилович, с. 122; Миклошич 1885, с. 854], який є родовим, загальним для усіх типів огорож. Саме в такому значенні він вживався в давньоруській і більш пізній час: *„Привяжи конь возле огорода да тать к столбу”* (Т. Фене, Псковські прислів'я та приказки 1607 р.) [Мудрое, 1989, с. 347; Словарь, VI, с. 78, 79].

Побутування в різних слов'янських мовах споріднених назв окремих типів огорож засвідчує, що ще в часи праслов'янської єдності вже існувала мовна диференціація цих назв, яка віддзеркалювала певні реалії матеріальної (будівельної) культури. Однією з цих назв є лексема **тынъ (тынъ)**, яка широко представлена в слов'янській лексиці: *тин* – укр., серб., *тын* – рос., *отынъ*, *тынъ* – полаб., *tiŋ* – словц., *typ* – чес., *tin* – хорв., *tinj* – хорут. Традиційно її пов'язують з д.-в.-нім. *tûn* [Будилович, с. 123], але припущення цього запозичення не більш обгрунтоване, ніж думка про спільне походження цього слова із загального індоєвропейського мовного фонду. Лексема *тынъ* активно використовувалася в давньоруській мові: „Аже... дворную тыномъ перегородить (в пізніших списках – *перетынит*) межю” (ст. 65 Тр. сп. РП); монголо-татари оточили Володимир „силою, и отыниша град тыномъ весь” [НПЛ 6746 (1238), стлб. 75, 287]; „Оттолѣ же придоша беззаконьнии, и остуниша Торжекъ на сборъ чистои недѣли, и отыниша тыномъ весь около, якоже иниши гради имаху” [НПЛ 6746 (1238), стлб. 76, 288]. Після монголо-татарської навали цей термін продовжує широко вживатися на колишніх землях як Південно-Західної, так і Північно-Західної та Північно-Східної Русі: „чрес тын пьютъ, а нас не зовутъ” (1374); „Того же лета повеле посадник Федос и весь Псков намостити буювище и около церкви святая Троица и тыном отыниша около церкви” (1428) [Рорре, 1962, с. 80]; „Тако и пианый человек, аще в кый двор не пустят – тына стоитъ, послушивая: «пьют ли во дворе семь, братие?»» – спрашивает у коегождо человека” (Слово про хміль, до сер. XV ст.) [Мудрое, 1989, с. 95]. Саме слово *тынъ* було використане автором русько-грецького словника для позначення терміна *огорожа* (Рѣчь тонкословия греческаго, сер. XV ст.) [Ковтун, 1963, с. 340]. Як видно з наведених прикладів, з часом конкретне семантичне значення слова *тынъ* як особливого виду огорожі почало розмиватися, наближаючись за значенням до родового поняття *огородъ*. На це вказує і вживання дієслова *тынити* у значенні городити, огороджувати. І.І. Лучиц-Федорец вважає, що первинна семантика терміну *тынъ* – ‘жива огорожа’ [Лучиц-Федорец, 1973, с. 11]. Дійсно, якщо розглядати

розвиток огорожі як культурного явища, то її першопочатки можна вбачати у використанні людиною природних меж та перешкод, у тому числі й зелених огорож, на що звернув увагу свого часу Л. Нідерле [Нідерле, 1956, с. 260]. Але назва подібної примітивної огорожі могла мати лише загальний, родовий характер. Більш дрібна номінація огорож з'явилася лише з розвитком її окремих типів. Тому вбачати в лексемі *тынъ* природну огорожу немає жодних ані історичних, ані лексикографічних підстав.

Іншим загальнослов'янським спеціальним терміном огорожі є слово **plotъ**: *плот* – укр., серб., *плет* – болг., *plot* – хорв., хорут., слвц., чес., н.-луж., *plot* – пол. [Будилович, 2, с. 122]. Воно зустрічається в оригінальному давньоруському творі – «Молінні» Даниїла Заточника: „*Тако и аз всем во обиде есмъ, зане не оградим естъ страхом грозы твоя, аки плотом твердымъ*” (Лексика и фразеология, 1981, с. 131). Цікавою в цьому випадку є заміна лексеми *плоть* (*оплотъ*) I (найдавнішої, XII–XIII ст.) редакції цього твору на знайому нам лексему *ограда* у II редакції. Про поступове припинення використання цього слова в Північній та Північно-Східній Русі свідчить його занесення до російських азбуковників другої пол. XVI – поч. XVII ст., де це слово тлумачиться як *ограда*. Звернемо увагу на семантичну близькість, але не тотожність, як вважають деякі дослідники [Будилович, с. 122], лексем *плоть* і *плетень*. Остання відома в деяких слов'янських мовах (*плім* – укр., *plěteń* – в.-луж.) і вживалася в давньоруській: „*надѣяше бо ся на твердь, бѣше бо плетеномъ оплетено то мѣсто и насовано колья*” [ЛЛ 6724 (1216), стлб. 496].

Вивчення етнографічних реалій на території східних слов'ян, що зберігають наведені вище назви окремих типів огорож, дозволяє в цілому реконструювати типи садибних (дворових) огорож давньоруського часу. Хоча власне сучасних назв нараховується біля двох сотень (наприклад, тільки на території Росії, що охоплює терени колишнього Володимиро-Суздальського князівства, їх зафіксовано 134, не враховуючи фонетично-морфологічних варіантів) [Мельниченко, 1974, с. 109], усю їх різноманітність можна звести до кількох десятків коренів. Якщо ж відкинути ті з них, що мають пізнє

походження (зокрема, *частокіл*, *палісад* чи *штaketник*), лексичні форми, що залишились, матимуть у своїй основі терміни, що побутували чи утворились в давньоруський час. Г.Г. Мельниченко, порівнявши лексеми тематичної групи «огорожі», що належать до різних хронологічних груп, дійшов висновку, що до найдавнішої лексичної верстви (за матеріалами словників І.І. Срезневського і Г.Е. Кочина) належать слова *забор*, *изгорода*, *огород*, *осек*, *плетень*, *прясло* та *тын* [Мельниченко, 1974, с. 127]. За його даними, лексема *огород* та похідні від неї (*изгород*, *за(из)города*, *за(из)городка*, *городьба*, *горожа* та ін.) фіксують 4 види огорожі:

- 1) з жердок та кілків (типу частоколу);
- 2) з дощок, поставлених вертикально і щільно;
- 3) з горизонтальних жердок, що прикріплені до стовпів, і переплєтених між цими жердками прутів;
- 4) з горизонтальних жердок, що прикріплені до кілків або стовпів [Мельниченко, 1974, с. 109–116].

Серед українських говорів найбільш популярним є слово *плот*, яке має кілька значень:

- 1) огорожа з горизонтально прикріплених до стовпів жердин;
- 2) огорожа, плетена з хмизу [Євтушок, 1993, с. 104–105];
- 3) огорожа з колод;
- 4) огорожа взагалі [Корень, 1968, с. 147].

Крім цього, вживаються терміни *плетень* (огорожа з лози) і *тин* (огорожа з нетовстих жердок, іноді переплєтених прутами або огорожа з розколотих нетовстих колод, що забиваються в землю, а поверху збиваються планками) [Корень, 1968, с. 147, 155]. Серед назв-позначень плоту (плетня) вживаються також (подано по мірі зменшення частоти вжитку): *плетіння*, *плетінь*, *плетяник*, *плетюга*, *запліт*, *тин*; для позначення плоту із стовпів із горизонтальними жердинами: *тин*, *жерде*, *жерди*, *огорожа*, *городьба*, *забор* [Євтушок 1993, с. 104–105].

Ще однією назвою огорожі давньоруського часу є слово **ворь**. Воно згадане при описі подій, пов'язаних із перенесенням мощів Бориса та Гліба до нової церкви у Вишгороді: *„и взяша раку Борисову, и въставиша и на возила, и поволокоша оужи князи и бояре, чернѣемъ оупрѣдѣ идуцимъ съ свѣщами, попомъ по нимъ идуцимъ, та же игумени, та же епис(коп)и предѣ ракою, а кн(я)земъ с ракою, идуцимъ межи воромъ, и не бѣ лъзѣ вести от множества народа, поламляху ворь”* [ІЛ 6623 (1115), стлб. 280–281]; *„Бяше же устроен въръмъ по обема сторонамъ”* (Сказання про Бориса та Гліба, XII–XIII ст.) [Рорре, 1962, с. 5]. З контексту цих повідомлень видно, що ця огорожа була легкого типу, тобто, вона швидко споруджувалася та розбиралася. Лексема з таким самим коренем зустрічається і в перекладеній літературі: *„Доиде места, иде же превори чърни стояху”* (Житіє св. Нифонта, 1219); *„яко же смърд и нищ человек и странен пришед издалеча к преворам княжа двора и виде я, дивится, и приступив к вратам чюдится, въпрашая, и внутрь въшед, видитъ на обе стране храмы стоящаа украшены камением и древом, испъсаны”* (Шестоднев Іоана, екзарха Болгарського, 1263) [Рорре, 1962, с. 60]. Використана лексема *превора* дуже близька до пол. *przewoга* – перегородка в хліву та *zawoга* – запір, засув [Фасмер, III, с. 105–106]; деякі дослідники (В.Й. Горобець та інш.) вбачають етимологічну спорідненість давньоруського *ворь*, *вора* – ‘огорожа’ та терміну праслов’янського походження **oboга* – укр. *обора* ‘огороджена частина двору’ [Історія, 1983, с.411]. Лексема *ворь* збереглася у зміненому вигляді (*ворина*, *вориння*) в укр. діалектах у значенні загорожа з жердин [Історія, 1983, с. 134; Присяжнюк, 1981, с. 10].

Залишки огорож або їх сліди є головними ознаками для виділення садиб на археологічному матеріалі та, при великій площі дослідження і фіксації багатьох подібних елементів – одним із основних елементів визначення планувальної системи давньоруських міста і села.

Перші задокументовані сліди паркану, що відмежовував садиби від вулиць, простежені в Києві ще під час розкопок 1955 р. В.К. Гончаровим на

вул. Володимирській, 7–9. Вони представляли собою два паралельні рови шириною 0,3–0,4 м і глибиною 0,5–0,6 м [Гончаров, 1957, с. 132, 133].

Науковим проривом у вивченні парканів давньоруських міст Південної Русі стали результати розкопок 70-х років XX ст. на Київському Подолі, які дали чисельні різноманітні приклади цього елементу садиб. На Житньому ринку у 1973 р. в шарах X–XII ст. було виявлено паркани, споруджені з широких дощок або частоколу. Завдяки ним вдалося встановити досить чітку планувальну схему досліджуваної ділянки. Її планувальною віссю став струмок (як вважають зараз – Глибочицький) [Романчук, 2015], що протікав повз Замкову гору у бік Дніпра. Завдяки лініям парканів було встановлено, що розміри кожної садиби залишалися незмінними протягом тривалого часу. Відновлені після пожеж чи повеней нові паркани садиб проходили на місці старих [Толочко, 1976, с. 46]. К.М. Гупало на цих матеріалах виділив певні закономірності планування садиб і підтвердив розмежування садиб від вулиць та одна від одної парканами, здебільшого, споруджених з дощок [Гупало, 1982, с. 48].

Археологічні дослідження пам'яток Південної Русі підтвердили традиційність такого елементу матеріальної культури як різновиди огорож. Зокрема, у Києві за різними джерелами XVI–XVII ст. існували такі типи огорож як паркан з вертикальних дощок, колод (остріг) чи напівколод, паркан із горизонтальних дощок чи напівколод, плот. За щоденником львівського купця Мартина Груневега, який відвідав Київ у 1584 р., паркани садиб Подолу склалися із стоячих дощок [Груневег, 1981]. На плані Києва полковника І. Ушакова (1695 р.) можна побачити фактично всі перераховані різновиди парканів міських садиб (рис. 27, 1).

При розкопках київського Подолу були виявлені три основні типи садибних огорож давньоруського часу – з вертикальних дощок, з вертикальних напівколод та плоти, при цьому самих знахідок (решток нижніх частин парканів або їх слідів у вигляді канавок чи ланцюжків ямок) зафіксовано близько двох сотень [Тараненко, 2016, с. 133–145]. У 15 випадках довжина

простежених ліній парканів становила 10 і більше метрів (Додаток Б, табл. 1), так що інформація про параметри парканів (розміри, конструкція) має об'єктивну, обґрунтовану базу.

Дощаті паркани є найбільш розповсюдженим типом огорож подільських садиб. Зафіксована ширина дощок становила 0,1–0,3 м, переважно – 0,15–0,2 м. Товщина дощок коливалась від 2 до 6 см [Гупало, 1981, с. 115]. Іноді у канавці цього типу огорож фіксувалися стовпчики діаметром 0,1–0,15 м (як приклад – у паркані, дослідженому по вул. Нижній Вал, 43 (горизонт 4а, садиба А, горизонт 3, садиба Б, розкопки 1989 р.), які відносяться до каркасу паркану. Дошки парканів *in situ* збереглися на висоту від 0,3–0,35 м (вул. Почайнинська, 27/44, 2006 р.; Борисоглібська, 3, 2006 р.; Костянтинівська, 61, 1988; Сагайдачного, 16–18, 2004; Житній ринок, садиба В, 1973) до 1,4 м (вул. Жданова (Сагайдачного), 6–8, 1975) і навіть 1,5 м (Житній ринок, садиба В, горизонт 2, 1973) [Толочко, 1976, с. 32]. Кількість простежених у паркані дощок іноді сягала майже двох десятків, як, наприклад, у згаданому розкопі на вул. Борисоглібській, 3, де зафіксовано 17 дощок.

Огорожі з вертикальних напівколод також були популярними в давньоруський період. Ширина напівколод коливалась від 0,2 до 0,35 м, становлячи переважно 0,25 м. Під час встановлення парканів з напівколод до уваги також брався естетичний вигляд огорожі, тому плаский бік напівколод, здебільшого, був повернутий назовні, до вулиці. Мова йде про напівколоди, які обмежували кордони садиб та відділяли садиби від вулиць. У чотирьох випадках (вул. Межигірська, 11, 1992 р.; Сковороди, 11, 1989 р.; Волоська, 16, 1988 р.; Межигірська, 43 (садиба Б-1), 1989 р.) напівколоди розміщалися пласким боком назовні від садиби. Але це правило не було безумовним, оскільки паркан між садибами не потребував відмінної якості. Тому відомі випадки (вул. Почайнинська, 27/44, 2006 р.), коли огорожа складалась з напівколод, повернутих пласкою стороною в обидва боки [Тараненко, 2016, с. 143].

Цікаву особливість такого типу паркану було простежено у Бересті на розкопках дитинця. Одну з садіб з боку вулиці огороджував паркан (перша чверть XIII ст.), який був утворений з вертикальних колотих напівколот товщиною 0,28–0,37 м, повернутих пласкою стороною зовні. По краях напівколоди мали вертикально вибрані трикутні пази, від чого в перетині вони мали Т-подібну форму. Нижня частина паркану на висоту 0,2–0,4 м не мала пазів. Плахи мали нижню пласку основу [Лысенко, 1985, с. 78].

Абсолютно ідентичним за своїм принципом конструкції до описаного типу огорожі з вертикальних напівколот є літописне стовп'я. Ми спеціально звертались до цього питання і після аналізу писемних джерел, історико-лексичного і археологічного матеріалу прийшли до висновків, що стовп'я було окремим типом огорожі з вертикальних колот чи напівколот значної (2,5–3 м) висоти, що вимагало заглиблення їх основи до 1,5 м. Археологічні дослідження огорож XI–XII ст. Печерського і Дмитріївського (Михайлівського Золотоверхого) монастирів у Києві підтвердили це [Козюба, 2010а, с. 49]. Дерев'яна огорожа біля Михайлівського Золотоверхого храму, яка з'явилась у першій чверті XII ст. і була заново зроблена в кінці XII ст., являла собою напівколоди діаметром 0,2–0,4 м, повернуті пласкою стороною назовні і вкопані в глибоку траншею [Козюба, 2010а, с. 46–48, рис. 2–4] (рис. 28). Від огорож пересічних міських садіб стовп'я відрізнялось лише своєю висотою. Вірогідно, подібний тип паркану огороджував не тільки монастирські, але й князівські та боярські садиби.

Менш розповсюдженим типом огорожі виступає пліт і це не дивно, адже він за своєю міцністю поступався іншим типам парканів. Прикладом цього типу огорожі є пліт, знайдений 2006 р. на вул. Почайнинській, 27/44, де була зафіксована канавка шириною 0,2 м і глибиною 0,29 м, на дні якої прослідковано ямки від кілків діаметром 0,06–0,1 м, відстань між якими становила 0,25–0,40 м [Тараненко, 2016, с. 143]. Найкраще збережені ділянки плотів прослідковано на довжину 2–4 м і висоту 1,0–1,5 м [Гупало, 1979, с. 42–43]. Частково збережені плоти довжиною до 7 м виявлено при розкопках

дитинця Берестя [Лысенко, 1985, с. 79, 82]. Там же був зафіксований настил з плоту довжиною 4 м і шириною 1,4 м, в якому використано кілля товщиною 3–5 см, розташовані на відстані 0,2–0,3 м один від одного. В іншому місці кілки плоту мали діаметр 7–8 см, відстань між ними становила 0,65 м, а саме пруття мало товщину 2–3 см [Лысенко, 1985, с. 110, 121]. Ці знахідки засвідчують, що конкретні розміри плоту та його конструктивних складових на території Південної Русі були варіабельними.

При розкопках київського Подолу зафіксовано й інші типи огорож. Зокрема, у 1988 р. на вул. Костянтинівській, 61 (горизонт 2) був розкритий відрізок огорожі, утворений з вертикальних стовпів та горизонтальних лаг між ними. В іншій частині Подолу, на вул. Нижній Вал, 41 1987 р. була простежена огорожа, що складалась з окремих стовпів діаметром 0,25–0,3 м [Тараненко, 2016, с. 135]. Подібні огорожі зафіксовано і у Верхньому Києві, де вздовж давньої вулиці була прокопана канава глибиною 0,4–0,7 м, в якій знаходились стовпи діаметром 0,2–0,24 м на відстані 0,7 м один від одного [Боровский, 1985, с. 47, рис. 11; 52]. Цей тип паркану близький до описаного О.М. Сорокіним нового для давньоруського Новгорода типу огорожі у вигляді вертикальних стовпів з подовжніми пазами, куди вставлялись тонкі колоди чи жердини [Сорокин, 1994, с. 10].

У Бересті вздовж вулиці було зафіксовано паркан довжиною 4 м, який складався з тонких колод діаметром 10 см, які горизонтально покладені одна на одну. В іншому будівельному горизонті вздовж вуличного настилу збереглися стовпи, розташовані на відстані від 0,8 до 3 м один від одного, які П.Ф. Лисенко відніс до вуличної огорожі дворів [Лысенко, 1985, с. 78, 79, 85].

Вважається, що висота парканів з дощок або напівколод мала становити 2,1–2,3 м, тобто, відповідала розміру «косого сажня» або повному зросту людини з піднятою рукою [Тараненко, 2013, с. 315]. Такий високий паркан, для посилення міцності, мав мати додаткове горизонтальне кріплення у верхній частині [Харламов, 1990]. П.І. Засурцев і Б.О. Колчин вважали, що верх частоколу мав кріпитись тонкими жердями, пропущеними через наскрізні пази

в стовпах, але О.М. Сорокін, посилаючись на малу кількість таких колод, висловив сумнів щодо цього. Він припускає, що паркан, скоріше, зверху зв'язували мотузками чи лозою. Нижні частини огорож в канавках місцями розклинювалися дерев'яними уламками чи обрубленими кілками. Висоту парканів з колод у 2 м дослідник вважає перебільшеною, припускаючи, що вона була близькою до висоти плотів і що паркани, взагалі, скоріше мали символічне значення [Сорокин, 1994, с. 10].

Оскільки паркани виконували не тільки утилітарну, але й естетичну функцію, інколи їх завершення були фігурними. Одним із варіантів завершення дощатих парканів на території Південної Русі була форма загостреного спису, яка відома як за малюнком Радз. літопису (рис. 29, 1), так і за знахідками у Києві (вул. Спаська, 35, 2011 р.) та галицькому Звенигороді (1989 р.) [Сагайдак, 2012, с. 267; Гупало, 2014, с. 374, рис. 219, 1; с. 394, рис. 230] (рис. 29, 2-4). Київська знахідка, виявлена у шарі першої половини XI ст., примітна ще й тим, що дала повну довжину дошки паркана – 2,6 м, а її низ був загострений на клин. Верхня фігурна частина дошки була завдовжки 0,45 м [Сагайдак, 2012].

За матеріалами київського Подолу вдалося з'ясувати загальну пропорцію розподілу загострених та прямих нижніх кінців парканів. З 76 випадків, коли ця форма була визначена, у 37 парканів (49 %) низ був загострений, у 32 (42 %) – прямий, ще в 7 випадках (9 %), комбінований, тобто, дошки або напівколоди в одній огорожі були як загострені, так і прямі [Тараненко, 2013, с. 317, 318]. Прямий зв'язок між типом паркану та загостренням його нижньої частини не простежений.

Як видно, за статистикою, майже половина подільських парканів була загострена знизу. Вірогідно, під час встановлення огорожі її дошки чи, скоріше навіть, секції паркану могли забиватись у ґрунт для більшої стійкості конструкції. Але це не єдине пояснення загострених нижніх частин парканів. Оскільки, як вже зазначалось, довжина дощок чи напівколод становила понад 2,5 м, було важко навіть з технічного боку забивати їх з такої висоти і легше просто вставляти у підготовлені траншеї-канавки. При цьому можна припусти-

ти, що нижню частину паркану могли піддавати термічній обробці для запобігання швидкого гниття деревини парканів у вологому подільському ґрунті.

Конструкція дощатих парканів складалась з вертикальних стовпів діаметром до 0,15 м, до яких кріпилися секції огорожі. Вони фіксуються не так часто – коли тільки зберігаються у канавках огорож більш глибокі стовпові ямки, як наприклад в огорожах садиб А і Б по вул. Нижній Вал, 43 1989 р. Такі ж стовпи зафіксовано і на місцях повороту парканів, зокрема, при дослідженнях 1989 р. по вул. Межигірській, 43.

С.П. Тараненком детально описаний випадок фіксації нижньої частини паркану з напівколот із розкопу 2010 р. на вул. Хорива, 9/11, подібний до зафіксованого при розкопках Житнього ринку 1973 р. У рові паркана завширшки 0,35 м містилися напівколотиди, щільно підігнані одна до одної. Вони були обпалені, задовільної збереженості, із діаметром колод від 0,16 до 0,28 м. Вони збереглися на висоту 0,05–0,08 м від рівня давньої денної поверхні. Напівколотиди були повернуті спилом до дослідженої садиби. Стіни канавки огорожі були рівні, як і її дно. Нижній край напівколотид був рівним. При спорудженні паркану спочатку було викопано досить вузьку траншею на глибину 1,2 м і після цього закопано напівколотиди. На дні простежені дерев'яні конструкції у вигляді дощок, які скріплювали нижню частину паркана [Тараненко, 2011а].

Оригінальне вирішення кріплення паркану було виявлене на південь від зрубу №1 на Житньому ринку. Нижні кінці дощок паркана було ущільнено з обох сторін двома тонкими напівкруглими жердинами, які, у свою чергу, закріплені подовжніми і поперечними дошками-стягуваннями, які мали по краях прямокутні отвори, в які забивалися коли [Харламов, 1976, с. 53, рис. 9, с. 54; Толочко, 1976, с. 30] (рис. 30, 1, 2). Поперечні дошки-стягування з'єднували в одну конструкцію паркан садиби і зруб житла, так що щільно підігнані одна до одної дошки цього паркану витримували тиск води під час повені на ручаї Глибочиця, що протікав повз садибу. Затриманий парканом пісок повені засвідчив міцність цієї конструкції [Толочко, 1976, с. 30].

Вертикальне розташування складових паркану вимагало додаткового горизонтального кріплення і в його верхній частині, в якості яких могли використовуватись планки чи, для напівколод, дошки. Смугу саме такого горизонтального кріплення зображено на паркані у вже згаданій мініатюрі Радз. літопису (рис. 29, 1).

На думку А.Б. Занкіна, у багатьох випадках дощаті паркани київського Подолу розташовувалися перекладеними одна на одну, що додавало додаткову міцність і меншу водонепроникність [Занкін, 2009]. Але така конструкція, судячи з подільських розкопок, не була масовою.

За підрахунками С.П. Тараненка, з 118 знахідок парканів київського Подолу, форма яких була з'ясована, дощата конструкція була зафіксована у 62 (52,5 %) випадках, паркани з напівколод – у 36 випадках (30,5 %), плоти – у 13 (11 %). ще 7 разів (6 %) трапилась комбінована конструкція з дощок і напівколод (рис. 27, 2) [Тараненко, 2013, с. 318].

В міських садибах господарі намагались максимально корисно використовувати обмежену площу садиб, і тому відстань між житлами чи іншими спорудами садиб і парканами була мінімальною. У Києві вона становила від 0,3 до 1,5 м (зрідка – до 2 м) [Толочко, 1981, с. 86; Зоценко, 1985; 1993; Сагайдак, 1989; Занкин, 1992]. Та ж ситуація зафіксована у Турові [Лысенко, 1974, с. 89, 96, рис. 23, а] та Звенигороді (рис. 31, 2, 3). У Слуцьку в шарі 19 (XII–XIII ст.) частокіл підходив до кута зрубу [Лысенко, 1974, с. 149, рис. 46].

Залишки різних за конструкцією огорож були зафіксовані в кількох будівельних періодах, виділених П.Ф. Лисенком при дослідженні забудови дитинця Берестя. В V будівельному періоді (початок XIII ст.) з північного боку північної вулиці (північно-східний кут розкопу) з'явився частокіл, що проходив уздовж вулиці на багато метрів, виходячи з обох боків за межі розкопу. Враховуючи ґрунтовність паркану і його функціонування тривалий час (його зафіксовано також у VI і VII будівельних періодах) [Лысенко, 1985, с. 78, 100, 113–114], можна зробити висновок, що цей паркан огороджував не рядову

садибу. На протилежному боці згаданої вулиці в цей же час функціонувала огорожа з тонких (10 см) колод (простежена на довжину 10 м), на схід від якої проходив пліт, від якого збереглися кілки і частина прутів [Лысенко, 1985, с. 78, 79]. Ці знахідки свідчать про те, що на одному відрізку вулиці одночасно існувало три різних типи огорожі і що *сусідні* садиби мали свої, конструктивно різні, вуличні огорожі [Козюба, 2015, с. 283]. До цього ж періоду відноситься знахідка плоту довжиною до 7 м, який утворював прямий кут на південний захід від буд. 53 [Лысенко, 1985, с. 82] і, можливо, фіксував задній кут садиби.

У VI будівельному періоді (друга чверть XIII ст.) також виявлені огорожі дворів уздовж північної і південної вулиць [Лысенко, 1985, с. 85, 89, 96, рис. 43 вкл.]. Залишки як вуличних, так і міжсадибних огорож зафіксовано й в наступних будівельних періодах – VII, IX, X [Лысенко, 1985, с. 114, 123, 134, 148, 149, рис. 93 вкл.]. Як видно з планів різних будівельних періодів, за високої щільності забудови Берестя огорожами дворів слугували також тильні та бокові стінки жилих і господарських зрубів, що робило зайвою необхідність спорудження огорожі по всьому периметру дворів.

У Звенигороді на території пригороду зафіксовано огорожі у вигляді плотів-тинів та парканів з дощок [Гупало, 2014, с. 389], причому перших було більше, і вони відгороджували садиби, в тому числі, й з боку вулиці.

Аналізуючи розташування парканів у планувальній структурі садиб і кварталів Києва, С.П. Тараненко прийшов до висновку, що конструкції з напівколод та дощок призначені для розмежування міжсадибних просторів, а плоти використовувалися, переважно, для внутрішньосадибних господарських потреб [Тараненко, 2013, с. 318].

Незважаючи на сталість меж садиб, паркани періодично пересувалися, оскільки після пожеж, повеней чи фізичного старіння і руйнації потребували оновлення, яке неможливо було зробити точно по трасі паркана-попередника, оскільки в землі ще могли залишатись тверді елементи його конструкції. Тому часто фіксуються по декілька паралельних ліній огорож, які свідчать саме про численні ремонти парканів (рис. 32). Один із таких ремонтів був виявлений на

Житньому ринку 1973 р. (садиба В, горизонт 3). При розкопках київського Подолу були зафіксовані випадки, коли садибні паркани переставлялись 12–17 разів, посуваючись в той чи інший бік на 1–1,5 м [Сагайдак, 2007, с. 103].

Ворота є невід’ємною частиною кожної садиби, адже повсякденне життя вимагало наявності комунікації між двором і вулицею – завіз деревини для будівництва, дров для опалення, сіна для домашньої худоби, сировини для ремісничого виробництва, вивіз тієї ж продукції тощо. Тому ворота мали забезпечити проїзд всередину і назовні гужового транспорту.

Праслов’янське **vorta > ворота* збереглося майже в усіх слов’янських мовах: *ворота* – укр., рос., *врата* – болг., серб., *vrata* – хорв., хорут., чes., *wrata* – слвц., *wrota* – пол., в.-луж. [Будилович, с. 123] Пізніше, під західноєвропейським впливом, для позначення фортифікаційних воріт (башти з воротами) почав використовуватися термін *brama* (пол., чes.), *brana* (чes., слвц.), який перейшов і в українську мову, частково витіснивши лексику *ворота*. Поширення терміна *ворота* вказує на існування реалії – в’їзду на огорожену ділянку – в часи загальнослов’янської єдності. Про це ж свідчить існування в більшості слов’янських мов загального терміну для позначення воротних стовпів з крюками та петлями для закріплення полотна самих воріт – **верѣя**: *верейя* – рос., *verrej* – хорв., *veriija* – хорут., *vereje* – чes., *wierzeja* – пол. [Будилович, с. 104].

Ворота могли розташовуватись або впритул до вулиці, чи на певній відстані від неї. Другий варіант дозволяв, через заокруглення паркану при підході до воріт, зробити більшим радіус повороту при заїзді гужового транспорту, що було дуже актуальним при щільному русі на головних вулицях і наявності вузьких бічних вуличок і проїздів. Традиція такого облаштування в’їзду збереглась до XIX ст. і добре простежується на плані Києва 1803 р. (рис. 33, 5).

Прикладів саме такого розташування воріт достатньо багато – у Києві (садиба В на Житньому ринку), Вишгороді (квартал гончарів, 1990 р.), Чернігові (західна і південна частини передгороддя, 1988 і 1998 рр.) (рис. 33).

За таким же принципом були влаштовані дерев'яні ворота XII ст. садиби Дмитріївського (Михайлівського Золотоверхого) монастиря. Лінії огорожі (стовп'я) заокруглювались і закінчувались власне воротами. Це були потужні, діаметром 0,4 м стовпи-верей, закопані у циліндричні ями діаметром 1,3 і 1,15 м і пласким дном, розташованим на глибині 1,5 м у материку. Ширина проїзду між стовпами становила 2,4 м [Ивакин, 2009, с. 98, 99, ил. 10; Козюба, 2010а, с. 46, рис. 2] (рис. 33, 2). За матеріалами Новгорода, ширина воріт садиб там становила в середньому 1,6–1,8 м [Сорокин, 1994, с. 12].

Заокруглення ліній парканів на кутах садиб київського Подолу, на думку А.Б. Занкіна, було зроблено для полегшення їх обтічності в період сходу поверхневих вод з київських гір [Занкін, 2009, с. 70]. Нам таке пояснення не здається очевидним хоча б тому, що подібні заокруглення відомі й на інших пам'ятках, наприклад, у Вишгороді (рис. 33, 3). Скоріше, подібні повороти ліній парканів можна пов'язати із місцем розташування воріт або кутами садиб на перехрестях вулиць, де скошений кут допомагав руху.

2 садиби із збереженими дерев'яними елементами було розкопано у Пінську в 1963 р. У «східній» садибі простежено частокіл огорожі, господарські будівлі, дворові настили, у «західній» – також частокіл огорожі, дворові настили і в'їзд до садиби у вигляді крупних ворітних стовпів [Лысенко, 1999, с. 106].

На сільських пам'ятках, де не було дефіциту площ під'їзних шляхів до садиб, ворота здебільшого були першого типу, тобто, без заокруглення огорожі. Саме такий в'їзд зафіксовано у садибі «Б» на поселенні Криниця біля с. Старий Білоус (рис. 37).

У реконструкції меж садиб, розкопаних на передмісті Звенигорода, повністю відсутні ворота – в'їзди до садиб, за виключенням садиби III та дуже спірного наскрізного проїзду через спор. 13 у садибі VI (рис. 34). Нам ця ситуація видається не реальною і є ще одним доказом того, що запропонована дослідниками Звенигорода реконструкція меж садиб є дискусійною.

3.1.2. *Лазня, колодязь*. Залишається відкритим питання, наскільки в Південній Русі були поширені бані. Походження і використання цієї лексеми ми вже розглянули вище (див. пункт 2.1.1.). Зазначимо, що використання істьби в якості лазні повністю заперечує точку зору А.С. Львова, за якою давньоруська лексема баня, що позначає, на думку автора ідеї, 'північноруську споруду спеціального призначення', була незалежною від старослов. баня 'гаряче джерело', 'омовіння' [Львов 1975, с. 119]. Хоча за археологічними матеріалами кам'яні бані відомі в Переяславі і Києві, а в 1205 р. звенигородського кн. Романа Ігоревича угорці „я...в бани мыющася” [ІЛ 6713, стлб. 722], ці свідчення не стосуються пересічного населення. Кліматичні умови Південної Русі дозволяли митися значну частину року у відкритих водоймах: „въпроси (старецъ – В.К.) ...бѣше ли ти въ вси тои баня измыватися, он же ре(че) – ни, нѣ в рѣцѣ егда хотяхъ” (Пролог «Лобковський», XIII ст.) [Словарь I, с. 105]. Дослідники вже відзначали, що для південноруського житлового комплексу (садиби) характерна відсутність таких споруд, як бані і овини [Бломквист, 1956, с. 64], що, ймовірно, пов'язано з місцевим кліматом.

Постійним супутником людських осель завжди були джерела питної води. Спочатку використовувалася вода з природних об'єктів – річок, струмків, джерел; потім людина почала спеціально оформлювати природні джерела або викопувати штучні – колодязі. Деякі дослідники походження слов'янського *колодязь-кладязь* виводять від гот. *kaldinga* [Нидерле, 1956, с. 261]. Використання цього терміну в давньоруських оригінальних пам'ятках (літописи, Похвала Борису та Глібу і інш.) в повноголосній та неповноголосній формах, із значним переважанням останньої [Львов, 1975, с. 131–132], вказує на переважно книжкове використання слова *кладязь*.

Дуже відомою є літописна легенда про білгородський кисіль, коли під час облоги Білгорода печенігами його мешканці обдурили кочовиків за допомогою двох виритих колодязів [ІЛ 6505 (997), стлб. 113]. Колодязі давньоруського часу археологічно вивчені в кількох містах (Київ, Чернігів), у тому числі і в згаданому Білгороді біля Києва, де під час розкопок В.В. Хвойки 1910 р. було

знайдено залишки двох розташованих поруч колодязів [Хвойка, 2008, с. 108–109, 146, 148], а також на сільських поселеннях Чернігівщини – в Автуничах та Шумлаї [Веремейчик, 1995, с. 84–91; Готун, 2003, с. 180]. Хоча не можна заперечувати можливість існування окремих колодязів у князівських, боярських чи монастирських дворах, все ж більша їх частина у містах, а також, мабуть, усі на сільських поселеннях і на городищах були в загальному користуванні і розташовувались поза садибами. Про це свідчать як археологічні матеріали цього часу (дерев'яні водогони в Новгороді та містах Білорусі) [Воронин, 1948, с. 196], так і історичні свідчення. Зокрема, на плані Києва полковника Ушакова 1695 р. зображено кілька колодязів на території Верхнього міста та Подолу, які, судячи з місця їх розташування, були у загальному користуванні. За етнографічними матеріалами, навіть на початку ХХ ст. більшість колодязів у селах також була у загальному користуванні [Бломквист, 1956, с. 290, 291].

У Галицько-Волинському літописі згадується „*стюденѣць рекомыи кладязь*” [ІЛ 6767 (1259), стлб. 844]. Відомий цей термін й у перекладах: „*Василий рече: сыне, пий воду от своих студенец и источник*” («Бесіда трьох святих») [Мудрое, 1989, с. 65]. Обидві назви (*колодязь*, *студенец*) дуже поширені в слов'янському світі: *кладец* – болг., *кладеньць* – ст.-серб., *кладенац* – н.-серб., *kladenac* – хорв., *kladez*, *kladenec* – хорут.; *студенац* – серб., *studenac* – хорв., *studenec*, *studenc* – хорут., *studeň*, *studňa* – слвц., *studna*, *studně* – чes., *studnja* – в.-луж., *studňa* – н.-луж., *studnia* – пол. [Будилович, с. 117]. В українській мові використовують три лексеми на позначення штучно оформленого джерела питної води – *колодязь*, *криниця*, *студня* [Присяжнюк, 1981, с. 10; Євтушок, 1993, с. 97].

На сьогодні на території Південної Русі знайдено декілька колодязів давньоруської доби. На дитинцях літописних Білгорода та Звенигорода виявлено по 2 криниці, які функціонували послідовно [Козюба, 2006, с. 199; Гупало, 2014, с. 134]. Нещодавно почались дослідження колодязя на городищі Бабина гора в Олевську (А.В. Петраускас). Розкопані зруби колодязів і на

сільських поселеннях – в Шумлаї і Автуничах [Веремейчик, 1995]. Відомі колодязі, крім одного випадку, не розташовувалися в садибах. У містах, вірогідно, також користувались, в першу чергу, природними джерелами. У районах давніх міст із перезволоженою землею (Поділ у Києві, Новгород) ґрунтові води не були придатні для пиття через їх забруднення при проходженні крізь культурний шар, насичений гноєм і, взагалі, антисанітарний стан оточуючого середовища. На Подолі у 2003 р. в одній із садиб був знайдений дощатий зруб колодязя XII ст., глибиною 2 м, який проіснував близько пів століття [Тараненко, 2005] і який, можливо, використовувався для отримання низькоякісної технічної води (рис. 35).

3.1.3. *Сади, городи.* Городи й садки були складовою частиною сільських і, ймовірно, деякої кількості міських садиб. Сади, городи і ниви оточували не тільки дрібні укріплені центри, але й найбільші міста, наприклад Київ чи Переяславль: *„Изяслав же выправися весь из города (Переяславля – В.К.) и ста на болоньи и с товары за огороды”* [ІЛ 6657 (1149), стлб. 322]; *„и велику пакость створиша оно ратнии а оно своѣ... и огороды всѣ посѣкоша”*; *„...сташа от Золотыхъ воротъ по тѣмъ огородамъ до Лядскихъ воротъ”* [ІЛ 6659 (1151), стлб. 428]; *„Берендичи... взяша Игореви товары передъ Золотыми вороты и подъ огороды”* [ІЛ 6654 (1146), стлб. 326]; *„Мьстиславъ же съ братьею ста передъ Золотыми вороты, въ огородѣхъ”* [ІЛ 6680 (1172), стлб. 549]. Сади з виноградниками, а також городи для вирощування зелія та овочів, судячи з Студійського уставу, повинні були існувати в усіх монастирях. При дослідженні території Дмитріївського (Михайлівського Золотоверхого) монастиря XI–XIII ст. в Києві було знайдено кілька десятків черепашок садових равликів, що непрямо підтверджує існування монастирського саду [Івакін, 2002, с. 83]. В палінологічних пробах, взятих з об’єктів XI–XIII ст., що розташовувалися у згаданому монастирі та біля нього, було знайдено пилок капустяних, бурякових, бобових, злакових, гречкових, що дають далеко не повний перелік культур, які вирощувалися на міських городах Верхнього Києва [Безусько, 1999, с. 60]. Данило Галицький в Холмі *„посади же садъ красенъ”*

[ІЛ 6767 (1259), стлб. 845]. Збереглася дарча грамота XIV ст. мешканця Полоцька Івана Никоновича, який серед іншого заповів монастирю св. Троїці „огородъ оу старомъ городе” [Соболевский, 1886, с. 9].

Про садівництво і городництво середньовіччя в цілому та пов’язані на цьому ґрунті юридичні суперечки сповіщають «Закони земледѣльніи...» – ст. 20, 30, 56, 58, 66, 76, 81, в яких розглянуто випадки крадіжки плодів, знищення чи підпал садів та інші [Павлов, 1885, с. 46–47, 49, 55–56, 60, 62].

Кілька статей «Закону земледѣльного» присвячено такому явищу як потрава (*истрава*) – ст. 36, 46, 47, 51, 75 [Павлов, 1885, с. 51, 53, 54, 60]: „*Аще кто обращеть волю, или конь, или коую иноую животиноу в виноградѣ, или в огородѣ, или в нивѣ, или въ каковомъ мѣстѣ истравоу творяще*” (ст. 36). За цією та іншими статтями (№ 46, 47, 51) заборонялося вбивати чи калічити тварину, доки цей випадок не повториться тричі. Про потраву, зроблену коровою, згадує новгородська берестяна гр. № 8 (перша чверть XIII ст.) [Янин, 1998, с. 178]. Серед тварин, „*накость творяща*”, згадуються також свиня, вівця та пес (ст. 47). Як видно, домашня худоба повинна була знаходитись або під пильним наглядом свого господаря (особливо в межах поселення), або в загонах та загородках, аби не нашкодити своєму чи сусідському господарству. Проти свійських та диких тварин селяни були змушені огорожувати свої ниви, сади й городи різними типами огорож, копати рови і навіть ставити пастки (*стоупици* – ст. 50). При цьому „*аще волю или конь, хотя внити (скочити – в списку) в виноградѣ или въ огородѣ или в нивоу, и впадетъ в ровъ ихъ (или на тынь наколется – додано в списку) и оумретъ, неповиненъ есть осподарь винограда или нивы или огорода (или тыноу – додано в списку)*” (ст. 48). У ст. 49 уточнюється, що у випадку, коли тварина „*на тынь аще наколется, въскочити хотя въ огороженое, неповиненъ есть осподарь тыноу*” [Павлов, 1885, с. 53–54].

Наявність садків і городів в садибах Південної Русі не викликає сумнівів, але прямих археологічних свідчень цьому поки замало. В сільських садибах ці заняття були більш природними і через вільні площі навколо дворів, і сам,

переважно сільськогосподарський, уклад економічного життя сільського населення. У великих містах, де площі садиб були відносно малі, вирощування фруктів і овочів було обмеженим. За міськими стінами Києва літопис згадує городи й сади, які, ймовірно, належали городянам, але ці угіддя не були складовою частиною садиб.

У Києві на Подолі під час розкопок 2006 р. на вул. Сковороди, 14 була виявлена садиба, в якій на незабудованій площі знайдено сліди прокопування лопатою, тобто, частина садиби була у XI–XII ст. зайнята городом [Сагайдак, 2006, с. 20]. Розкопки на вул. Спаській, 35 показали, що в садибі II за зоною забудови, розташованою уздовж вулиці, в глибині садиби присутній вільний від будь-яких об'єктів простір, який міг використовуватися під сад чи город. Палеоботанічні дослідження проб з цього місця вказали на наявність кісточок яблука або груші, вишні і сливи, насіння огірка [Сагайдак, 2015, с. 24]. При дослідженні передмістя Звенигорода біля паркану садиби IV при дорозі було виявлено кореневище черешні, а в культурному шарі розкопу – кісточки черешні і сливи, менше – яблуні, а також насіння огірків [Гупало, 2014, с. 393, 408].

Навіть у Новгороді, де розкопані значні площі міських садиб, знахідок, пов'язаних з цією діяльністю, мало. При дослідженнях на Неревському розкопі неодноразово зустрічались насіння яблук та самі яблука. У 1958 р. на згаданому розкопі були зафіксовані залишки садів. На двох садибах ремісників, що розташовувались на розі давніх вулиць Великої і Кузьмодем'янської, знайдено пні яблунь. Деревя були посаджені у середині XII ст. і проіснували близько 25 років. Згодом їх було зрубано, а на місці саду з'явилися будівлі. Один із садів мав площу близько 0,03 га, і по його периметру виявлено 4 пні дерев з розгалуженою кореневою системою.

Також у Новгороді вирощували вишні, про що свідчать знахідки багатьох тисяч їх кісточок. Вишневі дерева в садах Новгородської Русі згадані в писцових книжках XV ст. Припускають, що в давньоруський час в Новгороді

виросли й сливи, малину й чорну смородину, що також підтверджено археологічними знахідками [Колчин, 2005].

У давньоруських садибах саджали й квіти. У Звенигороді було знайдено насіння мальв, у Новгороді – кореневища троянд [Гупало, 2014, с. 408].

3.1.4. Вимостки, дренажі, туалети. На дитинці Берестя залишків воріт не зафіксовано, але дерев'яні вимостки, які йдуть перпендикулярно від вулиць до дворових споруд, вказують на місця їх розташування. Дворові настили давньоруського часу знайдені в більшості міст Турівської землі – Турові, Пінську, Давид-Городку [Лысенко, 1974, с. 86, 128; 1999, с. 106, 109, 110], а також у Львові [Петегирич, 1993] і Києві [Гупало, 1981, с. 117, рис. 40; 120, рис. 42]. На київському Подолі, крім Житнього ринку, виявлено ще вимостки безпосередньо біля споруд, які слугували не для заїзду, а для переміщення по двору: вул. Героїв Трипілля (Спаська), 14, Нижній Вал, 43, Волоська, 16, Сковороди, 11, Оболонська, 6. Декілька вимосток, як із дощок, покладених «по ходу», так і з плотів, знайдено у Звенигороді, але через дискусійність реконструкції плану забудови дослідженого передмістя Звенигорода дуже важко з'ясувати, чи вони відносяться до внутрішньосадибних, чи є покриттям провулків.

Крім дерев'яних вимосток, при дослідженні давньоруських міст траплялись і мощення, тобто, покриття поверхні двору в інший спосіб. Все це робилося з єдиною метою – зручністю пересування по двору при перезволожену ґрунті, який може мати такий стан постійно, через низинне розташування, чи внаслідок тимчасових чинників – танення снігу, затяжних дощів, повеневих підтоплень. На матеріалах Новгорода відомо, що у такій якості використовувалась щепа, яка повільніше намокає і швидше сохне, гілки хвойних дерев, хмиз і навіть щелепи великої рогатої худоби [Сорокин, 1994, с. 12]. У Києві на Подолі для цих цілей могли використовувати брак чи відходи ремісничого виробництва – шлаки, биту кераміку і навіть мох. Приклад мощення саме з моху зафіксовано в садибі В (Житній ринок) між житлом (зруб № 8) та котцем (зруб № 7) [Толочко, 1976, с. 31]. У Верхньому місті зафіксований випадок

мощення майданчика-в'їзду до садиби, ворота якої відступали від вулиці на кілька метрів, будівельним сміттям – камінням, плінфою, шматками цем'янки, пірофіліту і кістками тварин [Боровский, 1985, с. 47, 48, рис. 13; 52] (рис. 33, 1). Рештки мощення виявлено і в передмісті Звенигорода, де в одній із садиб (№ II) зафіксовано підсипки з щепи, очерету, соломи, якими господарі обійстя намагалися нейтралізувати підвищену вологість ґрунту [Гупало, 2014, с. 391]. Мощення двору з кам'яних плиток було виявлено в садибі 1 на поселенні Крутилів II на Тернопольщині [Ягодинська, 2014, с. 324, рис. 2, 1, 325].

На перезволожених ділянках київського Подолу в окремих садибах на краю заселеної території були знайдені дренажні об'єкти – канавки для відводу води та окремі споруди, які, здебільшого, використовувалися на початковому етапі освоєння території. У пригороді Звенигорода, який також потерпав від перезволоженого ґрунту, перебуваючи в заплаві, біля садиби Х було знайдено 2 фрагменти дренажної дерев'яної труби [Гупало, 2014, с. 338, рис. 184, деталь 1; 408].

Туалети в давньоруських садибах – один із самих рідкісних досліджених об'єктів. Станом на кінець XX ст., як зазначав О.М. Сорокін, питання спеціально обладнаних відхожих місць в садибах давнього Новгороду залишалося відкритим [Сорокин, 1994, с. 13]. Під час розкопок 2011 р. на вул. Спаській на Подолі в Києві вдалося зафіксувати два таких об'єкта. Це – ями циліндричної форми, які розташовувались за спорудами двору біля дальньої частини садиби [Сагайдак, 2015, с. 24].

3.2. Внутрішнє планування садиби та її перепланування

Обриси давньоруських садиб тяжіють до прямокутника, один бік якого, як правило, менший, завжди виходить на вулицю, якщо тільки садиба не розташована на перехресті доріг. Відповідно, ця фронтальна частина садиби лінійна, якщо вулиця не робить вигін. Бокові і тильна сторони садиби також іноді можуть бути ломаними чи викривленими [Сорокин, 1994, с. 8].

В.О. Харламов вважав, що більшість садиб Подолу була спланована таким чином, що вони розвернуті до вулиці вузькою фасадною частиною, яка мала розмір в середньому 16–20 м [Харламов, 1990, с. 16]. Цей висновок підтвердили наступні археологічні дослідження Подолу. Така ж планіграфічна закономірність розташування садиб у кварталах присутня на плані Києва 1803 р.

Дослідники першої половини ХХ ст., коли ще не було масштабних розкопок давньоруських пам'яток, при реконструкції спиралися лише на свідчення літописів, результати окремих розкопок та етнографічні паралелі. Наприклад, І.О. Іванцов у 1940 р. так бачив двори київських ремісників і торговців, які були «невеликі за розміром і досить убогі на вигляд: землянка, двір для худоби, город, якщо дозволяла площа, т. зв. хлібні ями, в яких зберігались різні припаси» [Іванцов, 2003, с. 278]. Такі ж загальні уявлення розповсюджувалися на конкретні розкопані пам'ятки, на яких не було зафіксовано слідів парканів. Зокрема, Г.Г. Мезенцева так подає своє бачення садиб розкопаного нею дитинця Княжої Гори: «Біля усіх жител на Княжій Горі містились різні будови та ями, які мали виробничий чи господарський характер і разом із житлом утворювали певний господарській комплекс, який включав у себе подвір'я, сади, городи і був огорожений парканом чи тином» [Мезенцева, 1968, с. 53].

На початку 70-х рр. ХХ ст. М.Ю. Брайчевський висловив думку, що у Києві в XI–XIII ст. не було окремих дворів, огорожених парканами, а вздовж вулиць тягнулась суцільна забудова з багатоярусних жител [Рядовая, 1972]. Цей погляд був підданий аргументованій критиці П.П. Толочком, який на конкретних археологічних матеріалах показав хибність такої реконструкції планувальної структури давнього Києва [Толочко, 1981, с. 85].

Планіграфія давньоруських садиб мала певні закономірності і враховувала конкретні обставини забудови, які диктувалися топографічними чинниками, що, у свою чергу, мали зв'язок із природними та соціально-економічними умовами. Значення мали і площа садиби, і соціальний статус господаря (майновий, рід діяльності), і форма двору (короткою чи довшою

стороною вздовж вулиці). Розташування жител і господарських споруд двору мало раціонально використовувати його обмежену, здебільшого, площу, сприяти зручному і ефективному використанню усіх будівель за їх призначенням, не заважати комунікаційним зв'язкам як всередині садиби, так і сполученню двору з вулицею чи дорогою. При більшій площі садиби і більшому просторі для розміщення споруд було більше різновидів взаємного розташування останніх.

Проведений нами аналіз опублікованих планів садиб Києва, Берестя і селищ Чернігівщини дав змогу виділити 5 типів (з підтипами – 8 варіантів) розташування споруд у садибах давньоруського часу:

- 1 – в одну лінію (1а – уздовж фасадної лінії, 1б – уздовж тильної сторони);
- 2 – у дві лінії (2а – паралельно фасадній стороні, 2б – перпендикулярно до неї);
- 3 – забудова має Г-подібну форму;
- 4 – забудова має П-подібну форму (4а) чи займає увесь периметр двору (4б);
- 5 – інші (рис. 36).

Цей поділ має певний ступінь умовності і є модельним. Про подібні типи забудови давньоруських дворів свого часу писав О.І. Кутовий, який виділив 6 типів, чотири з яких (1а, 1б, 2б, 3–4) – співпадають із нашими [Кутовой, 1984, с. 66], але в нього мова йшла лише про міські двори.

За результатами розкопок у Києві та Новгороді встановлено, що в пересічних садибах житло розташовувалось як у дальньому куті двору, так і ближче до вулиці [Гупало 1981, с. 116–117, рис. 39, 40; Харламов 1981, с. 128, рис. 46, с. 134, рис. 51; Куза 1985, с. 64, с. 128, табл. 27]. Вздовж протилежної сторони двору знаходились будівлі господарського призначення. Житло однією, а іноді і двома сторонами, впритул підходило до огорожі, так що до двору виходили його фасадна і одна з бічних стінок. Саме тут розміщувався вхід до житла і більшість вікон споруди, призначення яких не обмежувалось

функціями освітлення і димовідводу, а й слугувало меті контролю за подвір'ям та власністю [Козюба 1998, с. 36–38].

Розглянемо археологічні приклади виділених нами типів розташування споруд у садибах.

До **типу 1а** належить садиба «А», досліджена на поселенні Криниця біля с. Старий Білоус на Чернігівському Поліссі. Вона відносяться до кінця X – початку XI ст. Садиба мала площу 900 м².

В садибі «А» виявлено 1 житло (буд. 12), 8 будівель, а також 14 ям, які не були синхронними, оскільки зафіксовано випадки перехрещень їх котлованів, (рис. 37). Цікавою є буд. 9, яка мала овалоподібну форму розміром 3,7х2,4 м, котлован якої заглиблений на 0,6–0,9 м. На дні об'єкту були простежені сліди відкритого вогнища розміром 0,8–1 м, підмазаного глиною і перекритого шаром попелу товщиною 0,15 м. Стінки котловану споруди довкола вогнища були пропечені на висоту до 0,5 м. На думку авторів розкопок, за етнографічними матеріалами цей об'єкт можна інтерпретувати як снопоосушарку. Поруч із житлом розташовувались підпрямокутні буд. 6 (2,05х1,1 м) та буд. 8 (3,6х1,2 м), що мали глибину 0,25–0,3 м і 0,6 м відповідно і містили у своєму заповненні 7–9 розвалів горщиків [Шекун, 1993, с. 44].

Із південно-західного боку садиба «А» була обмежена канавкою огорожі шириною 0,4 м і глибиною 0,4–0,5 м, простеженою на довжину 23 м. За нею далі на захід проходила ділянка шириною 5 м, яка не містила жодного об'єкта [Шекун, 1993, с. 42].

Аналіз плану цієї садиби дозволяє нам обґрунтувати деякі уточнення і зміни до реконструкції її планувальної структури, запропонованої авторами розкопок – О.В. Шекуном і Л.Ф. Ситою. Південно-західна межа садиби «А» чітко окреслюється канавкою огорожі, а північно-західна – ланцюжком будівель і ям, які розташовувались в одну лінію уздовж паркану від повороту огорожі до буд. 9. При цьому, на нашу думку, дослідниками було неправильно визначене місце входу до житла (буд. 12) садиби, яке вони пов'язали із заглибленням («коридорчиком») з північного боку. Піч, на їхню думку,

знаходилась ліворуч від входу і була повернута устям від входу. Але при такій реконструкції вхід до житла був з вулиці, поза межами садиби, що протирічить відомим археологічним і етнографічним матеріалам. Ми припускаємо, що вхід до житла розташовувався з північно-східного боку, де знаходився вільний від об'єктів майданчик розміром 6х6 м внутрішнього подвір'я садиби, який по периметру, у вигляді літери П, був оточений будівлями – житлом (південно-західний бік), спорудами для зберігання їжі – льохами (?) (буд. 6, 8) (південно-східний бік) та ще однією спорудою (буд. 16) (північно-східна сторона). З північно-західного боку, відповідно, у цьому місці садиби мали розташовуватись ворота в'їзду.

При такій реконструкції планувальної структури садиби вхід до житла знаходився з його вужчого боку, а піч розташовувалась праворуч від входу, устям до нього. Виявлене з північного боку заглиблення, прийняте дослідниками за «коридорчик», вірогідно, належало одному з численних об'єктів, розташованих уздовж огорожі садиби, який був перерізаний котлованом житла.

У лівій (від в'їзду) частині садиби, на значній відстані від житла (в 13 і 20 м) знаходились об'єкти (буд. 7 та 9), в яких виявлено сліди дій відкритих вогнищ, що свідчить про намагання мешканців садиби віднести подалі від житла пожежонебезпечні споруди. Садиба «А» розташовувалась на перехресті двох вулиць, а самі будівлі та інші об'єкти прилягали, переважно, до парканів уздовж цих вулиць, утворюючи смугу забудови, що і дозволило віднести цю садибу до типу 1а.

Не виключено також, що площа садиби «А» була більшою від названої за рахунок вільного простору на південному сході, де могли розташовуватись садок, городи, легкі загородки для утримання худоби. На це натякає продовження лінії огорожі у цьому напрямку та невеликий, близько 2 м, розрив у ній, що вів з вулиці, що розділяла садиби «А» і «Б».

Планування типу 1а відоме ще з кінця I тис. н.е., зокрема, на поселенні в ур. Затінок біля с. Стільсько [Филипчук, 1998, с. 86–88, рис. 2] (рис. 38, 1).

Забудова садиб **типу 1б**, була обумовлена їхнім незначним розміром і малою кількістю споруд або вузькою видовженою формою садиб, пов'язаною із топографічними особливостями місцевості. У такому випадку житло і споруда чи кілька споруд займали простір уздовж задньої частини двору, а передня частина залишалась вільною. Характерним прикладом такого внутрішнього планування є садиба В (кінець Х ст.) на Житньому Ринку в Києві (рис. 39). Її ширина становила 14,5 м, тому житло (зруб 8) розташовувалось у лівому дальньому куті двору, а господарська будівля (зруб 7) – у правому дальньому куті. Через малу площу садиби відстань між ними становила всього 3,4 м. Споруда мала два входи – на нижньому ярусі в бік житла, на верхньому (до якого вів пандус) – у бік в'їзду до садиби. За припущенням авторів розкопок, нижнє приміщення господарської споруди використовували як саж для тримання свиней, верхнє – як холодну кліть для зберігання збіжжя та інших продуктів [Харламов, 1981, с. 126–131]. Подібною була й садиба в Бересті, яка складалась з житла (№ 56), кліті (57) господарської споруди (54) і хліву (55). На південь впритул до них тильною стороною знаходились ж. 94 та спор. 96 сусідньої садиби [Лысенко, 1985, рис. 22 вкл.].

Зразком забудови садиби **типу 2а** є комплекс споруд на дитинці Берестя. Будівлі цього невеликого за площею двору (№№ 9, 28Б, 38В, 39В) розташовувались по його кутах, і таке раціональне розміщення дозволило отримати вільний простір подвір'я (рис. 40, 2).

Для **типу 2б** є приклади досліджених як міських, так і сільських садиб. Садиба В на Житньому ринку Києва хронологічного горизонту, що датується рубежем Х–ХІ ст., містила житло (зруб 1) у вигляді п'ятистінку з приставленим трьохстінком, що займало майже увесь правий бік двору. На протилежному боці садиби – господарські споруди 3А та 3Б (рис. 6, 1).

Схожий тип забудови, але із значно більшою кількістю споруд, простежено в садибі «Б» поселення Криниця. До неї входили (в розкопаній частині площею 560 м²) житло (буд. 23), 7 споруд і 10 ям. Навпроти житла було

виявлено скупчення об'єктів, серед яких і 2 зернові ями дзвоноподібної форми глибиною 2,2 м [Шекун, 1993, с. 47].

В садибі «Б» ланцюжок об'єктів (ями 31, 32, 33, 50, буд. 18а) також, як і в садибі «А», маркує кордон садиби з південно-східного боку. На північ від я. 31 було виявлено пару стовпових ям, відстань між якими становить 3 м, які, можливо, належали воротам садиби. Ще далі на північний захід простежено лінію огорожі садиби у вигляді 5 стовпових ямок. Від ймовірного місця воріт на південний захід, углиб садиби, проходила смуга також шириною 3 м, по обидва боки якої розташовані споруди – праворуч від в'їзду житло і буд. 22, я. 49, ліворуч – великий комплекс будівель і ям (понад десятків), серед яких і згадані вище зернові ями. Ця вільна смуга, на нашу думку, є проїздом від воріт до комплексу споруд садиби «Б». Як видно, планувальна структура садиби характеризується тим, що: переважна більшість об'єктів двору розташована в його глибині; присутній виразний поділ двору на дві частини – з одного боку житло, з протилежного – комплекс споруд; середню вісь двору утворює проїзд від воріт до будівель садиби шириною 3 м, який планіграфічно фіксується на довжину 20 м (рис. 37).

На думку авторів розкопок (О.В. Шекун, Л.Ф. Сита), житло садиби мало вхід з південно-східного боку у вигляді вузького похилого проходу розміром 1,2х0,5 м, і піч, відповідно, розташовувалась у дальньому кутку і була повернута до входу [Шекун, 1993, с. 47; с. 45, рис. 3, б]. На нашу думку, це видовжене похиле вузьке заглиблення в житлі могло бути світловим каналом для віконця, і тоді вхід до житла мав знаходитися з північно-східного боку, а піч – праворуч від входу, устям до нього. Подібні прийоми освітлення достатньо заглиблених у землю житлових приміщень простежені на кількох пам'ятках Південної Русі [Енукова, 2007, с. 28] (рис. 41). Все ж питання входу до житла садиби В залишається не з'ясованим, оскільки подібне вузьке заглиблення (вхід чи світловий канал) повинно було мати якийсь навіс, аби вода через заглиблення не потрапляла до житла.

Прикладом планування садиби **типу 3** є забудова садиби В (Житній ринок київського Подолу) на найдавнішому, першої половини Х ст., етапі її функціонування. Двір розташовувався на березі ручая Глибочиці уздовж вулички, яка відділяла садибу від річечки. В'їзд до садиби знаходився майже біля її кута, житло (зруб № 12) – по діагоналі від нього, у дальньому куті. Між житлом і вуличним парканом знаходився льох (№ 12 Б), уздовж інших боків садиби – господарські споруди №№ 12 А та 12 В (рис. 6, 2). До останньої від воріт вів дерев'яний настил, розташований на пандусі. За припущенням дослідників, ця споруда була сараєм для тримання коней, сіна та інших фуражних припасів [Харламов, 1981, с. 124]. Між згаданими спорудами 12 А, Б також простежено дерев'яний настил, що вів від дверей споруди 12 А до центральної, вільної частини двору. Такою ж за плануванням могла бути й сусідня садиба С, але вона була розкопана частково (рис. 6, 2).

Тип 4а, за конфігурацією зони розташування споруд у садибі, займає проміжне місце між типами 3 та 4б. Прикладом П-подібного розташування забудови є садиба 1 ХІ ст. на поселенні Крутилів ІІІ на Тернопольщині. Вона складалась з двох жител, що існували послідовно, та трьох споруд, одна з яких мала площу понад 40 м² [Ягодинська, 2014, с. 332–335, рис. 6] (рис. 38, 2).

Яскравим прикладом садибної забудови **типу 4б** є комплекс з поселення Ліскове-1 на етапі його існування, який припадає на середину Х – середину ХІ ст. О.В. Шекуном і О.М. Веремейчик було досліджено скупчення об'єктів, що утворювали садибу. Вона стояла окремо від інших, оскільки по периметру навколо неї на десятки метрів не виявлено ніяких об'єктів зазначеного періоду. Це локальне групування синхронних споруд й дозволило авторам розкопок з'ясувати планувальний устрій садиби (рис. 42).

До її складу увійшли 2 житла (буд. 7, 8), будівлі (№№ 2, 4, 9, 10, 13, 18) та ями (№№ 10, 12, 18, 19, 27, 29, 31, 33), які розташовувались майже по колу і займали площу 400 м² [Шекун, 1999, с. 11]. На захід від ж. 7 виявлено комплекс з чотирьох ям-льохів для зберігання їстівних припасів – овалоподібних (№№ 27, 31, 33) та прямокутної, з стовповими ямами посередині коротких стін,

глибиною 0,7–0,8 м. По діагоналі від жител знаходилась велика (5,4x1,05–1,25x0,5 м) буд. 18, що була глинобитною опалювальною спорудою. Поруч, за 2 м, розташовувалась буд. 4 (4,8x1,7–2x0,6-0,7 м), що містила по центру глиняну піч на опічку і яка, на думку дослідників, використовувалась для вичинки шкір [Шекун, 1999, с. 12]. У південно-східній частині двору розміщувалось кілька об'єктів, які містили опалювальні пристрої (буд. 2 – піч у ніші, буд. 9, 10 – відкриті вогнища) або мали промисловий характер – для видобутку деревного вугілля (я. 18, 19), смоли чи дьогтю (я. 12) [Шекун, 1999, с. 12, 13].

В цілому реконструкція складових частин цієї ранньої садиби, здійснена О.В. Шекуном і О.М. Веремейчик, є переконливою. До неї слід лише додати кілька спостережень. Вірогідно, не всі споруди садиби функціонували одночасно, як серед ям-льохів в її північно-західному куті, так і серед об'єктів лісохімічного промислу в південно-східному куті, а також споруд з опалювальними пристроями на південному краю двору. На неодноразовість появи самих жител садиби вказали й автори дослідження [Шекун, 1999, с. 11]. На прикладі цієї садиби добре видно сталість її планувальної структури – зони двору, виділені для певних господарсько-промислових функцій, не змінювались протягом тривалого часу. Об'єкти розташовувались по периметру двору, залишаючи в його центрі великий (14x10 м) вільний простір. При цьому пожежонебезпечні споруди віднесені на максимальну відстань (8–13 м) від жител. Північну половину двору займали житло і льохи, південну – виробничі об'єкти. Обриси двору мають скоріше не округлу, як зазначали дослідники, а прямокутну форму розміром 25x20 м, а його площа, таким чином, складає 500 м². Слід також зазначити, що зі сходу цю садибу обмежувало верхів'я промоїни шириною близько 2 м, яке фактично під прямим кутом огинало й північно-східний кут двору. Виходячи з цього, в'їзд на подвір'я міг розташовуватись лише з північного або, скоріше, західного боку.

Велику групу становлять садиби **типу 5**, які є сільськими. Велика площа садиб і більш вільне, порівняно із міською забудовою, розташування будівель,

дослідження лише частини цих площ, проблеми синхронізації об'єктів, які змінювали один одного під час побутування садиб, неможливість фіксації наземних споруд не дозволяють виділити у забудові цього типу сталі схеми розміщення об'єктів.

До типу 5 належить садиба А, досліджена О.В. Шекуном на поселенні Рів-2 біля Шестовиці [Шекун, 1988, с. 36–37]. Тут на площі 480 м² розкопано садибу кінця XII – початку XIII ст. прибережної лінії забудови пам'ятки. Вона складалась з житла (розкопано 2 житла, № 6 та 7, що змінювали одне одного), 7 споруд та 3 господарчих ям (рис. 43). Споруди розташовувались півколом за житлом, вхід до якого був із західного боку. Серед них – споруда для зберігання їстівних припасів (№ 4), яка містила уламки амфор і горщиків великих діаметрів. Досліджений, заглиблений на 0,6 м, котлован розміром 1,2х0,7-0,9 м, на нашу думку, міг бути лише частиною більшої наземної споруди. Східний край забудови двору утворював лъох – спор. № 1 прямокутної форми розмірами 2,7х1,8 м. і глибиною 1,1 м, в куті якої було зроблено підбоєм округлу яму діаметром 1,4 м і глибиною 0,3 м, на дні якої зафіксовано сліди діжі. Поруч знаходилась снопоосушарка – спор. № 3 прямокутної форми (4х2,6 м), заглиблена на 0,7–1,1 м, в північній частині – додаткове заглиблення із слідами вогнища. На південь від житла розташовувались спор. № 8 (існувала раніше), яка за конструкцією і знахідками з неї, згодом, мала господарчо-виробниче призначення, та спор. № 5, яка з'явилась на цьому місці згодом і яка пов'язана з ковальством. Ще 2 споруди (№№ 13, 16) розташовувались на північ від житла. Між останнім та спор. № 3 поруч знаходились яма-льодник циліндричної форми (діаметр 1 м, глибина – 1,65 м) та грушоподібна, яка мала вузьке горло (0,8 м) і до дна розширювалась вдвічі. В ній, за підрахунками О.В. Шекуна, могло зберігатись до 700 кг збіжжя [Шекун, 2006]. З південного боку, в 4 м від споруд 5, 8 було зафіксовано залишки огорожі садиби, які являли собою лінію із стовпових ямок (іноді подвійних) діаметром 0,1–0,25 м і глибиною 0,1–0,7 м, простежену на 25 м. Вона відділяла садибу А від сусідньої. З інших боків садиба А не була

огорожена, оскільки поруч не було інших садиб. На це вказує і розташування садиби Б, яка належала другій, від заплави Десни, лінії забудови селища. Вона знаходилась в 45 м від садиби А, з вільною територією між ними.

За речовим матеріалом із цієї садиби (срібні та бронзові каблучки, частина бронзового світильника, стремена, токарські різці, значна кількість уламків амфор) автор розкопок з'ясував, що її господар був заможним.

Також до цього типу забудови можна віднести садиби з поселення Ліскове-2. За результатами розкопок пам'ятки О.В. Шекуном і О.М. Веремейчик було виділено 3 садибні комплекси, розділені огорожею [Шекун, 1999, с. 32]. Площу садиби А автори розкопок розділили на 2 господарських комплекси, по 1000 м² кожний, із своїми житлами і набором споруд і ям. Комплекси загинули від пожежі. Перший із них виділено навколо ж. 6 – яскравого об'єкту, який характеризує домобудівництво Південної Русі. Житло мало заглиблену на 1,6 м житлову камеру-підкліт з піччю, сіни стовпової конструкції та наземний зруб другого ярусу зі своєю піччю. Вхід до житла знаходився з південного боку. Паралельно до ж. 6, у 8 м на захід, виявлено буд. 22 – майстерню з ковальським горном, яка мала вхід також з півдня. Через двір, по діагоналі від житла, розташовувалась буд. 57 – холодна кліть із заглибленою на 1,4 м частиною розміром 3,6х3 м, до якої зі сторони двору вів похилий довгий коридор довжиною 4 м (рис. 44). Інший край двору маркує буд. 9, також значних розмірів (2,4х2,2х1,1 м), з сіньми 1,6х1,4 м і двома сходишками. На подвір'ї розташовувались й інші об'єкти, зокрема, льох дзвоноподібної форми (буд. 47) та глекоподібна яма для зберігання зерна (№ 77) глибиною 2,2 м [Шекун, 1999, с. 33–36].

Другий господарський комплекс садиби А розташовувався на південний схід від першого. Він складався з наземного зрубного житла (буд. 25), 13 будівель, розташованих по периметру комплексу, та 9 ям [Шекун, 1999, с. 36, 37]. Не виключено, що він являв собою окрему садибу.

Реконструкція складу об'єктів, що входили до садиби Б, а врешті, і її кордонів, запропонована О.В. Шекуном і О.М. Веремейчик, достатньо

гіпотетична. На цій площі ними виділено скупчення з 10 ям, які могли бути буртами для зберігання овочів, та місце просушування снопів перед помелом (я. 41). Садиба В, досліджена частково, мала забудовану східну і вільну, але обмежену парканом, західну частини [Шекун, 1999, с. 38–42].

За результатами аналізу планувальної структури розкопаної східної частини поселення Ліскове-2 автори розкопок зробили такі висновки: забудова дослідженої частини у середині XII – першій половині XIII ст. складається з садиб і дворово-господарчих комплексів; садиби існували тривалий час, з оновленням на тому ж місці ліній огорож; планіграфія садиб з часом суттєво не змінювалась; житлові і господарські об'єкти розташовувались по периметру двору, залишаючи вільною центральну зону [Шекун, 1999, с. 43]. Прикладом соціальної і майнової диференціації мешканців цього селища є садиба А, яка виділяється своїм двоярусним житлом і кількома великими спорудами, а також комплексом знахідок – скляними келихами, енколпіоном, предметами спорядження вершника і коня, які свідчать про особливий статус господаря садиби [Шекун, 1999, с. 43, 64, 65].

Не можемо погодитись із тезою дослідників цієї пам'ятки, що на окремих частинах периметру садиб огорожа відсутня, оскільки «відсутність забудови з інших боків садиб не вимагала сурової фіксації їх території» [Шекун, 1999, с. 43]. Відсутність *зафіксованих* слідів огорож не свідчить про їх відсутність взагалі, адже відомі етнографічні приклади, коли на різних ділянках садиб використовувались різні типи огорожі, і деякі з них, легкого типу, важко археологічно простежити. При цьому огорожа виконувала й такі утилітарні функції, як запобігання фактам потрапи чи завдання іншої шкоди домашніми тваринами чи звірами.

Показовою є планіграфія садиби гончара, дослідженій в Автуничах, яка проіснувала від рубежу X–XI до рубежу XII–XIII ст. Паркан в ній розділяв житлову і господарську частини двору. Навколо двоповерхового житла розташовувались яма для зберігання припасів (спор. № 10), снопосушарка

(спор. № 63), загін для худоби (спор. № 208), інші будівлі і ями, серед яких навіть гідротехнічна споруда (№ 43) [Готун, 2002; 2003, с. 184].

На всіх розкопах Пінська, Давид-Городка, Турова простежено високу стабільність планування і забудови, за якої усі основні елементи забудови на різних будівельних ярусах займають одне і теж місце, мають одні й ті ж розміри і орієнтацію [Лысенко, 1999, с. 108, 109; 2004, с. 41, 44]. На думку П.Ф. Лисенка, ця закономірність свідчить про тривале стабільне землеволодіння садибних ділянок одними і тими же господарями (родинами) протягом кількох поколінь [Лысенко, 2004, с. 45].

Збережені дерев'яні елементи забудови дозволяють навіть з'ясувати, за допомогою дендрохронології, приблизний середній вік побутування будівельних горизонтів у середньовічних містах Полісся. Так, у Бересті 6 будівельних горизонтів, від першої чверті XIII до другої половини XIV ст., існували 150 років, тобто, їх зміна відбувалась у середньому кожні 25 років. У Пінську, на трохи більш пізніх матеріалах (друга пол. XIII – середина XVI ст.), за 280 років сформувалось 9 будівельних горизонтів, які замінювались в середньому через 31 рік. Найменший подібний показник – 20 років – зафіксовано у Давид-Городку, де 4 горизонти (початок 60-х рр. XII ст. – середина XIII ст.) припадають на 80–90 років побутування. Такі ж показники отримано і для Звенигорода, де 6 горизонтів охоплюють 130 років (в середньому – 22 роки) [Гупало, 2014, 402].

Під час розкопок у пригороді Звенигорода було зафіксовано 11 садиб [Гупало, 2014, с. 389]. Але слід наголосити, що це кількість *гіпотетично реконструйованих* садиб, оскільки в деяких випадках, за відсутності слідів міжсадибних парканів, межі садиб було визначено дослідниками за другорядними ознаками – розташуванням споруд, виділених ними провулками і проходами. Це підтверджує і сама нумерація садиб, яка ніяким чином не корелюється з послідовним розкриттям площі і, отже, з'явилась уже на стадії аналізу польових матеріалів (рис. 35; 45).

У садибі III привертає увагу спор. 10, яку визначено як стайню. На більш пізньому етапі функціонування садиби, після пожежі, відбулась докорінна реорганізація її простору, яка почалась з нівелювання поверхні подвір'я. На місці житла (спор. 7) з'явилась спор. 3 (площею 13,6 м²) виробничого призначення. Споруда 1, також виробнича, була збудована на місці стайні. Вона була значних розмірів (площа 25,5 м²), і після прибудови додаткового приміщення збільшилась ще на 17,5 м². Поруч із нею зафіксовано виробничу піч, над якою було влаштовано навіс. Описана виробнича споруда площею 43 м² була найбільшою спорудою на дослідженій території пригороду. Крім того, в центральній частині ділянки було споруджено окрему піч-кам'янку (спор. 2), яка здогадно належала кузні. Про її функціонування побіжно свідчить значна кількість залізного шлаку, яким підсипалась вулиця навпроти садиби. Саме житло (спор. 8) знаходилось у північно-західному куті двору і було двоярусним, з опалюваним підклітом [Гупало, 2014, с. 392].

На території садиби VI було знайдено велику спор. 13 площею 65 м². На думку В.Д. Гупало, вона була двоповерхова, з двома приміщеннями на кожному ярусі, з зовнішньою галереєю, яку підтримували чотири восьмигранні стовпи, із широким наскрізним проїздом-брамою, що розділяв приміщення першого поверху і вів до подвір'я [Гупало, 2014, с. 396]. Ця реконструкція планувальної структури спор. 13 викликає декілька зауважень. З плану добре видно, що перпендикулярні до вулиці колоди основи споруди (точніше, двох окремих зрубів – північного і південного, об'єднаних В.Д. Гупало в одну будівлю) виходять на червону лінію вулиці, як і стіни сусідніх споруд 12 і 14, так що чотири стовпи, які нібито тримали галерею, розташовані на тій же лінії і, вірогідно, спор. 13 і вони відносяться до різних етапів забудови (рис. 34). Дошки настилу, покладені між згаданими північним і південним зрубом, лежать також перпендикулярно вулиці, що є дуже незручним для настилу проїзду, який мав би бути паралельним вулиці. Сама реконструкція у вигляді великого двоповерхового будинку з наскрізним проїздом виглядає нереальною, принаймні, для цього історичного періоду.

Нещодавно була висунута теза, що на розкопаній вулиці Звенигорода у XII ст. існувала щільна периметральна садибна забудова, близька до західних європейських зразків, із двохспадовими дахами будинків, повернутих фронтонами до вулиці [Петрик, 2011, с. 211]. План розкопаних об'єктів не дає підстав погодитись із цією думкою. Як видно (рис. 34), у більшості споруд, розташованих безпосередньо вздовж вулиці (таких – два десятки), печі розташовані або біля стіни, що виходила до вулиці, або біля протилежної стіни, тобто, устями від вулиці чи до неї. Враховуючи, що у переважній більшості споруд Південної Русі печі традиційно розташовувались у торцевих стінах біля входів, що підтверджується археологічною статистикою і етнографічними матеріалами (див. пункт 2.1.2.), можна стверджувати, що входи до згаданих споруд Звенигорода знаходились переважно на осі вулиці (що збігається з висновками В.Д. Гупало [Гупало, 2014, с. 376]), а не перпендикулярно до неї, і отже, на вулицю виходили не фронтони, а фасади будинків.

Аналізуючи ширину садиб передмістя Звенигорода, В.Д. Гупало припустила, що при розбивці площі під спорудження дворів («розкрій на парцели») використовувалась візантійська лінійна система мір, власне – візантійські сажні (1 сажень=3 лікті=138,7 см) [Гупало, 2014, с. 405]. Відповідно, дослідниця згрупувала садиби по їх ширині у дуже малі (5 сажнів) – садиби V і I (?), середні (7–9 сажнів) – садиби II–IV, великі (10 і 12 сажнів) – садиби IX і VIII, дуже великі (17 і 21 сажень) – садиби XI і VI [Гупало, 2014, с. 06].

Ідея розбивки меж садиб за допомогою певного модулю (первісна парцеляція) у містах Південної Русі не є новою. На думку Р.І. Могитича, при розплануванні нового Середмістя Львова у другій половині XIII ст. був використаний стандартний показник ширини будівельних ділянок у 2 прuti (9,25 м), широко застосовуваний в містобудівельній практиці Польської Сілезії XIII ст. При нарізанні ділянок власне їх ширина, якою садиба виходила на вулицю, мала бути однаковою, в той час як довжина (глибина) могла коливатись від 6 до 14 прутів і залежала від розміру кварталу [Могитич, 1991].

Розбивку на парцели, за скандинавським прикладом, для найдавнішої забудови київського Подолу припустив М.А. Сагайдак.

Первісна парцеляція можлива лише при локації – заснуванні нового поселення чи значному одномоментному розширенні вже існуючого. У випадку зі Львовом нове Середмістя, з ринковою площею і кварталами, що її оточують, було розплановано на південь від існуючого з XII ст. поселення. Щодо передмістя Звенигорода XII ст., то припущення В.Д. Гупало про здійснення там парцеляції з використанням візантійської лінійної системи мір видається нам хибним з двох міркувань.

По-перше, розкопки в ур. За Хмільником засвідчили, що освоєння цієї території було поступовим, а не одномоментним. У 60–80-х рр. XI ст. (6-й будівельний горизонт) вздовж дороги існували лише огорожені плотом заглибини для утримання худоби. На початку XII ст., на думку В.Д. Гупало, вже був завершений процес парцеляції пригороду [Гупало, 2014, с. 403], але цьому висновку суперечить план забудови пригороду першої чверті XII ст. (4-й будівельний горизонт), за яким в цій забудові присутні величезні прогалини на місці садиби VI довжиною 26 м та садиб VIII, IX довжиною 32 м (рис. 46). Причому, ці вільні від забудови зони розташовані обабіч вулиці, тобто в смузі, в якій було досліджено найбільшу кількість споруд цього передмістя Звенигорода. І по-друге, сама різниця ширини фронтальних частин садиб коливається в межах 2–4 разів, про що мова йшла вище, що суперечить вже згадуваній європейській традиції більш-менш рівної первісної парцеляції і свідчить, скоріш, про неправильно визначені межі садиб.

Думка М.А. Сагайдака про вплив скандинавської традиції на первісну парцеляцію Києво-Подолу залишається в полі теоретичних припущень, адже для її підтвердження необхідно довести скандинавський слід початку масштабної (багато десятків га) осідлості і забудови на Подолі, для чого наразі не існує археологічних підтверджень.

3.3. Площа садиби, квартали

3.3.1. Площа садиби. Тільки одне літописне повідомлення 945 р. дає хоч якісь зачіпки для визначення приблизного розміру дворів київської знаті. У ньому повідомляється, що на місці Старокиївського городища (його площу оцінювали у 2 га, зараз – у 1,5 га) на початку XII ст. (часу написання ПМЛ) розташовувалися чотири боярські садиби. За підрахунками П.П. Толочка, площа кожної з цих садиб перевищувала 2000 м² [Толочко, 1981, с. 92].

Літописні джерела називають двори і імена їх власників, які, вочевидь, мали високий соціальний статус, у містах Києві, Вишгороді, Володимирі, Галичі, Іскоростені, Любомлі, Переяславі, Холмі, Чюрняєві, Тільки у Верхньому Києві, за підрахунками П.П. Толочка, крім великокнязівського двору, згадуються 13 дворів міського патриціату [Толочко, 1983, с. 194–200]. Але археологічно дослідити такі садиби, через об'єктивні чинники (велика площа, погана збереженість), вкрай складно [Козюба, 2005].

У 2008 р. при розкопках на Подолі (Ярославський провулок, 1/3) на площі 420 м² було досліджено частину великої садиби. Відсутність слідів паркану на розкопаній площі, наявність на ділянці великої наземної споруди розмірами 7,4х6,5 м з піччю, складеною з плінфи, із закладною жертвою під нею (череп коня) дозволили автору розкопок припустити належність цього комплексу «двору посадника» [Тараненко, 2011]. Нам така атрибуція дослідженого комплексу видається не реальною тому, що у давньоруському Києві ніколи не існувало інституту посадників, хоча С.П. Тараненко, виходячи з тези, що київській Поділ був «окремою адміністративною одиницею» (ніякими історичними джерелами не підтвердженою), нібито мав «князівську людину», що наглядала за виконанням законів та князівської волі» [Тараненко, 2011, с. 7]. З літописних згадок відомо, що двори київських тисяцьких (Путяти і Гліба) та інших найбільших можновладців знаходились на Горі, у Верхньому місті [Толочко, 1983, с. 199, 200].

Найбільш важливий для вивчення садибної забудови Києва матеріал було отримано під час розкопок на Подолі у 70-ті рр. XX ст. Завдяки добрій збереженості деревини у вологих культурних шарах на великій глибині тоді вдалося простежити значні ділянки міської забудови із частинами дворів, огорожами між садибами, окремими вулицями. Тоді ж вперше на київських матеріалах були отримані дані щодо розмірів та внутрішньої планувальної структури пересічних міських садиб.

Серед цих комплексів слід, у першу чергу, згадати садибу X ст., досліджену на Червоній (сучасній Контрактовій) площі у 1972–1974 рр., до складу якої входило житло та три господарські споруди (перший будівельний період). Її дощатий паркан простежений на довжину близько 25 м, причому, його траса є не прямолінійною, а дещо заокругленою, що, вочевидь, було пов'язано із вигином вулиці. Інші межі садиби реконструйовано авторами розкопок за розташуванням зрубів, які стояли вздовж сторін садиби. На думку П.П. Толочка, площа садиби значно перевищувала 500 м² [Толочко, 1981, с. 86].

Інша садиба X ст. досліджена у 1972 р. на ділянці між вулицями Героїв Трипілля (суч. вул. Спаська) та Хорива. Вона розташовувалась біля перехрестя двох вулиць. Житло розміщалося у куті садиби, 2 зруби господарського призначення – у глибині подвір'я. На відстані 27 м від рогу двох вулиць досліджено ще один паркан, який, можливо й був другим у садибі. Загальна площа досліджуваної частини складала близько 500 м² [Гупало, 1975 с. 66].

За результатами розкопок Подолу 70-х рр. XX ст. П.П. Толочко припустив, за аналогією з Новгородом, існування трьох груп садиб – невеликих, площею 250–350 м², що належали нижнім верствам давньокиївського населення, середніх, площею 600–700 м² (як, наприклад, садиба на Червоній площі), де проживали представники купецького стану, та найбільших, площею понад 1000 м², яких поки Подолі не виявлено, але які мали існувати, виходячи з літописних повідомлень (двори Радьславль і Ліхачев) [Толочко, 1983, с. 122].

М.А. Сагайдак, аналізуючи досліджені садиби Подолу, дійшов висновку, що їх площа була приблизно однакова та складала 300–320 м² [Сагайдак, 2005, с. 21]. За нашими підрахунками, площа садиби В – єдиної, розкопаної повністю в Києві на Житньому ринку, становила близько 200 м² на кожному з трьох етапів її існування (рис. 6), хоча автори розкопок у публікації цих матеріалів називають інші цифри – 300–375 м² [Толочко, 1976, с. 39] чи 250–300 м² [Гупало, 1981, с. 114].

У своїй статті, присвяченій аналізу досліджених на території Русі садиб, архітектор О.І. Кутовий виділив три типи за їх площею: 700–1700 м² – боярські садиби Неревського розкопу у Новгороді; 400–500 м² – заможні садиби, виявлені на Ільїнському розкопі; 120–250 м² – рядові садиби Київського Подолу, Москви, Мінська, Полоцька, Пскова, Гродна [Кутовой, 1984, с. 66]. Строкатість висновків дослідників з цього питання, навіть на прикладі одного міста – Києва чи Новгорода, спонукає до спеціального детального його розгляду.

При розкопках 70-х рр. ХХ ст. Подолу у Києві жодна з садиб (крім садиби В на Житньому ринку) не була досліджена повністю. Для 6 садиб була визначена їх приблизна площа – садиба Х ст. (Червона площа) – 650–700 м², садиба Х ст. (між вул. Героїв Трипілля і Хоревою) – 500 м², 3 садиби Х–ХІ ст. (Житній ринок) – 250–300 м², садиба Х–ХІ ст. (вул. Верхній і Нижній Вал) – 250 м² [Гупало, 1981, с. 114].

Довжина садиби В (зруби 8, 9), розкопаної на Червоній площі у 1973 р, становила 15 м [Толочко, 1976, с. 20]. На вул. Оболонській, 12 у 1993 р. був досліджений ремісничий комплекс першої половини ХІІІ ст., який розміщувався на території двох суміжних садиб. Вони були розділені парканом, який проходив по осі схід-захід і простежений на довжину 15 м. Перпендикулярно проходила вулиця, яка присутня й на плані 1803 р. За даними авторів, площа обох садиб становила по 300 м² [Сагайдак, 1993]. Під час розкопок 2013–2014 рр. за нашою участю на території колишнього митрополичого саду Софії київської була зафіксована лінія паркану задньої

частини садиби першої половини ХІ ст., яка проходила паралельно до лінії вулиці, у 18 м від неї, і вказувала на довжину чи ширину садиби.

На деяких садибах вдавалося зафіксувати лише їх ширину. Зокрема, садиба, досліджена на вул. Сковороди, 14 у 2006 р., мала сторону не менше 15 м. Ширина садиби «А», виявленої 2002 р. у Ярославському провулку, 4, сягала всього 10,5 м, а сама садиба, вірогідно, була витягнута вздовж вулиці, що розділяла цей квартал від садиб, які прилягали до підніжжя Щекавиці [Тараненко, 2016, с. 82].

При розкопках на вул. Спаській, 35 (2007, 2008, 2011) на площі 362 м² вдалося зафіксувати частини 3-х садиб (І–ІІІ) [Сагайдак, 2015]. У середній із них (садиба ІІ) з обох боків простежено лінії парканів, так що точно встановлено її ширину – 19 м. Зафіксована довжина огорожі між садибами І, ІІ склала 14 м, а, враховуючи розкопані частини садиб і відсутність лінії огорож, що виходила на вулицю і тильної, з'ясована довжина цих садиб становила не менше 18 м (рис. 47, 1). Згадані садиби виходили на вулицю, розташування і напрямок якої повністю відповідають вулиці плану 1803 р. За цим же планом, в 50 м на північний захід від згаданої вулиці проходила інша. Враховуючи дуже ймовірне її співпадіння з трасою вулиці давньоруського часу, можливо отримати вірогідну ширину кварталу – 50 м, а, відтак, довжина досліджених на вул. Спаській, 35 садиб становила близько 25 м, а площа садиби ІІ була близько 475 м². Цікаво, що розташування і розміри цих давньоруських садиб дуже близькі до садиб, які існували на цьому місці у ХVІІІ ст. і які позначено на плані 1803 р. (рис. 47, 2, 3).

Таким чином, розкопки кінця ХХ – початку ХХІ ст., надали нові дані щодо київських садиб. Двори, відкриті в останні десятиліття, мали площу від 216 до 450 м² [Тараненко, 2016, с. 81]. За наявними матеріалами, у Києві найбільш чисельною була група садиб площею до 500 м², в якій найменші садиби мали площу близько 200 м². Кілька досліджених садиб входили до групи, що має площу 500–800 м², в той час як найбільші мали площу понад 800 м².

Навіть за матеріалами Новгород, де кількість повністю розкопаних садиб або таких, де можна встановити їх розмір, становить 58, питання середнього розміру (площі) садиби викликало дискусію між дослідниками [Петров, 1997]. Було виділено дві групи, що мали суттєву різницю у своїй площі – так звані «боярські» садиби з площею 750–2000 м² та рядових мешканців площею 400–465 м². Новий аналіз площі новгородських садиб засвідчив існування трьох груп. До найменшої віднесено двори з площею 150–450 м² (всередині цієї групи – підгрупи 200–250 м², 250–350 м², 350–450 м²). До «середніх» за площею – у 600–800 м², до найбільших – з площею понад 800 м² [Петров, 1997, с. 57].

Жодна із садиб передмістя Звенигорода не була розкопана повністю. В.Д. Гупало, орієнтуючись на відстань між дослідженою давньою вулицею і краєм підвищення над заплавою р. Білка на схід від вулиці, визначила приблизну площу, котра коливалася від 427 м² (садиба V) до 1596 м² (садиба VI). Ще 4 мали площу понад 600 м², 3 – від 782 до 976 м² [Гупало, 2014, с. 406].

На поселенні в Григорівці (ур. Ревутове) на розкопаній площі 2000 м² у XI ст. існував один двір, споруди якого займали простір приблизно 12х12 м. На рубежі XI–XII ст. тут було 2 садиби, житла яких розташовувались на відстані 20 м один від одного. В середині XII ст. на цій же ділянці вже функціонувало 3 домогосподарства, житлові споруди яких були віддалені одна від одної на 25–30 м. Розмір дворів становив 300–400 м² [Петрашенко, 2005, с. 139]. Реконструкцію зовнішнього вигляду цього поселення на етапі його розквіту у XII ст. здійснено В.О. Петрашенко і В.К. Козюбою [Петрашенко, 2005, с. 140, рис. 323] (рис. 33, 2). На іншому поселенні біля Григорівки (ур. Чернече) середня площа садиб у XII ст. становила 400–600 м² [Петрашенко, 2005, с. 157] (рис. 48, 1).

Наведені площі садиб (300–600 м²) сільських поселень Середнього Придніпров'я стосуються, переважно, лише їх забудованих частин, тобто, дворів у вузькому значенні. Враховуючи їх незабудовані частини, можна стверджувати, що площі сільських садиб перевищували 1000 м². Винятком

могли бути садиби, розташовані в топографічно обмежених місцях – на схилах, терасах тощо.

Іноді є можливість визначити приблизну площу садиби (двору) просто за слідами гумусованого культурного шару, що проявляється на оранці на місцях давньоруських поселень. Зокрема, при обстеженні пам'ятки в ур. Селище біля с. Хмельниця Чернігівського р-ну Чернігівської обл. вздовж річки було зафіксовано 7 неправильних овально-чотирикутних плям з інтервалом 20–30 м, кожна з яких мала площу 300–400 м² [Шекун, 1988, с. 36]. Такий же інтервал, але вже між плямами залишків жител, був зафіксований В.В. Сєдовим на Білорученському селищі на Смоленщині [Куза, 1985, с. 98, 134, табл. 34, 4]. Зв'язок згаданих плям культурного шару із місцями розташування садиб-дворів підтвердили розкопки О.В. Шекуна на поселенні Рів-2, де на місці плям було досліджено садиби А, Б [Шекун, 2006]. Подібні плями діаметром 55–60 м були зафіксовані О.В. Серовим на селищі Дорогинка III. В результаті розкопок було з'ясовано, що скупчення котлованів споруд займали лише частини плям [Серов, 1997, с. 102, 103], тобто, археологічно підтверджено різницю між двором (зоною розташування об'єктів) і садибою (зоною розповсюдження культурного шару).

Інтервал у 20 м між групами будівель на дитинці Дорогобужа дозволив Б.А. Прищепі і Ю.М. Нікольченку зробити висновок про наявність садибно-дворової забудови у цьому літописному місті [Прищепа, 1996, с. 42].

Як зазначалося дослідниками, не існує єдиної ознаки, за якою можна було б однозначно визначити соціально-майновий статус господаря садиби. Для цього потрібно враховувати не тільки її розмір, але й характер забудови, речовий перелік знахідок і навіть місце розташування садиби в системі міської забудови. За матеріалами Новгороду з'ясовано, що розмір двору не завжди є пріоритетною ознакою для встановлення соціального статусу господаря [Петров, 1997, с. 60].

3.3.2. *Садибна забудова і квартали.* Питання про планування поселень і визначення типу їх забудови має більш загальний характер й вирішується на конкретних пам'ятках після розкриття значних площ та з'ясування планіграфії об'єктів. Разом із тим, перевірені практикою спостереження щодо площі пам'яток, характеру розповсюдження культурного шару відносно природних топографічних доміант (берег річки, струмка, балка, край тераси) і його форми, а також співвідношення довжини і ширини поселень дозволили дослідникам робити припущення щодо їх планування, а саме – виділяти прибережно-рядовий тип, який складався при ширині пам'ятки в 30–40 м з одного ряду, при 60–80 м – з двох рядів, при ширині 100 м і більше – з трьох рядів забудови. При цьому одно- та дворядні поселення були переважаючими серед інших, а їх частка сягала в різних частинах Русі, в тому числі і Південної, 70–80% [Возний, 2003, с. 31]. Частка з невизначеною системою забудови або трьохрядною, за підрахунками І.П. Возного для території Буковини XII–XIII ст., становила близько 20%, а купчастого типу – всього 1–2% [Возний, 2003, с. 33, 34].

На тип планування сільських поселень впливали не лише топографічні чинники, але й демографічна характеристика перших – чим більшою була кількість жител і родин, там проживаючих, тим вищою була вірогідність багаторядного планування забудови. Серед розкопаних пам'яток є поселення з двохрядною забудовою, зокрема, вже згадуване поселення Рів-2 на Чернігівщині. На дослідженому широкою площею поселенні Ліскове Ріпкинського р-ну на тій же Чернігівщині забудова XII ст. розташовувалась у 3 лінії, причому третя, прибережна, лінія знаходилась в 30–35 м від першої і за 15–18 м від другої [Шекун, 1988, с. 36–37].

На південноруських землях протягом X–XIII ст. на тлі зростання кількості селищ простежується тенденція до зменшення їх площ. Цей узагальнюючий висновок, зроблений кілька десятиліть тому, знайшов своє підтвердження на конкретних археологічних матеріалах кількох регіонів, зокрема, Волинської землі [Кучинко, 2002, с. 45]. За підрахунками

М.М. Кучинка, на Волині селища, які виникли у XII–XIII ст., складали від 31% (басейн р. Чорногузка) до 56% (басейн р. Серна) усіх давньоруських поселень лісостепової смуги регіону, в той час як у Поліссі (лівобережжя Західного Бугу) цей показник сягнув 70% [Кучинко, 2002, с. 46–49; Кучінко, 2002, с. 140, 141].

Ще більш наочно ці процеси демонструють пам'ятки Правобережного Полісся. За матеріалами, зібраними і проаналізованими А.П. Томашевським, серед сільських поселень цього регіону частка пам'яток із площею до 1 га у X ст. становила 35% (14 із 40), у XI ст. – 42% (25 з 59), у XII–XIII ст. – 67% (49 з 73) [Томашевський, 2003, с. 13, рис. 4].

Як видно з цих даних, у XII–XIII ст. відбувались процеси активної внутрішньої колонізації земель Південної Русі, насамперед – Полісся. На цей процес впливало кілька чинників – від соціально-економічних і демографічних до кліматичних [Томашевський, 2003, с. 10, 24, рис. 8Б]. Такі самі процеси спостерігаються і у Північно-Східній Русі, де пам'ятки з площею до 0,7 га становлять у XIII ст. від 66 до 85% усіх поселень [Шполянський, 2003, с. 254]. Тенденція до зменшення площ поселень, що виникли у XII – першій половині XIII ст., свідчить про зменшення кількості садиб у нових селищах. Зменшення кількості садиб, у свою чергу, вірогідно, є віддзеркаленням подальшого поступу у еволюції родин від великих (багатосімейних) до малих сімей.

При дослідженнях київського Подолу у 1989 р. (вул. Межигірська, 43) була розкопана ділянка давньої забудови, яка, на думку авторів розкопок – А.Б. Занкіна, С.В. Поліна і О.П. Калюка – належала до двох кварталів. «Центральний квартал», був орієнтований за сторонами світу. До його складу входили: садиба «Д» (приблизні розміри становили 20x14 м (280 м²); садиба «Е» розміром щонайменше 22x17 м (374 м²); садиба «Г», розміри якої складали близько 25x18 м (450 м²) чи, якщо це було 2 садиби, 18x12 м (216 м²) [Занкин, 1989, с. 20, 21]. Розміри «Центрального кварталу», на думку дослідників, становили 46–48x36 м, площа – 1600–1700 м². На схід від «Центрального кварталу» була зафіксована частина «Східного кварталу», яка складалась з двох садиб, розділених лінією паркану – «Ж» та «З», причому протяжність садиби

«З» з півночі на південь склала близько 14 м [Занкин, 1989, с. 24]. Господарська діяльність мешканців цього кварталу, судячи із знахідок, носила ремісничий характер, а саме – склоробне, бронзоливарне та ювелірне виробництва [Занкин, 1989, с. 42, 43].

Виділення за результатами описаних розкопок окремого кварталу видається нам дискусійним. Річ не тільки в тім, що визначена авторами розкопок площа 3-х (4-х) садиб становить всього 1100 м² проти задекларованих ними 1600–1700 м². Головне – не було зафіксовано вулиць, які мали б обмежувати квартал. Місце розкопок розташоване на самому краю Подолу, де підвищення, утворене виносом Глибочиці та власне культурним шаром цього району Києва, межувало із заплавними заливними луками Оболоні, так що садиби уздовж межі заселення виходили на заплавну низовину, а крайня вулиця мала проходити на відстані довжини садиб від заплавної зони. Для виділення кварталу необхідно було б знайти вулиці, які би, принаймні з трьох боків, обмежували його, чого не було зафіксовано при розкопках на Межигірській, 43. Ця залежність вуличної сітки від рельєфу на північному краю Подолу простежується і на плані 1803 р. Власне, самі розкопки на вул. Межигірській, 43 зафіксували кілька дренажних каналів, за допомогою яких у XI ст. відбувалось освоєння цієї території [Занкин, 1989, с. 14; Тараненко, 2016, с. 80, рис. 61].

Під час розкопок на вул. Волоській, 16 у 1988 р. було досліджено залишки (на трьох давньоруських горизонтах) двох садиб — «А» та «Б» Вони були розділені провулком шириною 2,4 м. Обидві садиби з південного боку виходили на широку вулицю (присутня на плані 1803 р.), про що свідчить, у тому числі, й переміщення вуличного (південного) паркану садиби «Б» на 1 м у бік вулиці (рис. 32). За трасою огорож обох садиб видно, що їх кути біля виходу провулку до вулиці заокруглені, як і північно-східний кут садиби «Б», який, вірогідно, повторює вигін самого провулку. У цій же садибі, що належала з другої половини XII ст. ремісникам-бронзоливарникам [Сагайдак, 1989, с. 93], споруди розташовувались по кутах.

Цікаві результати дали розкопки 1989 р. на вул. Нижній Вал, 43. [Бобровский, 1990]. На розкопі зафіксовано залишки двох кварталів («Східний» та «Західний»), розділених вулицею. Інша вулиця обмежувала «Східний» квартал з півдня. Лінії обох вулиць повністю співпадають із планом 1803 р. У «Східному» кварталі виявлено садибу «А», яка своїм західним боком примикала до вулиці на відстань до 10 м. На її площі виявлено декілька споруд та паркан, що огороджував садибу від вулиці.

У «Західному» кварталі зафіксовано садиби «Б» і «В». Садиба «Б» зі східного боку обмежувалась (простежена на 15 м) вулицею, за якою – садиба «А». Ширина садиби «Б» від паркану до паркану – 17–18 м, довжина – понад 25 м. Площа садиби – щонайменше 450 м². Сусідня за парканом садиба «В» мала майже такі розміри, тільки на 1–2 м вужча. Як бачимо, розмір цих садиб і їх площа ідентичні садибі II на вул. Спаській, 35.

Виділення кварталів за матеріалами розкопок Верхнього Києва поки залишається дискусійним [Козюба, 2008а, с. 250, 251, рис. 10].

Більш детально зупинимось на такому питанні, як садибне планування на дитинці літописного Берестя. Під час розкопок цієї пам'ятки П.Ф. Лисенком у 1970-х рр. з'ясувалось, що на дитинці міста дуже висока щільність забудови (враховує площу синхронних споруд, дворових настилів і вулиць), яка збільшувалась з кожним наступним будівельним періодом. Якщо у I будівельному періоді (середина – друга половина XII ст.) вона становила 10%, то в II–IV періодах (друга половина XII ст.) вже 22–24%, в XIII ст. сягнула 35% розкопаної площі, а к середині XIV ст. перетнула показник у 50% [Лысенко, 1985, с. 64, 68, 69, 76; 1999, с. 103]. Ця ситуація привела П.Ф. Лисенка до висновку, що на дитинці Берестя взагалі було відсутнє садибне планування. Дослідник констатував, що «при столь высокой плотности застройки не могла сложиться усадебная система застройки с приусадебным участком и комплексом хозяйственных построек при одном жилище и за одной оградой» [Лысенко, 1985, с. 176].

Цей висновок П.Ф. Лисенка був прийнятий А.В. Кузою при характеристиці деяких міст Давньої Русі. Вказавши в одній із своїх робіт, що при розкопках дитинця в Ізборську «дворовые участки не прослеживаются», він нагадав, що «аналогичная картина обнаружена и в Бресте (Берестий)» [Куза, 1989, с. 57]. Оскільки в цих містах при дослідженнях широкими площами були відкриті «улицы с тесно поставленными вдоль срубными жилищами без примыкавших к ним дворов» [Куза, 1989, с. 138], А.В. Куза прийшов до висновку, що Берестя, як і Ізборська та Браслав, були містами-фортецями, а їх мешканці – постійними гарнізонами, обов'язком яких було несення повсякденної військової служби. У зв'язку з цим у мешканців в межах фортеці не було відносно значного господарства. Як бачимо, характер забудови дитинця Берестя став для А.В. Кузи вирішальним для віднесення цього міста к містам-фортецям – одному з чотирьох виділених ним типів давньоруських міст.

Для вирішення проблеми наявності/відсутності садибної забудови Берестя необхідно звернутися безпосередньо до археологічного матеріалу з цієї пам'ятки. Для цього проаналізуємо кількість виявлених жител і господарських будівель, їх кількісне і просторове співвідношення, наявність і типи огорож, їх взаєморозташування з будівлями та вуличними настилами.

За підрахунками П.Ф. Лисенка, на дитинці Берестя знайдено 224 споруди, з яких точно визначених за призначенням менше половини: 71 – житлова, 29 господарських і тільки 7 – для тримання худоби [Лысенко, 1985, с. 176]. Таким чином, виходить приблизно порівну кількість визначених і не визначених за призначенням споруд, близько третини жител від загальної кількості споруд і дворазове переважання жител над іншими функціональними типами будівель. Крім цього, із числа не визначених 56 було також віднесено дослідником, враховуючи характер зрубів, заповнення, знахідки, функціональність споруд під і над ними, до жител. Дійсно, доволі часто на дитинці, на місці старих жител з'являлись нові, одні господарські будівлі заміщувались іншими, а планування дворів залишалось сталим. Але є й зворотні випадки, коли на місці хліва (буд. 55) з'явилося житло (буд. 52) або житло (буд. 56) заміщувалося

кліттю (буд. 95), частина будівель одного ярусу не перекривалась спорудами наступного або взагалі відбувалась повна зміна розташування будівель [Лысенко, 1985, с. 76, 88, 100, 109–110; Козюба, 2015. с. 282]. Вірогідно, тільки наявність печі чи її залишків є найбільш надійною ознакою визначення функціональності споруд. Але жител могло бути й менше, адже, частина печей могла розташовуватись у нежилых будівлях.

Зроблені П.Ф. Лисенком спостереження відносно розташування входів до жител засвідчують, що будинки стояли глухими стінами до вулиці, а їхні двері знаходились у стінках, розташованих перпендикулярно до вулиць, або навіть у протилежний від вулиці бік. І тільки в житлах, що стояли вглибині забудови, іноді двері виходили в бік вулиці [Лысенко, 1985, с. 176]. Двері жител виходили до вільного простору між будівлями і до не житлових споруд, і усі вони разом мали утворювати житлово-господарські комплекси (двори).

Як вже було зазначено, П.Ф. Лисенко атрибутував функціональне призначення 36 нежилых споруд, 29 з яких відніс до господарських (кліті), а 7 – до приміщень для тримання худоби (хліви). Зрозуміло, що і розкопану сотню інших *нежилых* споруд треба віднести до господарських різного призначення.

За остеологічними знахідками, у м'ясному раціоні мешканців Берестя переважала домашня худоба (понад 70%), з якої велика рогата худоба складала майже 40%, а свині і дрібна рогата худоба (кози, вівці) – по 20% [Лысенко, 1985, с. 362–364]. Якесь частка цього стада вирощувалась у дворових господарствах дитинця. Про це свідчать простежені в різних періодах споруди, заповнені шаром гною, а також рештки гною у дворах біля будівель (див. пункт 2.2.3. роботи). Всередині дворів фіксувались окремі ділянки, огорожені плотом, які П.Ф. Лисенко слушно пов'язав із утримуванням худоби [Лысенко, 1985, с. 98, 116, 129]. Тільки одну з подібних ділянку, біля будівель 59А, 62, він відніс до садиб [Лысенко, 1985, с. 100, рис. 57; 1999, с. 102–103], незважаючи на те, що і ділянки огорож, і настили біля будівель дослідник називає дворовими [Лысенко, 1985, с. 85, 96; 1999, с. 103].

Таким чином, на дитинці Берестя були знайдені *усі* елементи, які пов'язувались П.Ф.Лисенком із садибами – житла з виходами до внутрішньої частини двору, господарські будівлі (в середньому по дві на одне житло), дворові огорожі. На нашу думку, на дитинці існували садиби-двори, але за площею вони були у кілька разів менші, ніж на інших пам'ятках [Козюба, 2015, с. 283, 284]. На них берестяни активно господарювали, тримали худобу, займались обробкою сільгосппродукції, так що думка А.В. Кузи про ведення обмеженого господарства мешканцями Берестя суперечить археологічними знахідками з цього літописного центра.

Щодо загального планування забудови дитинця Берестя, за результатами розкопок П.Ф. Лисенко зробив висновок, що воно було рядним, оскільки на дослідженій площі шириною до 40 м не було зафіксовано перпендикулярних вулиць, а це, на його думку, суперечить квартальній забудові [Лысенко, 1985, с. 175]. За ним, рядна забудова проявила себе в розташуванні жител рядами – уздовж вулиць, а також подвійними рядами в глибині забудови між вулицями. Проведений нами аналіз планіграфії забудови Берестя дозволяє по-іншому глянути на цю проблему. Археологічний матеріал, на нашу думку, свідчить про існування дворової забудови дитинця (рис. 48). Частина жител розташовувалась уздовж вулиць, займаючи ближні кути дворів, частина знаходилась біля дальніх кутів, примикаючи до будівель сусідніх садиб, які виходили на інший бік кварталу на сусідню вулицю. Ширина розкопаної ділянки в середній частині дитинця складає менше третини його довжини, так що наявність кількох перпендикулярних вулиць цілком ймовірна, як і пов'язане з цим квартальне планування [Козюба, 2015, с. 284].

Дискусійною є запропонована дослідниками Звенигорода розбивка забудови пригорода (ур. На Греблі або За Хмільником) на квартали. Крім головної вулиці, простеженої на довжину 90 м, В.Д. Гупало було виділено 5 поперечних вулиць (4 із східного боку і 1 – із західного), 1 провулок та 4 проходи (рис. 35), які нібито розділили забудову на 7 кварталів [Гупало, 2014, с. 383–406]. Ці квартали утворювались окремими садибами (№№ III, VI) або

парами садиб (I і II, IV і V, VII і VIII, IX і X). Із виділених дослідниками вулиць, на перший погляд, вулиця 1 може дійсно бути такою, але вивчення деталей цього об'єкту залишає великий сумнів у правильності такого висновку.

Ширина вулиці становила 2 м, і її виділено за існуванням паралельних ліній плотів і фрагментарними залишками настилу у вигляді дощок і хмизу. На думку В.Д. Гупало, вулиця була розпланована вже на рівні VI ярусу, тобто, від початку забудови передмістя. Посеред вулиці був знайдений «фрагмент вертикально встановленої плетінки і укладеної на ребро дошки, закріпленої кільками. І плетінка, і дошка розташовувались на одній поздовжній лінії, яка ділила полотно вулиці на дві рівно широкі частини. Не виключено, що у цьому випадку, подібно як і у мостової, також існувала своєрідна розподільча смуга, покликана регулювати двосторонній рух» [Гупало, 2014, с. 383, 384]. Звернення до плану цієї ділянки дозволяє, як нам здається, знайти більш просте і природне пояснення зафіксованим деталям.

На плані добре видно (кв. А 8) лінію плоту довжиною близько 2,5 м (рис. 49). На нашу думку, ніякий розподіл маленької бічної вулиці шириною 2 м на дві смуги для регулювання руху неможливий через його абсолютну непрактичність. Зафіксований посеред «вулиці» пліт, як і інші його відрізки на північ і південь, є свідомством локального переміщення *однієї* міжсадибної огорожі при регулярних (щонайменше, тричі) поновленнях останньої. При цьому привертають увагу ще кілька моментів. Окремі дошки, які нібито належали вуличному полотну, усі лежать «по ходу». Таке розташування дерев'яного покриття на проїжджій частині не припустимо, оскільки шпарини між дошками продукують заклинення в них коліс гужового транспорту. Тому на *усіх* без винятку мостових, знайдених на території Русі, мостини лежать *поперек*. Ця сама ситуація стосується і дерев'яного вимощення дворів.

У північній частині садиби II на площі кількох квадратних метрів «для запобігання підвищенню рівня ґрунтових вод» було зроблено підсипку камінням, глиною та різними побутово-виробничими відходами [Гупало, 2014, с. 391]. На плані добре видно, що частина підсипки знаходиться у площі

садиби, частина виходить на «вулицю». На нашу думку, якби в час створення підсипки тут проходив пліт паркану, як вважає В.Д. Гупало, саме така конфігурація цієї підсипки не могла утворитись. До того ж, у кількох метрах на схід від підсипки на одній ділянці було зафіксовано два види мощення – твердими відходами з півдня (від садиби II) і хмизом і з півночі (від садиби III), розділені рівно навпіл, тобто там, де, ймовірно, проходив міжсадибний пліт на початковому етапі. Різновиди мощення можна було б, звісно, пояснити зонами відповідальності за утримування дороги мешканцями прилеглих садиб, але пліт під «дорогою» і вимостка садиби II суперечать цьому.

Інші виділені В.Д. Гупало вулиці не мають вагомих ознак вважати їх такими. Те саме стосується так званих проходів – проміжків між забудовою шириною 0,4–0,9 м, вимощених однією-трьома дошками «по ходу», які слугували у трьох випадках межами садиб, а ще в одному – шляхом з головної дороги на подвір'я [Гупало, 2014, с. 387]. Важлива деталь – практично усі дошки проходів були зафіксовані уздовж стін зрубних споруд: прохід 1 – споруди 40, 41; прохід 2 – споруди 11, 23, 49; прохід 3 – між спорудами 13, 14; прохід 4 – спор. 25. Це, на нашу думку, свідчить про те, що зафіксовані дошки проходів є так званими відмостками – дошками, покладеними уздовж стін жител чи інших дворових будівель. Такі конструкції знайдено, зокрема, у Києві на Подолі – на вул. Сковороди, 11 вздовж стін спор. № 14Б, де відмостки мали ширину 0,25–0,5 м. За припущенням С.П. Тараненка, така конструкція – хідник – використовувалась для пересування вздовж споруди незалежно від стану вологості ґрунту та внутрішнього планування садиби [Тараненко, 2008].

Найбільшим недоліком реконструкції меж садиб передмістя Звенигорода, запропонованої В.Д. Гупало, є фактична відсутність в'їздів до них. Не зрозуміло, як могла функціонувати, наприклад, садиба V, західна стінка житла якої (спор. 11) виходила на червону лінію головної дороги, північна – на «вулицю 3», а південна – на «прохід 2», тобто ширина садиби дорівнювала ширині житла в ній. Наш аналіз планіграфії розкопаних об'єктів в ур. За Хмільником Звенигорода свідчить про меншу кількість садиб і відсутність на

цій ділянці поперечних вулиць, а відтак – і підстав для розділення цієї забудови на квартали.

Таким чином, за писемними джерелами давньоруського часу двір постає як головна складова забудови міст і сіл. У складі двору існувало кілька частин, які виконували певні житлові чи господарські функції. Огорожа двору слугувала не лише маркуванням приватної земельної власності, але й ускладнювала проникнення на його територію сторонніх, забезпечувала контроль за переміщеннями домашніх тварин і запобігала проникненню інших тварин на подвір'я, город чи до саду.

З'ясовано, що усі назви типів огорож, відомі за давньоруськими оригінальними та перекладними писемними пам'ятками – *огородъ*, *тынъ*, *плоть*, *плетень*, *воръ* – збереглися в тій чи іншій формі в українській мові та її діалектах і до сьогодні залишаються в активному користуванні.

Дощаті паркани становили близько половини усіх парканів київського Подолу. Паркани з вертикальних колод, різновидом яких є літописне стовп'я, складали близько третини, в той час як частка плотів становила 10%. У пригороді Звенигорода частка парканів-плотів була більшою.

За матеріалами міських і сільських садиб виділено 5 варіантів внутрішнього планування південноруських садиб: 1 – споруди розташовані в одну лінію (1а – уздовж фасадної лінії, 1б – уздовж тильної сторони); 2 – у дві лінії (2а – паралельно фасадній стороні, 2б – перпендикулярно до неї); 3 – Г-подібне розташування споруд; 4 – П-подібне планування двору чи розташування будівель по периметру; 5 – інші випадки (житло по центру, споруди півколом та ін.).

Аналіз площі давньоруських міських садиб, як за матеріалами Києва, так і Новгород, засвідчує існування трьох великих груп (до 500 м², до 800 м², понад 800 м²), які переважно відображають соціальний статус господарів. Розмір міських садиб був пов'язаний не тільки із майновим станом господарів, але й конкретно-топографічним розташуванням садиб. Площі сільських садиб перевищували 1000 м², що було пов'язано як із відсутністю дефіциту площ, так і домінуючим сільськогосподарським характером занять населення.

Проведений аналіз результатів розкопок та планів садибних комплексів, виявлених біля с. Старий Білоус (поселення Криниця) та у пригороді літописного Звенигорода, дозволив зробити важливі уточнення до реконструкцій цих комплексів, здійснених дослідниками названих пам'яток.

Відмічено тенденцію до зменшення площ поселень, що виникли у XII – першій половині XIII ст. на землях Південної Русі, яка свідчить про зменшення кількості садиб у нових селищах.

РОЗДІЛ 4

ДАВНЬОРУСЬКИЙ ДВІР В ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНІЙ ТА
ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНІЙ ПРОБЛЕМАТИЦІ

4.1. Двір в історико-юридичних пам'ятках

Одним із напрямків вивчення двору є опрацювання масиву інформації про нього, що міститься в юридичних пам'ятках Давньої Русі. Серед останніх – збірники законів світського та церковного характеру, створені на Русі (Руська Правда, Устави Володимира і Ярослава), а також пам'ятки візантійського походження, перекладені у нас або інших слов'янських країнах (Закон Судний людем, Книги Законні та інші), та збірники, що існували у грецькому варіанті і поступово, частинами, перекладалися на давньоруську мову (Еклога, Прохірон). Усі вони використовувались у XI–XIII ст. на Русі як пам'ятки діючого права. До юридичних джерел також належать відомі міжнародні договори, тексти яких збереглися в літописах та грамотах, хронологічний діапазон яких коливається від 911 р. (договір Олега з Візантією) до другої половини XIII ст. (договір Новгороду з німцями) [Козюба, 2003].

4.1.1. *Двір – приватна власність.* У РП двір виступає як приватна власність. За порушення його кордонів („*Аже... дворную тыномъ перегородить межую...*”) ст. 65 Тр. передбачає найбільший штраф («продажу») – 12 гривень*. У законі не деталізована процедура судового вирішення цього питання, але в загальних рисах вона, мабуть, була близькою до аналогічної процедури західноєвропейського міського середньовічного законодавства. Наприклад, у праві м. Медебаха, затвердженому 1165 р., схожа за змістом ст. 23 сформульована так: „*Если кто-либо урежет владение (усадыбу) какого-либо своего согорожанина, передвинув свой забор, пусть тот, кто владел этой усадьбой, приведет с собой двух своих согорожан, имеющих дома, и присягой докажет свою правоту*”

Примітка.* При посиланні на Руську правду ми дотримувались порядку статей Академічного (Ак.) та Троїцького (Тр.) списків за [Тихомиров, 1953], Карамзінського (Кар.) списку за [Владимирский-Буданов, 1908], давньоруських уставів за [Древнерусские, 1976].

[Средневековое, 1989, с. 51]. Підтвердженням цього є норми інших статей РП, за якими при вирішенні спірних питань в суді заслуховувалися свідки (*„а вилізуть послуи”* – ст. 23 Тр., *„а выльзутъ людие”* – ст. 60, 97 Тр.), які у випадку необхідності присягали (*„оже... выведетъ послуи, то ти поидутъ на роту”* – ст. 43 Тр.), при цьому при деяких правопорушеннях цих присягнувших свідків повинно було бути саме двоє (*„выведетъ свободна мужа два... то йти ... тѣмъ видокомъ на роту...”* – ст. 32 Тр.).

Проблема недоторканності приватного житла дістала своє відображення в тексті договору князя Олега з греками 911 р., який подано в літописі [Ипатьевская, 2001, стлб. 23–28]. І хоча ця норма викладена в дещо перекрученому вигляді, ще М.М. Карамзін запропонував вірне, на наш погляд, тлумачення цієї статті [Карамзин, 1989, с. 107, 261 (прим. 323)]. За нею заборонялося проводити самочинні обшуки чужих осель, хоча б і за підозрою в приховуванні краденого. Схожа норма викладена в гл. 19 ЗСЛ, за якою, якщо при тяжбі за будь-яку річ людина не сповіщає владу (*„не поведая владыкам”*), а сама відбирає її силою (*„по власти ли по силе”*), то господар втрачає право на цю річ; якщо ж він бере таким чином чужу річ, то підпадає під суд [Закон, 1961, с. 107]*.

Дещо інакше це питання розв’язується в РП. Якщо хтось загубив свою річ (коня, зброю, одяг, худобу) або її вкрадено, треба було про це публічно сповістити (*„заповѣсть на торгу”*). При цьому господар речі не мав права самочинно повертати її, якщо навіть він її упізнав. Для цього існувала спеціальна процедура – свод (ст. 28, 29 Тр.). Ця норма була спрямована проти самочинних обшуків, конфіскацій та інших зловживань при пошуках та поверненні вкрадених речей. Свого часу викликала дискусію стаття РП, в якій викладена норма про видачу холопа, що вдарив вільного чоловіка (*„свободна моужа”*) і потім сховався в господарській оселі, і якого господар не хоче видати. В Короткій редакції є фраза *„то холопа пояти”* (ст. 16 Ак.), що вказує на можливість взяти холопа, який завинив, силою. Більшість дослідників,

Примітка.* Цю норму взято із ст. 5 титулу XVII Еклоги [Еклога, 1965, с. 68].

починаючи з В.М. Татищева, вважає, що тут описка, адже в Ростовському списку Правди стоїть „не яти”, хоча дехто відстоює правильність варіанту „нояти” [Правда, 1947, с. 112–115]. Вирішити цю суперечку допомагає ст. 58 Тр. більш ранньої Поширеної редакції, в якій розглядаються санкції за невидачу холопа, тобто фактично підтверджується право на недоторканність житла.

Оберігання спокою приватного життя сімей знаходить підтвердження в непрямих свідченнях юридичних документів. У РП, зокрема, найбільшому штрафу підлягали дії з навмисного завдання шкоди („*накощи*”) свійським тваринам (ст. 80 Тр.). В цих діях закон вбачав намагання завдати не стільки економічної, скільки моральної шкоди господарю [Мрочек-Дроздовский, 1892, с. 289]. Цікаво, що дещо пізніше до переліку домашніх тварин було занесено собак та кішок. В оригінальній юридичній пам’ятці – Правосудді митрополичому – про цих тварин згадується двічі. В ст. 5, що за змістом є компіляцією статей РП „*А се оуроци скоту*” (ст. 41, 76, 77 Тр.) і де подано штрафи за крадіжку свійських тварин, його розмір за собаку чи кішку (3 гривні) прирівняний до розміру штрафу за вола та втричі більший за жеребця. В іншій статті за вбивство собаки чи кішки «вини» гривна, з віддаванням нової тварини замість забитої [Древнерусские, 1976, с. 209]. Те, що собаки та кішки жили в дворах, принаймні у великих містах, свідчать літописні дані. Зокрема, в 1231 р. в Новгороді під час сильного голоду люди їли „*конину, псину, кошки*” [Карамзин, 1991, с. 628, прим. 335; Новгородская, 2000, с. 70, 279]. Як ми показали у розділі 2, проживання собак і кішок у дворах великих давньоруських міст підтверджено остеологічними матеріалами.

4.1.2. Двір — місце злочину. В давньоруських юридичних пам’ятках двір іноді фігурує як місце злочину (пограбування-татьба та пов’язане з ним вбивство татя, переховування злодія), як його об’єкт (у випадках підпалу) або як місце певної юридичної дії (поклажа). Зі статей РП про крадіжки можна дізнатися, що у дворах стояли такі споруди, як кліть та хлів (ст. 38 Тр.), і що у тих же дворах чи присадибних ділянках розміщувались гумна та ями з житом (ст. 39, 79 Тр.). У хлівах чи біля них існували загородки („*забои*”), в яких

трималась худоба (ст. 72 Кар.). Об'єктами крадіжок як у дворах, так і у полі чи на інших ділянках землі (пасовиська, ліс), джерела називають сіно, дрова (ст. 78 Тр.), коней (ст. 25 Ак.) та різні види домашньої худоби („*скоту*”): кобил (ст. 41 Тр.), волів („*говяда*”) та корів (ст. 20 Ак.), баранів (ст. 26 Ак.), овець, кіз, свиней (ст. 38 Тр.) та птиці (ст. 35, 36 Ак.). При цьому крадіжка речей та худоби, що охоронялися чи знаходилися під замком, порівняно з аналогічними, що не охоронялися (наприклад, „*скоть на полі*”), каралася значно суворіше (ст. 37, 38 Тр.) [Владимирский-Буданов, 1908, с. 42, прим. 63]. Якщо в татбї брали участь кілька людей, усі вони несли однакову матеріальну відповідальність за злочин, при цьому розмір штрафу не ділився, а множився на кількість учасників крадіжки (ст. 37–39 Тр.).

Дещо осібно стоять кілька статей Уставу Ярослава, в яких розглядаються випадки крадіжок родинного (сімейного) майна одним із членів подружжя. Об'єктом цих крадіжок виступають коноплі, льон, „*всякое жито*” (ст. 32), „*бѣлыя порты*” або „*портища*”, полотно (ст. 33), „*сватебное и сгородное*” (ст. 34) або кліть на своєму дворі (ст. 37) [Древнерусские, 1976, с. 88–89]. За фактом крадіжки винуватий сплачував 3 або 12 (ст. 32) гривень на користь митрополита, але сам злочин не міг бути підставою для розлучення подружжя (ст. 36, 37). На нашу думку, використання цих норм Уставу Ярослава було можливе лише за двох умов – оприлюднення факту крадіжки та стягнення штрафу тільки з особистого майна крадія, адже в протилежному випадку штраф слугував не особистим покаранням злодія в подружжі, а накладався б на бюджет родини в цілому, що, очевидно, не стимулювало б і оприлюднення цих випадків [Козюба, 2003, с. 50, прим. 23].

Викликає велику зацікавленість норма РП, за якою грабіжника-татя можна було безкарно вбити на місці злочину. В Поширеній редакції є ст. 36 Тр. (37 Кар.): „*А оже оубьють кого оу клѣти или оу которои татѣбы, то оубьють въ пса мѣсто; оже ли и додѣржатъ свѣта, то вести и на княжѣ дворѣ; оже ли оубиють и, а оуже боудоуть видѣли людие съвязана, то платити в томъ 12 гривне*” [Толочко, 2009, с. 121]. Її варіант у Короткій редакції також викликав

жваву дискусію [Козюба, 2003, с. 39–40], а на неправильне прочитання одного словосполучення цієї норми Поширеної редакції у Короткій редакції звернув увагу О.П. Толочко [Толочко, 2009, с. 90].

У статті про вбивство татя є певні обмеження: вбивство визнавалося законним, якщо тать чинив опір при затриманні. Якщо ж його затримали, він був зв'язаний, але після цього все одно вбитий, а не відведений на світанку до суду, і це підтверджували свідки (*„а оуже боудоуть видѣли людие съвязана”*), за цей самосуд накладався штраф у 12 гривень. У Ростовському списку РП є цікаве доповнення ст. 36 Тр.: *„Оже убиень тать, а подымуть ноги во дворе, ино убитъ; оли подымуть ноги за ворота, толи платити в нем”* [Правда, 1947, с. 830]. Дослідники справедливо вбачали в ньому уточнення цієї норми: вбити татя можна було лише на території свого двору; якщо ж його було вбито під час переслідування вже за межами двору, то таке вбивство підлягало кримінальному покаранню – штрафу [Мрочек-Дроздовский, 1892, с. 269].

Схожа норма про покарання татя присутня в ст. 32 договору смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригою та Готландом 1229 р., за якою господар майна, якщо він *„имѣть татя, надѣ тѣмъ емоу своя вѣля, камь его хочеть, там дѣжеть”*. На думку М.Ф. Владимирського-Буданова, зміст цієї статті «рішуче суперечить» відповідним статтям договору Олега з греками та РП (ст. 38 Ак., 37 Кар.) і «взагалі духу руського права» [Владимирский-Буданов, 1908, с. 105, прим. 40]. На нашу ж думку, ніякого протиріччя між змістами вказаних юридичних пам'яток не існує. Якщо в договорі Олега та РП окремо підкреслюється вбивство крадія як один з можливих (але зовсім не обов'язкових!) варіантів розвитку подій, то в договорі 1229 р. воно поглинається (але не забороняється) більшою свободою дій господаря майна [Козюба, 2003, с. 40].

Кілька статей РП присвячено розгляду різних аспектів такого злочину як переховування злодія. За це порушення накладався штраф у розмірі 3-х гривень за втікача-челядина (ст. 26 Тр.) або 12 гривень за холопа, який вдарив вільну

людину і переходується у свого господаря (ст. 58 Тр.). Тільки незнання статусу втікача звільняло господаря оселі від судового переслідування (ст. 109 Тр.).

Серед статей про підпал найбільший інтерес викликає стаття з Короткої (ст. 13) та Поширеної (ст. 14) редакцій Уставу Ярослава [Российское, 1984, с. 169, 190]. Ця стаття містить як склад злочину, так і санкцію за нього: *„Аще кто зажжет гумно, или двор, или иное что, митрополиту 40 гривен, а опитемию подоимуть, а князь казнить”*. Зміст статті Поширеної редакції, наведений вище, дещо відрізняється від запропонованої Я.М. Щаповим реконструкції тексту архетипу Уставу [Щапов, 1972, с. 294]. Відмінності полягають в таких деталях: у переліку об’єктів підпалу двір та гумно міняються місцями; замість єпископа з’являється митрополит; поява в Поширеній редакції санкції духовного характеру – епітімії. Для теми роботи найцікавішими є порядок розташування слів «двір» та «гумно» в тексті статті Уставу Ярослава, котрий дозволяє окреслити коло джерел цієї статті та її взаємозв’язок з відповідною нормою РП, а також наявність духовної санкції, що, на нашу думку, пояснює саму появу статті про підпал у згаданому Уставі.

Дослідники давно звернули увагу на певну невідповідність змісту цієї статті, що містить один з найтяжчих карних злочинів*, загальному характеру церковного Уставу Ярослава як юридичної пам’ятки з переліком злочинів проти суспільної моралі, що підпадали під юрисдикцію церковного суду. Незважаючи на те, що в Уставі згадуються злочини, віднесені РП до цивільного (князівського) суду, усі вони мають специфічні змістовні відтінки, що і підпорядковує їх церковному суду. Серед них – побиття жінок, крадіжки в сім’ї, бійки та вбивства під час заручин та весіль, зловмисне підстригання бороди [Щапов, 1972, с. 182–183, 291–292].

Стаття про підпал розташована в Уставі Ярослава між статтями про блуд кума з кумою та брата з сестрою, що дозволило сучасним дослідникам стверджувати, що вона потрапила до Уставу пізніше і була штучно вставлена

Примітка.* У Псковській Судній грамоті «зажигалкін» названий серед чотирьох видів злочинів, що каралися на смерть [Владимирский-Буданов, 1908, с. 130, ст. 7].

вже до існуючого порядку статей [Российское, 1984, с. 289]. Щодо причини появи цієї норми в Уставі думки фахівців розійшлися. М.Ф. Владимирський-Буданов припустив, що тут мова йде не взагалі про усі підпали, а лише про ті, які траплялися в сімейному середовищі, тобто про підпали сімейного майна в результаті сварки чи неприязні поміж членами однієї родини чи найближчими родичами [Владимирский-Буданов, 1908, с. 200, прим. 2, с. 203, прим. 12]. За М. Семидеркіним, зацікавленість церкви справами про підпали може пояснюватися її увагою до осіб із відхиленнями у психіці, наприклад, до піроманів [Российское, 1984, с. 173]. Найавторитетніший з дослідників давньоруських князівських уставів – Я.М. Щапов вважає, що поява статті про підпал в Уставі Ярослава пов'язана з вотчинною сферою церковної юрисдикції, тобто має на увазі злочини в селянському середовищі на церковних землях [Щапов, 1972, с. 289].

В Поширеній редакції Уставу Ярослава присутнє таке специфічне церковне покарання, як накладення єпитимії на порушників суспільної моралі. При цьому воно застосовується вибірково (ст. 13–16, 20–22, 28), оскільки інші статті про блуд (ст. 23–27, 51) не передбачують подібної санкції. Враховуючи факт накладення єпітімії на палія, можна припустити, що ст. 14 стосується випадків, коли підпал відбувався через ускладнення особистих відносин, а саме із ревнощів, помсти за блуд чи інші моральні порушення, класифіковані в Уставі. Важко уявити, що єпітімію накладали на психічно хворих людей або на селян, язичницький сегмент світогляду яких у XII ст. був якщо не домінуючим, то досить впливовим. Зрозуміло також, що у трактуванні використання смертної кари та єпітімії як покарання за підпал неможливий компроміс, запропонований П.М. Мрочек-Дроздовським [Мрочек-Дроздовский, 1892, с. 229–230]. У своєму коментарі до аналогічної за змістом статті про підпал в ЗСЛ він припустив, що страта відбувалася після 12-річного (!) духовного покарання, що видається абсолютно нереальним.

Можна також припустити, що норма про єпітімію була присутня і в архетипі статті про підпал. Щодо первинного порядку розташування слів «двір»

та «гумно» в цій же статті, то тут можливі два варіанти. Якщо в архетипі спочатку стояв «двір», як це припустив Я.М. Щапов, то треба визнати, що джерело ст. 79 Тр. РП було іншим, ніж в Уставі, й під впливом саме РП з'явився новий порядок слів у Поширеній редакції Уставу Ярослава. При цьому залишається незрозумілим, чому пізніше в Короткій редакції Уставу знову повернулися до початкового порядку слів, який не збігався з відповідною нормою Правди. За іншим варіантом, джерело походження обох статей про підпал було спільним для обох юридичних пам'яток, і тому варіант статті Поширеної редакції Уставу треба визнати ближчим до архетипу Уставу. Тоді в заміні порядку слів Короткої редакції треба вбачати вплив іншого джерела, адже «підправлення» статті легко вписується в значне поширення і посилення впливу візантійських юридичних джерел у Північній та Північно-Східній Русі, яке простежується з кінця XIII ст., з поширенням нових списків кормчих (Софійського і Рязанського) [Козюба, 2003, с. 42].

Одна із статей РП (45 Тр.) присвячена такому явищу як „*поклажа*”. Її зміст полягає в тому, що людина передавала на певний термін на зберігання іншому якесь рухоме майно – особисті речі, товар, худобу тощо. Вірогідно, в більшості випадків депозитарій зберігав ці речі у себе на подвір'ї, хоча іноді (в першу чергу це стосується заможних купців) могли використовуватись і складські приміщення на торговищах чи в гаванях. Джерелом цієї норми, ймовірно, виступив титул XI Еклоги, в якому розписано як випадок непорозуміння між депонентом і депозитарієм (заперечення вкладу), так і випадок втрати вкладу останнім через незалежні від нього обставини (пожежа, крадіжка).

4.1.3. *Втрата двору як розплата за злочин.* У законодавстві давньоруського часу є багато випадків, коли в результаті злочину, скоєного господарем оселі, останній втрачав над своїм двором юридичний контроль. Це пов'язано як із злочинами, санкцією за які була конфіскація усього майна правопорушника, так і з випадками деяких інших злочинів, коли покарання ніс лише особисто злодій,

а правонаступником його майна по закону ставав хтось з його родини. Розглянемо детальніше ці випадки.

Ще в перших договорах київських князів з греками 911 та 944 рр. є норма, за якою у вбивці, котрий зник і переховується й котрий є господарем майна (є „домовит” або „имовит”), це майно („имѣние”) конфісковувалося на користь родичів загиблого [Ипатьевская..., 2001, стлб. 25, 40]. В часи РП застосовували такий вид подвійного покарання, як „лоток” і „разграбление”, тобто вигнання з конфіскацією майна. Зокрема, за „разбои безъ всякоя свады” верв повинна була видати владі свого члена-злочинця разом з його дружиною та дітьми (ст. 5 Тр.), які усі разом підпадали під згадане покарання. За підпал гумна чи двору (ст. 79 Тр.) аналогічне покарання також, імовірно, несла уся родина. В першій з цих статей РП згадана сама санкція, в другій – уточнено, що „на грабежь” йде „домъ”. Дослідники вказували, що під цією назвою слід розуміти усе сукупне сімейне майно – як рухоме («товар»), так і нерухоме («двор») [Рожков, 1905, с. 32]. Приклади паралельного використання слів *дім* і *двір* у давньоруських джерелах ми вже наводили (див. підрозділи 2.1. та 3.1.). Схожа норма присутня в ст. 11 договору Смоленська з Ригою та Готландом 1229 р., за якою князь „а отимѣть... все, женоу и дѣти оу холѣнство...” [Владимирский-Буданов, 1908, с. 100]. Як видно з неї, замість вигнання застосовувалась більш сувора санкція переведення винної людини з її сім’єю у стан рабства, що доповнює юридичні підстави попадання в холопство, відомі за РП. Нарешті, в «Законе о казнѣхъ» (входив до складу «Книг законних») потоком та розграбуванням карався такий злочин проти віри та суспільної моралі, як демонстративне суєвір’я – „наузы” (ст. 59), а вигнанням або конфіскацією майна – інші різні види злочинів (ст. 7, 12, 24, 30, 32, 39, 41, 43, 49, 50, 64, 65). Про конфіскацію майна на користь церкви згадує «Правило святыхъ отецъ 165 собора обидящихъ церкви Божия», присутнє в кормчих, яке побутувало на Русі в XII–XIII ст. [Беляев, 1901, с. 268; Серафим, 1989, с. 30–59]. В ньому проголошується, що за «преобидение» монастирських або церковних володінь стягується вчетверо від розміру краденого, а при непокорі

„повелевает наша власть тех огнем сжещи, дома же их святым Божиим церквам вдати их же обидеша” [Суворов, 1888, с. 218].

Щодо застосування норми заслання в давньоруському законодавстві, яка походить з візантійського, то ніяких суперечливих поглядів у дослідників вона не викликала. Інша річ – розуміння сутності поняття «разграбление». Якщо за ним стоїть повна конфіскація всього майна, як це сприймається більшістю дослідників, то члени сім'ї, до котрих застосовувалося це покарання, опускалися на нижчий соціальний щабель у суспільстві, тобто фактично ставали ізгоями. П.М. Мрочек-Дроздовський не зміг визначитися з цього приводу. Він то припускав лише часткову конфіскацію стосовно вбивства як плату за «головничество», а також у випадку з підпалом, то приєднувався до думки про повну конфіскацію [Мрочек-Дроздовский, 1892, с. 268, 289]. В.П. Нікольський припускав, що при конфіскації рідня злочинця мала право викупу цього майна в першу чергу [Никольский, 1859, с. 265–266]. Свого часу, за аналогією з Поліцьким статутом, була висунута думка, за якою під час конфіскації житло правопорушника спалювалось або руйнувалось [Тихомиров, 1953, с. 89]. Цікаво, що остання теза знаходить деякі аналогії в законодавстві західноєвропейських середньовічних міст (ст. 20 м. Зеста та ст. XXVIII м. Берна), коли за певні злочини житло злочинця руйнувалось [Средневековое, 1989, с. 118, 134]. Конфісковане майно розподілялося певним чином: спочатку задовольнялись майнові претензії іноземців (згадана вище ст. 11 договору Смоленська з німцями 1229 р.) або потерпілих від пожежі (ст. 79 Тр.), потім князя, і нарешті – інших приватних осіб. Після повернення боргів та компенсацій залишок надходив в князівську (державну) скарбницю.

Вже згаданий «Закон о казнѣхъ» передбачав, що діти злочинця, засудженого на смерть, звільнялися з-під батьківської влади з моменту винесення вироку (ст. 68) [Павлов, 1885, с. 78]. Коло злочинів, за які передбачалася смертна кара, за Еклогою, було досить широким – від кровозмішення до отруєння (ст. 33, 38, 41–43, 45, 46, 50). Воно частково повторене, частково доповнене в «Законы земледельніи...» (ст. 64) та «Законе о

казнѣхъ» (ст. 1–3, 8–11, 16–18, 23, 24, 54, 61, 63) [Павлов, 1885, с. 56, 57, 63–67, 75–77]*. І хоча в РП не згадується смертна кара, за іншими джерелами – Печерським патериком та літописами – ми бачимо, що різні види цього покарання (повішення, утоплення, спалення, відсічення) були звичайним явищем у давньоруській судовій практиці [Владимирский-Буданов, 1908, с. 123, прим. 12]. Юридичне право на майно, в тому числі й двір, могло перейти до дітей господаря не тільки у випадку його страти, але й при застосуванні до нього менш суворих покарань – особистого продажу в рабство або заслання. Злочинів, за які накладались ці види покарань, було багато (ст. 24, 28, 29, 47, 48 Еклоги, гл. 6, 10–12, 23, 26, 28–31 ЗСЛ, ст. 30, 50, 51 Тр. РП). У договорі Новгороду з німцями 1270 р. є уточнення, що коли дружина разом із чоловіком вступала з кимось в певні майнові зобов'язання, то тільки тоді вони обоє віддавались у рабство за борги [Никольский, 1859, с. 278–279, прим. 3]. З наведених прикладів видно, що заслання і конфіскація майна часто застосовувались окремо одне від одного, хоча М.Ф. Владимирський-Буданов підкреслював, що вони існували завжди разом [Владимирский-Буданов, 1995, с. 328; 1908, с. 32, прим. 12].

4.1.4. *Двір та майно у спадковому праві.* В Поширеній редакції РП двір згадується в одній з статей (ст. 94 Тр.) частини закону, присвяченій розподілу спадку („*A se o zadnicъ*”). В другій частині статті зафіксована норма, за якою батьківський двір дістається молодшому сину. При цьому уточнюється, що двір переходить до нього без поділу („*без дѣла*”), і що ця процедура стосується кожного двору („*дворъ... всякъ*”), тобто є безумовною [Владимирский-Буданов, 1908, с. 62, прим. 144]. Прозорість змісту згаданої частини ст. 94 викликала однастайність дослідників в її загальному трактуванні [Мрочек-Дроздовский, 1892, с. 300; Тихомиров, 1953, с. 108]. Різні точки зору були висловлені лише щодо нюансів тлумачення статті. Зокрема, зі змісту статті не зрозуміло, чи двір взагалі виключався з переліку майна, яке йшло на розподіл між синами, чи він

Примітка.* Про застосування смертної кари до перебіжчиків красномовно свідчить страта князем Мстиславом 70 киян, що визволили князя Всеслава Брячиславича з поруба [Ипатьевская, 2001, стлб. 163].

замінював собою частково або повністю законну частку спадку, що відходила до молодшого сина, як вважав, наприклад, М.Ф. Владимирський-Буданов [Владимирский-Буданов, 1995, с. 467]. У передачі двору найменшому синові дехто вбачав існування принципу мінорату в давньоруському спадковому праві [Филиппов, 1914, с. 34], інші заперечували його, пояснюючи це тим, що мотивом закону слугувало бажання не більшого, а надійнішого забезпечення молодшого спадкоємця [Владимирский-Буданов, 1995, с. 467].

Лаконічність юридичної норми, закладеної в ст. 94 Тр., викликає ще кілька запитань. Насамперед, чи ця норма стосується випадків поділу спадку «без ряду» (письмового чи усного заповіту господаря), як це трактує Я.М. Щапов, чи вона діяла незалежно від волі спадкодавця і автоматично вносилося до всіх «рядів», на чому наполягають М. А. Максимейко та О.О. Зимін [Российское, 1984, с. 119]? За ст. 87 Тр., воля батька є пріоритетною при поділі спадку, причому діти могли отримати нерівні частки майна. Тільки при розподілі без заповіту сини отримували рівні частки майна. За такої норми були можливі випадки, коли найменший син отримував більшу за інших частку спадку, адже вартість двору при низькому рівні достатку сім'ї могла скласти цю більшу частину.

Можна припустити й інше тлумачення норми про перехід двору до меншого з синів. Воно пов'язане зі змістом ст. 93 та першої частини ст. 94 Тр. У них мова йде про права та обов'язки опікунів. Серед іншого, опікун отримував право на розпорядження майном, в т. ч. й двором, до повноліття дітей, над якими встановлено опікунство. Якщо норма про перехід двору до меншого з синів відноситься саме до випадків опікунства (це нібито впливає з розташування норми після ст. 93 та першої частини ст. 94), то її контекст стає дещо іншим, а саме: опікун повертає двір меншому з синів, що знаходиться під його опікою, тільки після настання повноліття останнього. Поширене тлумачення статті про «отень двір», зважаючи на юридичну традицію пізнішого часу, здається все ж імовірнішим. Юридична норма про неможливість фізичного роздрібнення спадкоємцями батьківського двору тільки підкреслила

економічну недоцільність цього явища, що знайшло своє відображення в простеженій археологічно сталості меж садиб давньоруських міст.

За ст. 95 Тр. РП, вдова мала виключне право проживання у дворі свого чоловіка. При цьому не мало значення, чи хочуть цього її дорослі діти і чи спадок підлягає розділу за бажанням спадкоємців. У літературі зустрічається думка, що продовження спільності майна в родині цілком залежало від волі матері [Пергамент, 1894, с. 15–17]. Вона суперечить змісту ст. 87, 88, 95–98 Тр. РП, за якими ініціатива розділу майна належала тільки спадкоємцям – повнолітнім синам. У ст. 96 Тр., зокрема, наголошується, що у випадку смерті матері-вдови без заповіту (*„безъ языка”*) її частка майна (*„матерня часть”*) дістається тому з дітей, *„оу кого будетъ на дворѣ была и кто ю кормилъ”*.

У ст. 98 Тр. передбачався випадок, коли у разі поганого ставлення синів до матері вона мала право свою частку майна заповісти доньці (*„дчери... кто ю кормить”*). За змістом ст. 98 немовби виступає окремим випадком ст. 96. М.Ф. Владимирський-Буданов припустив, що в одній з них (ст. 96) мова йде про частку-виділ вдови із загальнородинного майна, а в іншій – про її особисте майно, принесене в сім'ю у вигляді посагу [Владимирский-Буданов, 1908, с. 63, прим. 151]. На нашу думку, відмінність ст. 96 та 98 полягає в тому, що у першому випадку її майно, за звичаєм, без «ряду» отримує хтось з синів, який на той час виступав номінальним господарем двору і опікувався матір'ю, причому не обов'язково це був молодший син (див. ст. 94 Тр.), адже на цей час він міг бути неповнолітнім. У другій статті за законом, за «рядом», вдові надається право (*„можетъ дати”*) залишити свою частку майна доньці. Остання могла утримувати матір матеріально, скоріш за все, тільки будучи вже сама заміжньою. Ця стаття РП яскраво характеризує важке буття вдів і перекреслює романтичні погляди на їх життя та становище в давньоруському суспільстві, які також висловлювались свого часу [Беляев, 1901, с. 21]. Наявність вдів, якими опікувалася церква, в переліку церковних людей Уставу Володимира Оленівської редакції підтверджує цю тезу [Козюба, 2003, с. 52, прим. 77].

За давньоруським законодавством, до спадкоємця(ців) переходили і боргові зобов'язання спадкодавця. Зокрема, в ст. 97 Тр. (ст. 115 Кар.) РП розглядається випадок, коли вітчим втратив („истеряль”) частину майна своїх пасинків. У випадку смерті його рідні діти були зобов'язані повернути втрачене майно своїм зведеним братами [Владимирский-Буданов, 1908, с. 63, прим. 150]. Підтвердженням застосування принципу переходу боргового зобов'язання до спадкоємця є ст. 12 договору Смоленська з німцями 1229 р. За нею, у випадку, коли княжий холоп або інший „добр челвк” (у варіанті – боярський) взяв позику у іноземця і не повернув її через свою смерть, виплату боргу померлого провадить спадкоємець – «кто емльть его остатъкъ». Із тексту згаданої статті договору не зрозумілий механізм повернення боргу у випадку наявності кількох спадкоємців – чи борг перекладається на долю того, хто успадкував найбільшу частку майна, чи розподіляється між спадкоємцями пропорційно до їх частки. Цікаво, що ця стаття надавала холопу громадську правоздатність – право власності, право входити в зобов'язання і право залишати спадок, що вступало в протиріччя з кількома статтями (127, 128 Кар.) РП [Владимирский-Буданов, 1908, с. 100–101, прим. 19].

Визначення кола спадкоємців викликало полеміку в науковій літературі. Здавалося б, воно достатньо виписане у відповідних статтях РП (ст. 85–89, 92–98 Тр.), за якими спадкоємцями були чоловіки низхідної лінії спорідненості, за відсутності котрих наслідували й доньки (крім смердів). Разом із тим онуків, дружину, бокових та висхідних родичів серед спадкоємців в РП не згадано. Питання, на яке дослідники давали різні відповіді, полягає в тому, чи коло наслідувачів з РП є остаточним, чи там названо лише найбільш поширені випадки наслідування, але не заперечуються інші, розписані в Еклезії та Прохіроні, норми, які також застосовувалися в давньоруській юридичній практиці. Розглянемо детальніше це питання.

Найдавніша згадка про спадкоємців міститься в договорі Олега з Візантією 911 р. Один з його пунктів визначає, що русин, який працює у „хрстьяньскаго царя”, „оумреть, не оурядивъ своего имѣнья”, і при цьому

поруч він буде „*своихъ не имать*”, то його майно треба повернути родичам – „*да възратить имѣнье к малымъ ближикамъ в Русь*” [Ипатьевская, 2001, стлб. 27]. І.Д. Беляєв вважав, що тут мова йде про наслідувачів по низхідній лінії спорідненості – дітей та онуків, посилаючись на норми РП [Беляєв, 1858, с. 10, 11]. Інші дослідники, звертаючи увагу на те, що у договорі присутній буквальний переклад однієї з постанов XII римських таблиць, під «малими ближниками» вбачали бокових родичів [Никольский, 1859, с. 224–225, прим. 5; Филиппов, 1914, с. 54, прим. 1]. Нам здається, сутність цього пункту договору полягала в тому, що у випадку, коли разом з господарем майна у Візантії не перебували його родичі («свої»), які за звичаєм («без ряду») успадкували б майно на місці після смерті господаря, то воно відсилалося до тих же родичів в Русь. Отже, «малі ближники» та «свої», за нашим припущенням, одне і те ж коло наслідувачів.

До переліку законних спадкоємців, крім уже згаданих дітей, входили, насамперед, брати померлого. В переліку справ Уставу Володимира, що розглядалися церковним судом, згадано: „*братіа или дѣти тяжутся о задницу*” [Древнерусские, 1976, с. 23, 71]. В. Нікольський слідом за К. Неволіним вважав, що брати поставлені на першому місці в «тяжах» спадкоємців через своє родове старшинство [Никольский, 1859, с. 224–225]. Ця точка зору частково корелюється з принципами старшинства в успадкуванні великокнязівського столу, що виконувалися в XI ст. Щодо успадкування братів, то аргумент дослідників XIX ст. про родове старшинство, на нашу думку, не може бути прийнятий, принаймні для XII–XIII ст. Як показали ретельні дослідження Я.М. Щапова Уставу Володимира, цитована вище норма з таким формулюванням належить архетипу Синодально-Волинської групи редакцій Уставу, час виникнення якого припадає на рубіж XII–XIII ст. [Щапов, 1972, с. 73–102] В одному з найдавніших заповітів, що зберігся, – духовній новгородця Климента (до 1270 р.) – присутнє формулювання „*не было оу мене брата, ни сыноу*” [Владимирский-Буданов, 1908, с. 120], яке, можливо, навіяне Уставом Володимира. Ймовірно, саме брати ставали опікунами своїх

неповнолітніх племінників, і між ними також могли бути певні майнові суперечки, особливо якщо частина майна за заповітом переходила до дядьків.

Оскільки в РП (ст. 88 Тр.) сказано про дружину, що *„задниця еи мужня не надобѣ”*, автори вказували на неможливість отримання вдовою спадку чоловіка. Вона отримувала лише певну частку, *„что на ню мужь възложить”*. В цьому відношенні дуже показова та частина вже згаданої духовної (заповіту) Климента (якого В.Л. Янін ототожнює з новгородським тисяцьким, а сам документ датує 1255–1257 рр.), в якій названо кількість майна, яке спадкодавець залишав своїй дружині. За заповітом, вона повинна була отримати половину худоби (вівці, свині) та *„дворъ городьскый”* [Владимирский-Буданов, 1908, с. 119]. Сам факт отримання дружиною у своє користування міської садиби досить цікавий і показує, яким шляхом жінки юридично могли стати дворовласниками.

Надзвичайно жваву дискусію викликало в історіографії трактування ст. 85, 86 Тр. про «задницю» смердів, бояр та дружинників, що залишилися без синів. За цими положеннями РП, майно смердів переходило до князя, в той час як інші названі соціальні групи мали право залишити спадок донькам. Нас у цьому питанні цікавить юридична доля дворів згаданих груп власників.

Питання про наявність у залежних категорій населення – смердів, закупів, ізгоїв – свого нерухомого майна залишається дискусійним. Якщо одні (В.П. Нікольський, І.Д. Беляєв) вважали, що разом з землею, худобою, реманентом, насінням вони отримували в користування й дім з двором, то інші (М.Ф. Владимирський-Буданов, О.М. Філіппов) писали про оренду лише рухомого майна і землі [Никольский, 1859, с. 361; Беляев, 1901, с. 139; Владимирский-Буданов, 1995, с. 580; Филиппов, 1914, с. 215].

Двору побіжно стосуються кілька положень статті Поширеної редакції Уставу Ярослава *„А сими винами разлучити мужа с женою”*. В них перераховано ті провини жінок, за якими їх чоловіки отримували право на розлучення. Серед них є норма, за якою жінкам без дозволу чоловіка заборонялося ходити деінде з чужими людьми (тобто не родичами) або їсти чи

пити з ними, чи ночувати не в своєму домі [Древнерусские, 1976, с. 90, 99]. Як видно, дружина не мала права без дозволу чоловіка ходити в гості до «чюжих» людей. Зміст статей інших зводів законів, що побутували на Русі в цей час («Книги законні» та «Закон градський»), уточнює норму про заборону жінці ночувати поза своєю оселею, дозволяючи робити це в оселі її батьків [Щапов, 1972, с. 252–253].

Метою залучення цієї категорії пам'яток було наше бажання на основі свідчень історико-юридичних джерел показати двір як частину середньовічної дійсності, окреслити його роль та значення у стосунках людей між собою (в родині), у конфліктах між людиною і законом (у судових рішеннях), підкреслити місце та роль двору в сімейній та соціальній організації давньоруського суспільства. За більшістю залучених юридичних норм та положень вгадується більш розвинуте в правовому відношенні міське середовище, хоча формально давньоруські закони були універсальними і стосувались усього, міського та сільського, населення. Як видно із аналізу розглянутого матеріалу, той додає нові можливості у вивченні питань давньоруської історії, які не можуть бути досліджені археологічними методами.

Окремі випадки (спірні питання кордонів садиб, вік повноліття або правової дієздатності чоловічого населення) майже буквального співпадіння норм західноєвропейського [Средневековое, 1989, с. 51, 138–139] та давньоруського законодавства свідчать про єдиний цивілізаційний простір середньовічної Європи.

4.2. Давньоруський двір та історична демографія

Палеодемографічні матеріали в одному з своїх аспектів безпосередньо пов'язані з темою двору. Історико-демографічні дослідження населення середньовічної Русі стають все більш популярними, адже в останні десятиліття за рахунок археологічного вивчення могильників значно збільшилась джерельна база з цього питання.

Двір-садиба має пряме відношення до досліджень історичної демографії суспільства часів Давньої Русі. Серед великого кола питань, якими займається названа дисципліна, виділяються два ключових, безпосередньо пов'язаних між собою, які можна вирішити *тільки* на основі археологічного матеріалу. Це – визначення середнього показника кількісного складу пересічної давньоруської сім'ї (або, сформулювавши по-іншому – середньої кількості людей, що проживали в одній садибі) та орієнтовної кількості мешканців того чи іншого поселення (міста, городища, села) чи території.

4.2.1. Середній розмір давньоруської сім'ї. Цей показник є визначальним у процесі подальшого обчислення кількості мешканців окремих поселень, регіонів, князівств і загальної кількості населення Київської Русі. При вивченні цього питання дослідники стикаються з двома проблемами – з'ясуванням самої структури давньоруської сім'ї та обмеженою джерельною базою для проведення розрахунків.

Ключовий чинник у таких розрахунках – середня кількість членів малої сім'ї в давньоруський час, які разом проживали у дворі. Для його визначення є два шляхи – опосередкований та прямий. Перший із них, яким послуговуються демографи та археологи, полягає у прийнятті показника, вирахованого за статистичними матеріалами XVIII–XIX ст. різних земель Російської імперії або за аналогією із показниками, що містяться в писемних джерелах (значно більш насичених демографічною інформацією) середньовічної Західної Європи. Неоднорідність і, вочевидь, хронологіко-географічна невідповідність цих матеріалів призводить до різних оцінок кількості членів пересічної родини, що мешкали разом – від 4 до 7 [Козюба, 2001].

Про різнобій цього показника можуть свідчити цифри так званого Рум'янцевського опису 1766 р. Київської сотні, ретельно проаналізованого С.В. Шамраєм [Шамрай, 2012]. Середні показники кількості мешканців одного двору по населеним пунктам з цього джерела ми подаємо у двох таблицях, з найменшими та найбільшими значеннями (Додаток Б, табл. 2; 3). Як видно з цих матеріалів, низький середній показник кількості мешканців двору,

близький до показника 5 людей на двір або навіть менший, зустрічається як серед найменших населених пунктів – хуторів, з числом садиб 4–5, так і серед значних за кількістю садиб поселень, із передмістям Києва Плоським включно.

Співставлення показників табл. 1 та 2 засвідчує, що середній показник кількості мешканців двору більший, як правило, в тих населених пунктах, які мають більшу кількість дворів, оскільки середній показник кількості дворів в табл. 1 (16,6 дворів) помітно менший від аналогічного показника в табл. 2 (24,1 дворів). Всього, за підрахунками С.В. Шамрая, середній показник кількості мешканців двору Київської сотні за Рум'янцевським описом 1766 р. становив 7,3 особи [Шамрай, 2012, с. 155].

Розвитком історичних форм східноєвропейських середньовічних сімей займаються представники різних наукових дисциплін – археологи, історики, етнографи, результати пошуків яких дуже суперечливі. Одні дослідники, спираючись на археологічні матеріали, появу малих (нуклеарних) сімей відносять до VI ст. [Данилова, 1986, с. 20]. Інші визнають панівну роль малої сім'ї з паралельним існуванням інших форм сімейної організації [Греков, 1953, с. 95]. Треті взагалі не йдуть далі констатації побутування в X–XIII ст. різних форм сім'ї [Александров, 1987, с. 373]. Очевидно, що питання кількісного співвідношення побутування різних типів сільських громад – сусідських і патримоніальних – залишається актуальним. Його надійне вирішення у майбутньому, як уявляється, лежить через шлях здійснення генетичних експертиз популяцій сільських могильників і виділення особливих ознак синхронних їм поселень.

Оскільки з арифметичної точки зору неважливо, чи мала сім'я живе в одному житлі, чи велика нероздільна в кількох, такий підхід дозволяє оминати питання співвідношення форм давньоруської сім'ї при вичисленні кількості членів родини, що проживали в садибі з одним житлом [Козюба 2001, с. 29].

Проблемою є не досить численна джерельна база, як історична (писемна), так і археологічна (антропологічна). До останнього часу в антропологічних дослідженнях середньовічного населення Русі переважало вивчення його

краніології, фізичного типу, без публікації статеві-вікових характеристик, що унеможлиблювало палеодемографічні реконструкції. Крім того, для успішного вирішення проблеми необхідне залучення писемних джерел, адже археологічний матеріал не може заповнити деякі позиції (рівень смертності серед дітей, процентне відношення бездітних до загальної кількості дорослих тощо), важливі для розрахунків кількісного складу сім'ї. Ці та інші матеріали можна знайти після ретельного аналізу генеалогії давньоруських князівських родів та синхронних джерел (більш повних) із Західної Європи.

Щодо використання генеалогії, то, крім притаманної для неї неповноти та суперечливості окремих позицій, треба зважати й на неспівпадіння демографічних характеристик (тривалість життя, рівень смертності серед дорослих та малолітніх Рюриковичів, рівень шлюбності та її династичний характер, що впливав на вік їх укладання) представників найвищої верстви суспільства з пересічним, переважно сільським, населенням. Натомість у західноєвропейських джерелах демографічні аспекти життя середньовічного селянства знайшли своє відображення, але тут постає питання наукової коректності під час їх використання.

Питання кількісного складу пересічної сім'ї Давньої Русі досі залишається дискусійним у вітчизняній історіографії. При розрахунках кількості її членів вже довгий час використовується ретроспективний метод, при якому за основу брались статистичні матеріали Російської імперії XVIII–XIX ст. або доби пізнього середньовіччя. В.Й. Довженок, спираючись саме на цей метод, визначив чисельність малої сім'ї в 6–7 осіб [Довженок, 1961, с. 185, 189]. П.П. Толочко в своїх палеодемографічних розрахунках кількості мешканців давнього Києва та всієї Русі в більш ранній праці використав показник розміру сім'ї у 5 осіб, згодом схилився до цифри 6 [Толочко, 1972, с. 174; Толочко, 1980, с. 89]. Розмір сім'ї у 6 осіб для XVI–XVII ст. є традиційним в обрахунках для української і польської медієвістики [Яковенко 1993, с. 259, 265]. Частина українських археологів у своїх дослідженнях використала показник у 4–5 осіб [Томашевський 1992, с. 20; 1999, с. 58;

Петрашенко 1999, с. 74]. Очевидним є недолік використання більш пізніх матеріалів для давньоруської доби – у такому підході повністю ігноруються власне демографічні показники могильників Х–ХІІІ ст. Цих матеріалів хоч і не багато, але вони дають певні орієнтири для палеодемографічних розрахунків і реконструкцій.

Наші підрахунки було проведено у двох напрямках. Перший із них – статистичне опрацювання наявного антропологічного матеріалу та складання на його основі таблиць смертності, завдяки яким вдалося в цілому окреслити статеву-вікову структуру давньоруського суспільства. Інший напрям – спроба на основі писемних джерел та історико-демографічних розробок визначити конкретні показники (вік покоління, рівень шлюбності та бездітності, чисельність простого відтворення та приросту населення тощо), необхідні для проведення розрахунків.

Базу цих підрахунків склали антропологічні матеріали, одержані у 60 – 90-х рр. ХХ ст. із ґрунтових могильників Середнього Подніпров'я: Козаровичі [Степаненко, 1976]; Григорівка (ур. Попове поле) [Козак, 2000]; Бучак; Київ (Щекавиця) [Мовчан, 1995]. Вони були опрацьовані С.І. Круц, О.Д. Козак та В.Д. Дяченком. Дані з пам'яток зведено нами в таблицю (Додаток Б, табл. 4).

Тривалість життя давньоруського пересічного населення можна встановити за антропологічними матеріалами могильників. Деяка строкатість їх значень обумовлена конкретними фізичними та соціальними умовами життя. Як видно із запропонованих матеріалів, середній вік смертності серед чоловіків становив 36,75, серед жінок – 33,1 року (Додаток Б, табл. 5). При цьому тривалість життя чоловіків у Києві була дещо або значно вищою, ніж на сільських поселеннях. Одержаний нами середній вік смертності серед дорослих чоловіків близький до аналогічних підрахунків [Алексеев, 1972, с. 16–17; Покас, 1988, с. 122], жіночий – дещо менший за серію з Чернігівщини [Покас, 1988, с. 122].

На загальному тлі дещо вирізняється показник чоловічої смертності населення Григорівського поселення. На цю величину вплинули відсутність

похованих найстаршої вікової групи та найвищий (25%) відсоток померлих дорослих у віці до 20 років. Тому цілком ймовірно, що відсутність людей похилого віку та відносно велика частка померлих у зовсім молодому віці є ознаками характеру самого поселення [Козак, 2000, с. 68, 69, 77]. На певні археологічні особливості цієї пам'ятки вже зверталась увага в літературі [Петрашенко, 1997, с. 142–143]. Якщо розглядати Григорівське поселення як приватновласницьке, що виконувало й певні адміністративні функції, то цей статус мав позначитись на статеві-віковій характеристиці його населення [Козюба, 2005а, с. 126]. Останнє, будучи особисто залежним, підлягало деякій ротації. Якщо це спостереження вірне, особливості антропологічного складу (його статеві-вікова структура) похованих у могильниках стануть одним із критеріїв, за яким вдасться відрізнити поселення вільних селян від приватновласницьких. Завдання пошуку цих критеріїв було сформульовано ще на початку 80-х рр. XX ст. [Куза, 1985, с. 97, 102].

За писемними джерелами, є свідчення про дати (роки) народження і смерті (в дорослому віці) для 46 князів. З них щонайменше десятеро померли не своєю смертю (Додаток Б, табл. 6). За нашими підрахунками, середній вік життя князів-Рюриковичів становив 42,6 роки.

Різниця середнього віку представників соціальної верхівки та пересічних громадян становила, як виходить із зібраного матеріалу, близько 7 років для чоловіків. Вона відображає відмінність умов проживання (харчування, медичне обслуговування, комфортність житла, рід занять) цих груп. Ризик передчасної смерті пересічної людини був значно вищий: *„Если кто-либо упадет с дерева и уьется или сгорит на пожаре, или будет раздавлен возом, утонет, или будет разорван зверем, или еще каким-либо образом умрет по собственной неосторожности от своего же деяния...”*, – перераховує смертельні небезпеки тогочасного життя документ початку XVI ст. [Козюба, 2001, с. 32].

Рівень дитячої смертності є показником, який важко визначити за археологічними матеріалами. На давньоруських могильниках частка дитячих поховань дуже рідко долає тридцятивідсотковий рубіж. У Григорівці цей

показник становить 34,1% (14 з 41), у Козаровичах – 21,95 % (9 з 41), у Києві – 15,8% (12 з 76) та в Бучаку – 13,1% (8 з 61). Західноєвропейські писемні джерела (матеріали з кінця I тис. н. є. до XV ст.) дають рівень смертності дітей понад 50% [Бессмертный, 1991а, с. 48–49; Урланис, 1941, с. 110]. За статистичними даними XIX–XX ст., цей показник у деяких країнах Європи та в Росії в окремі періоди перевищував 70% [Кислый, 1994, с. 72; Птуха 1971, с. 293; Урланис 1978, с. 24]. Як видно, рівень дитячої смертності є досить рухливим і залежним від дії багатьох чинників. Прийняття в розрахунках рівня 50% смертності для довготривалих хронологічних відрізків є досить виваженим [Кислый, 1994, с. 77].

Розглянемо важливу проблему, а саме – кількісне співвідношення дорослих чоловіків до жінок у давньоруському суспільстві. Мова йде про так зване явище маскулінізації, тобто значне переважання кількості чоловіків над жінками. За залученими нами матеріалами, ця пропорція становить: у Григорівці – 1,33:1, у Києві – 2,38:1, у Бучаку – 3,27:1. Якщо в останній із наведених серій до жіночих зарахувати ще 6 поховань, стать яких визначена непевно, то співвідношення стане 2,11:1. За матеріалами Подесення, таке співвідношення там становить 1,5:1 [Покас, 1988, с. 120, 121, табл. 1, 2]. Аналогічну картину ми спостерігаємо й на інших землях Давньої Русі [Алексеев, 1972, с. 17]. Схожа ситуація була і в середньовічній Європі, але з поступовим зменшенням цієї диспропорції [Бессмертный, 1991а, с. 52, 53, 69 (прим. 112), 100; Габдрахманов 1988, с. 121 (прим. 14)]. Для наших розрахунків ми прийняли пропорцію для 15-літнього віку 1,5:1.

Пояснення цього явища меншою збереженістю саме жіночих кістяків не є вичерпним, а деякими дослідниками відкидається зовсім. Інколи воно пов'язується з меншою тривалістю життя жінок [Бессмертный, 1991а, с. 52; Кислый, 1994, с. 79], але ця точка зору помилкова, оскільки більша смертність дає більшу кількість похованих, а не навпаки.

Враховуючи обрані нами орієнтири (дитяча смертність до 15 років для хлопчиків 40%, для дівчат – 60%), на основі сумарної таблиці смертності ми

одержали пропорцію кількості мешканців за окремими віковими групами (Додаток Б, табл. 7). Перевівши її у відсотки, ми отримали змодельовану статеву-вікову структуру давньоруського суспільства. Згідно з нашою реконструкцією вікової структури давньоруського населення, суспільство було в цілому дуже молодим. Частка дітей віком до 10 років становила понад 34% чисельності всього населення, а до 20 років – майже 60%. Людей старшого покоління (40 та більше років) було менше 8,5%, з них людей похилого віку (60 та більше років) – всього 0,33% [Козюба, 2001, с. 38] (Додаток Б, табл. 8).

Ймовірно, жінок, які жодного разу не були одружені, було надзвичайно мало. Причинами цього могли бути психічні або фізичні хвороби, каліцтво, занапащення. Кілька статей короткої редакції Уставу Ярослава (№№ 4, 7, 13, 21) передбачали як санкцію за порушення норм суспільної моралі (позашлюбні зв'язки, позашлюбна дитина тощо) насильницьке відправлення жінок до монастиря. Визначення їх кількості навіть на досить широкому колі західноєвропейських матеріалів у більшості випадків закінчується загальним спостереженням про меншу, порівняно з чоловіками, кількість неодружених жінок [Бессмертный, 1991а, с. 41]. За підрахунками П.Ш. Габдрахманова, заміжніх жінок було 91%, вдів – 6%, незаміжніх – 3% [Габдрахманов, 1991, с. 20]. За нашою оцінкою, кількість неодружених жінок у Давній Русі мала становити близько 7–8 %, а чоловіків – 38–39 % [Козюба, 2001, с. 36].

Дослідники, які займаються історичною демографією, однакостайні в тому, що через обставини тогочасного життя дітородний період жінок середньовіччя не перевищував 20 років [Бессмертный, 1991а, с. 39, 40, 47]. Не виключено, що іноді жінки народжували дітей у віці 40 і більше років (наприклад, княгиня Ольга), але це було надзвичайно рідкісним явищем, адже до свого 40-ліття, за нашими підрахунками, доживала всього чверть жінок. Якщо підрахувати середній дітородний вік жінок за матеріалами залучених нами могильників, враховуючи 40 років як верхній рубіж цього віку, виходить 30,27 років (Бучак – 31,55; Київ – 29,81; Григорівка – 29,44). Таким чином, у середньому жінки за своє життя могли мати близько 7 пологів.

Визначення рівня бездітності для подружніх пар – досить складна проблема, оскільки нечисельність і строкатість свідчень навіть на більш вивчених матеріалах Західної Європи призводить фахівців до оцінок, які дуже різняться між собою. В дослідженнях називаються цифри від 5 до 40 % [Бессмертный, 1991a, с. 45, 47, 50, 96, 97; Габдрахманов, 1988, с. 115, 123; Габдрахманов, 1991, с. 20]. Навіть у сучасному світі, в умовах високих медичної культури та можливостей лікування, 10–15 % шлюбів безплідні абсолютно та ще стільки ж – відносно [Демографический, 1985, с. 38]. Показник в 20% бездітності для населення Давньої Русі, використаний у наших розрахунках, здається нам виваженим [Козюба, 2001, с. 37].

Розмір покоління – показник, який досить варіює залежно від змісту, який в нього вкладають дослідники. В.П. Алексеев вважає його тотожним середній тривалості життя (з урахуванням дітей) і визначає його трохи більшим за 20 років [Алексеев, 1972, с. 20]. Багато дослідників у своїх реконструкціях використовують показник 25–26 років [Бессмертный, 1991a, с. 50, 96; Бужилова, 1993, с. 101], і навіть 30 років, прирівнюючи довжину покоління до середнього показника тривалості життя жінок у давні часи [Никитенко, 1979, с. 75, 76; Габдрахманов, 1988, с. 116]. Для історико-демографічних реконструкцій більш прийнятне визначення, за яким розмір покоління – сума віку статевого дозрівання та середнього показника дітородного періоду, причому в останньому треба враховувати зменшення з віком дітородної функції. Це призводить до пониження згаданого середнього показника від його середньоарифметичного значення. За нашими матеріалами, розмір покоління становив близько 20 років і складався з суми названих вище складових – відповідно 15 та 5 років [Козюба, 2001, с. 37].

Для підрахунку чисельного складу середньостатистичної давньоруської сім'ї ми використали отриману раніше пропорцію різних вікових груп. До табл. 8 ми внесли зміни, об'єднавши усі 7 вікових груп до трьох основних – особи до 20 років (за вирахуванням одружених), середнє (батьківське) покоління (з додаванням одружених до 20 років) та найстарші. Для зручності підрахунку

одержані показники було поділено на 10 (Додаток Б, табл. 9). Сумарний дитячий показник (5,549) ми прирівняли до 3,5 – кількості дітей, які доживають до дорослого віку за використаними нами показниками рівнів дитячої смертності, репродуктивності жінок та тривалості дітородного періоду. Отриманий коефіцієнт ($k_1=5,549:3,5$) перетворює числове співвідношення різних вікових груп у кількість людей в окремій родині. Це дало число 6,31 – показник середньостатистичного розміру *дитної* сім'ї. За аналогічною схемою проведено розрахунок для всіх родин (дітні + бездітні), який дав показник близько 5 осіб на сім'ю (Додаток Б, табл. 9).

Цей середній показник чисельності давньоруської сім'ї (близько 5 осіб) співпав з аналогічним показником, використаним частиною дослідників (А.П. Томашевський, В.О. Петрашенко). Він є умовним і пов'язаний з багатьма показниками, серед яких найголовнішими є рівень дитячої смертності, тривалість життя жінок, кількісне співвідношення чоловіки–жінки, дітородний вік і дітородний період жінок, рівень бездітності. Отриманий показник достатньо наближений до реального лише у випадку підрахунку населення, кількість якого становить десятки й більше тисяч (найбільші міста, населення регіонів, князівств, загальна кількість населення Русі). Оскільки Південна Русь, і Київська земля зокрема, як видно з кількості розташування пам'яток на одиницю площі, були найбільш залюдненими в XI – на початку XIII ст., демографічні показники, одержані з місцевих могильників, мають найближче значення до уявних загальнодержавних. В історико-демографічних реконструкціях конкретних пам'яток треба спиратись, насамперед, на місцевий матеріал, адже, як видно із зіставлення наявних поруч Григорівського та Бучацького комплексів (відстань між ними – 6 км), навіть розташовані поруч поселення могли мати різні демографічні характеристики. Це підтверджує висновок дослідників про виключну строкатість дійсності в середньовічну добу [Бессмертный, 1991, с. 10–11].

4.2.2. *Двір у палеодемографічних розрахунках.* Моделювання демографічного потенціалу окремих територій чи конкретних поселенських пам'яток (міст, городищ, селищ) здійснюється за сталою схемою – середньою кількістю людей у родині, які разом проживають на одному подвір'ї (в житлі, садибі), помноженою на кількість цих дворів. Останній чинник вираховується тільки на археологічних матеріалах. Для цього залучається загальна площа пам'ятки, середня площа садиби на ній (з'ясована безпосередньо за слідами огорож переважно в містах чи за кількістю синхронних жител – переважно на селищах) та площа власне житлової забудови. Вона менше (особливо, у великих містах) загальної площі за рахунок вулиць, площ і торгових, церков і монастирів, кладовищ, торгових складів, рельєфу, пустирів тощо. Різниця між загальною і житловою площами має оціночний, суб'єктивний характер, що можна проілюструвати на прикладі давнього Києва. Одними дослідниками (А.В. Куза) при підрахунку можливої кількості його мешканців ця різниця була визначена у розмірі 15%, іншими (П.П. Толочко) – у 40% [Куза, 1985, с. 65; Толочко, 1980, с. 89; 1989, с. 200]. Маючи середню площу садиби, загальну площу житлової забудови та середню чисельність родини, що проживала на садибі, дослідники через кількість дворів-садиб або середню щільність населення на 1 га житлової забудови визначають загальну чисельність населення конкретної пам'ятки.

Використання такої методики було запропоновано П.П. Толочком на матеріалах давнього Києва. Ще на початку 70-х рр. XX ст. він вирахував площу міста з околицями (360–380 га), площу дворів (0,02 га) та їх кількість (близько 9 000) і отримав загальну кількість мешканців, з урахуванням розміру сім'ї у 5 осіб, яка склала 45 тис. мешканців [Толочко, 1970, с. 171–175].

Згодом дослідник вніс певні корективи в свої підрахунки, залишивши без змін саму методику підрахунків. Зокрема, він переглянув площу міської забудови (230 га), площу садиби – 0,029 га (використавши при цьому не тільки матеріали досліджень Верхнього міста, але й нові результати розкопок Подолу) та кількість дворів (понад 8 000), середньостатистичний розмір родини у

давньому Києві (6 людей) і, таким чином, отримав цифру близько 50 тис. мешканців [Толочко, 1980, с. 87–89; 1983, с. 184–188].

У своїх дослідженнях історичної демографії П.П. Толочко пішов ще далі, розширивши застосування своєї методики на обрахунок кількості мешканців регіону міжріччя Дніпра та Десни у XII–XIII ст., а відтак, через показник щільності населення на одиницю площі – встановив орієнтовну кількість населення Південної Русі (6 млн.) та Русі в цілому (12 млн.) [Толочко, 1989, с. 195, 201–202]. При цьому треба підкреслити, що невід’ємною складовою розрахунків відомого дослідника була середня площа садиб таких відомих пам’яток Південної Русі, як Шестовиця, Ліскове, Хмельниця, Комарівка, Кічкас [Толочко, 1989, с. 194, 195].

Інформацію про двори давньоруської доби, яка має юридичне походження, за спільною тематикою ми об’єднали у чотири групи: двір – приватна власність; двір – місце злочину; втрата двору як розплата за злочин; двір і майно у спадковому праві. Ці групи спираються на різну кількість джерел і містять питання, відповіді на які є гостродискусійними в історико-юридичних дослідженнях. Тим не менше, вони доповнюють, а іноді і підтверджують, як у випадку із сталістю меж дворів, археологічні матеріали і розширюють сучасні уявлення про садибу часів Київської Русі як складову матеріальної культури, соціальних і родинних відносин у тогочасному суспільстві.

При вивченні питання можливої середньої кількості членів однієї родини давньоруського суспільства, яке, через кількість дворів, на пряму пов’язане із палеодемографічними розрахунками кількості населення певних населених пунктів чи територій, ми запропонували новий підхід до його вирішення. Він полягає у використанні конкретних показників, які формують чисельність сім’ї – тривалості життя, розміру дітородного періоду, пропорції чоловіки/жінки та інших – і які можна отримати безпосередньо з палеоантропологічних матеріалів. Кількість останніх з часом збільшується і дає більш точну і об’єктивну характеристику статево-вікової структури давньоруського суспільства. Деякі складові цього напрямку досліджень, наприклад, рівні

шлюбності, бездітності і дитячої смертності, мають оціночний, модельний характер, але в цілому напрямок розрахунку середньої чисельності сім'ї часів Давньої Русі на основі палеоантропологічних матеріалів видається нам виправданим і більш об'єктивним, ніж використання показників інших територій та інших історичних періодів. За нашими підрахунками, які є елементом моделювання і які спираються на антропологічні показники кількох могильників Середнього Придніпров'я, розмір пересічної сім'ї в цей період складав близько 5 осіб.

Використання показників, отриманих в результаті археологічних (середня площа садиби, площа пам'яток), а також антропологічних досліджень, залишається об'єктивною основою палеодемографічних розрахунків при вивченні давньоруського соціуму, а саме: тривалості життя, статеві-вікової структура суспільства, середньої чисельності родини, кількості населення і його щільності на певних територіях.

ВИСНОВКИ

Садиба доби середньовіччя – невід’ємна реалія кожного тогочасного поселення. Вона виступає складовою матеріальної культури, і в її елементах – житлі, господарських і виробничих спорудах, огорожі – відображаються будівельні традиції і конкретний, відповідний історичній епосі, рівень матеріального, суспільного і культурного розвитку суспільства.

У результаті проведеної роботи здійснено комплексне опрацювання різних типів джерел – археологічних, історичних, писемних, етнографічних, історико-лексичних, історико-юридичних та історико-демографічних. При аналізі головну увагу приділено ступеню їх об’єктивності, часу походження, взаємозв’язку і верифікації. Це дало змогу не тільки доповнити обмежені можливості кожного з названих типів джерел, але й показати садибу Давньої Русі в її цілісності і внутрішній структурованості, розкрити важливість її ролі в житті давнього населення України.

Здійснений аналіз виявлених у садибах Південної Русі об’єктів за їх конструктивними, планіграфічними особливостями і характером знахідок дозволив пов’язати окремі типи споруд із конкретними назвами, відомими за давньоруськими писемними джерелами, як от хором, істопка, кошара. При цьому відмічено той факт, що у науковій літературі при описі археологічних об’єктів двору дослідники вживають назви, які з’явилися у більш пізній час і мають давньоруські лексичні відповідники: амбар – кліть, рига – овин, саж – котець, клуня – житниця.

Під час дослідження були зібрані і проаналізовані найбільш представницькі за своєю збереженістю і характером знахідки об’єктів, що представляють основні елементи садиби (житла, господарські споруди, огорожі). При наданні характеристики житлам особливу увагу звернуто на питання, пов’язані із функціонуванням житла як центрального елемента садиби – плановою структурою, місцем входу, площею, ярусністю. Для опису будівель найважливішим стало визначення їх функціонального призначення, для огорож

– їх типологія за археологічними залишками і можлива кореляція типів із давньоруськими назвами огорож. Нами запропоноване своє бачення такого типу різновиду огорожі як стовп'я і подано приклади його археологічного аналогу. Також проаналізовано простежені археологічно ворота садиб, елементи благоустрою (відмостки, вимостки, гідротехнічні споруди, туалети), знахідки колодязів і сліди садибного садівництва і городництва.

Двори (садиби) пересічних мешканців сільських поселень і міст давньоруського часу мали певну, іноді досить складну і розвинену, структуру, до якої входили житлові і господарські об'єкти, пов'язані як із зберіганням майна, так і сільськогосподарським (землеробство, тваринництво), у тому числі і присадибним, виробництвом, а також ремеслом. Аналіз археологічних залишків давньоруських садиб підтвердив існування кількох типів її планувально-просторового устрою, показав їх залежність від площі, соціального статусу господаря, місця розташування в плановій структурі поселення, що особливо помітно на прикладі садиб із добре збереженою деревиною Києва, Звенигорода та Берестя.

Аналіз площі давньоруських міських садиб, як за матеріалами Києва, так і Новгорода, засвідчує існування трьох великих груп (до 500 м², до 800 м², понад 800 м²), які переважно відображають соціальний статус господарів. Розмір міських садиб був пов'язаний не тільки із майновим станом господарів, але й конкретно-топографічним розташуванням садиб. Площі сільських садиб перевищували 1000 м², що було пов'язано як із відсутністю її регламентованої парцеляції міського типу, так і домінуючим сільськогосподарським характером занять населення. Тому сільські садиби мали більшу зону розташування споруд, а також додаткові площі під садки й городи.

При вивченні південноруської садиби ми використали власну процедуру топографічно-функціонального аналізу планування садиб, яка полягає у комплексному вивченні її складових. При розгляді садиби як елемента забудови зверталася увага на розташування функціональної осі житло (вхід до житла) – подвір'я – в'їзд, як господарського комплексу – осі житло – садибні споруди.

Апробація такого підходу при аналізі опублікованих садибних комплексів дозволила уточнити деякі питання реконструкції планувальної структури окремих садиб чи забудови конкретних пам'яток – місця в'їзду до садиб чи розташування входів до жител (Ліскове-1, Криниця), правомірності реконструйованих дослідниками меж садиб (Звенигород), наявності садибної забудови на пам'ятці (Берестя).

У писемних пам'ятках юридичного характеру давньоруського часу присутні десятки норм, пов'язаних тим чи іншим чином із двором. Їх аналіз засвідчує достатньо розвинену правову систему, яка сформувалась під значним впливом візантійського законодавства. У давньоруському праві регламентується приватна власність двору, недоторканість житла, випадки вбивства злодія-татя у дворі, крадіжка майна одним із членів подружжя у іншого, у тому числі і з кліті у дворі. Остання з норм свідчить про існування особистого майна окремо у чоловіка і жінки. Також, як було нами з'ясовано, у Давній Русі існувала юридична практика заповіту двору дружині, так що жінки могли бути юридичними дворовласниками. Історико-юридичні джерела показують двір як частину середньовічної дійсності, окреслюють його роль та значення у стосунках людей між собою (у родинях), у конфліктах між людиною і законом (у судових рішеннях), підкреслюють важливість двору в сімейній та соціальній організації давньоруського суспільства.

Середній період існування будівельних горизонтів у містах, де проведено дендрохронологічний аналіз забудови (Звенигород, Берестя, Пінськ, Давид-Городок) становив 20–30 років. Цей показник є орієнтиром для подібних пам'яток, розташованих у низинних зволожених топографічних умовах і показує середню періодичність перебудов у садибах.

Протягом X–XIII ст. у містах і селах Південної Русі відбуваються протилежні тенденції щодо кількості садиб – в містах вона збільшується, на селищах – переважно залишається сталою або зменшується. Це пояснюється історичним процесом поступового виділення малих сімей із складу великих, що, серед інших факторів, стимулювало у XII–XIII ст. процес внутрішньої

колонізації південноруських земель, зокрема, регіону Полісся. Ці процеси знайшли відображення у тенденції до зменшення площ поселень, а відтак – і кількості садиб у них.

У результаті залучення різних типів джерел, головними з яких є археологічні, і їх комплексного аналізу вдалося дослідити садибу як ключовий елемент забудови міст і сіл Південної Русі, з'ясувати її зв'язок із економічною діяльністю суспільства, розкрити її роль як домогосподарства і родинного осередку. Основними результатами дослідження є такі:

1. Проаналізовано відмінності між міськими і сільськими садибами. Встановлено, що міські двори мали: чіткі обриси; обов'язкову наявність огорожі; повну залежність у функціонуванні від комунікаційної складової міської топографії; обов'язкове розташування в межах кварталів житлової забудови впритул до 2–4 сусідських садиб. Поняття «двір» і «садиба» для міських осель є рівнозначними. З'ясовано, що сільські двори: займали лише частину садиби; розташування в них споруд було більш вільним; наявність огорожі була не обов'язковою; функціональність споруд і їх планувальний зв'язок обумовлювались переважно аграрним характером економічного укладу мешканців; займали більшу площу; розташовувались на певній відстані від сусідніх. Для сільських осель поняття «двір» є складовою частиною садиби.

2. Міській двір (садиба) Південної Русі за період X–XIII ст. не зазнав суттєвих змін. Натомість прослідковано чітку тенденцію розвитку сільської садиби, що відобразилось у існуванні в X–XI ст. садибних комплексів із розташуванням споруд по периметру і появою огорожених дворів у XII–XIII ст. Ця тенденція пов'язана із змінами в соціально-економічному складі сільського населення, пов'язаного із поступовим збільшенням частки ремісничого сегменту в економіці села і появі мешканців, не залучених до місцевого економічного виробництва (представники адміністрації, дружинники), що знайшло відображення у посиленні майнової диференціації.

3. На основі аналізу планів досліджених садиб виділено 5 варіантів (із підтипами – 8) розташування в них споруд: 1 – споруди розташовані в одну лінію

(1а – уздовж фасадної лінії, 1б – уздовж тильної сторони); 2 – у дві лінії (2а – паралельно фасадній стороні, 2б – перпендикулярно до неї); 3 – Г-подібне розташування споруд; 4 – П-подібне планування двору (4а) чи розташування будівель по периметру (4б); 5 – інші випадки (житло по центру, споруди півколом та ін.).

4. Систематизовано і проведено комплексний аналіз писемних джерел XI–XIV ст. різного походження щодо двору та його складових частин, який вказав на різноманіття назв жител (11 назв), господарських споруд різного призначення (22) і огорож (5). Ця розвинена система номінацій засвідчує численні особливості конструктивного, висотного, функціонального характеру споруд і об'єктів, які утворювали садибу. Здійснено співставлення історичних назв елементів садиби з археологічними об'єктами, які їм відповідають.

5. Двір та його два виміри – площа та кількість мешканців – виступає ключовою відправною точкою в історико-демографічних дослідженнях суспільства епохи Київської Русі. Для визначення середнього розміру давньоруських родини запропоновано новий підхід, який спирається на використанні палеодемографічних показників похованих у могильниках Середнього Придніпров'я. На основі показників середнього віку смертності дорослих чоловіків (36,75) та жінок (33,1), співвідношення чоловіки/жінки (1,5:1), середнього дітородного віку жінок (30,3 роки), рівня дитячої смертності (50%) та бездітності (20%) була отримана пропорція вікових груп, яка дала модель статево-вікової структури давньоруського населення цього регіону. Ці та інші складові дозволили на рівні моделювання з'ясувати, що в переважній більшості давньоруських родин через низьку тривалість життя не було трьох поколінь родичів, а сама кількість членів родини становила для дітних сімей 6,3 людини, усіх родин (дітних і бездітних) – 5 осіб. Отриманий результат може бути уточнений при збільшенні джерельної бази і удосконаленні методики розрахунку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Література

1. *Абрамович Д.І.* Києво-Печерський патерик. Репринтне видання / проф. Дмитро Абрамович. – К.: Час, 1991. – 280 с.
2. *Авербух М.С.* Законы народонаселения докапиталистических формаций (опыт исследования) / М.С. Авербух. – М.: Наука, 1967. – 206 с.
3. *Александров В.А.* Сельская община / В.А. Александров // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. – М.: Наука, 1987. – С. 371–379.
4. *Алексеев В.П.* Палеодемография СССР / В.П. Алексеев // СА. – 1972. – № 1. – С. 3–21.
5. *Алеппский П.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Москву в середине XVII в. – М., 1898. – кн. X.
6. *Алферова Г.В.* Киев во второй половине XVII века / Г.Ф. Алферова, В.А. Харламов. – К.: Наукова думка, 1982. – 160 с.
7. *Археология севернорусской деревни X–XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере: в 3 т. / отв. ред. Н.А. Макаров. – Т. 1: Поселения и могильники. – М.: Наука, 2007. – 374 с.*
8. *Арциховский А.В.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1962–1976 гг.) / Арциховский А.В., Янин В.Л. – М.: Наука, 1978. – (Т. VII). – 192 с.
9. *Безусько Л.Г.* Попередні результати палінологічних досліджень 1998 р. у Києві / Безусько Л.Г., Томашевський А.П., Івакін Г.Ю. // АБУ 1998–1999. – К.: ІА НАНУ, 1999. – С. 59–60.
10. *Беляев И.* О наследстве без завещания, по древним русским законам, до Уложения царя Алексея Михайловича / Ив. Беляев. – М.: Унив. тип., 1858. – [2], IV, 140 с.

11. *Беляев И. Д.* Лекции по истории русского законодательства / И.Д. Беляев. – 3-е изд. – М., 1901. – 584 с., [III].
12. *Бессмертный Ю.Л.* Актуальные проблемы исторической демографии раннего западноевропейского средневековья / Ю.Л. Бессмертный // Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы (период феодализма и капитализма). – Кишинев, 1991. – С. 9–12.
13. *Бессмертный Ю.Л.* Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции / Ю.Л. Бессмертный. – М.: Наука, 1991а. – 280 с.
14. *Беляева С.О.* Поселення Дніпровського Лівобережжя Х – XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі) / С.О. Беляева, А.І. Кубишев. – К.: Наукова думка, 1995. – 111 с., іл.
15. *Богусевич В.А.* Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. / В.А. Богусевич // Археологія. – 1954. – Т. 9. – С. 42–53.
16. *Богусевич В.А.* Про феодальні двори Києва XI–XIII ст. / В.А. Богусевич // Археологія. – 1957. – Т. XI. – С. 14–20.
17. *Борисевич Г.В.* Хоромное зодчество Новгорода / Г.В. Борисевич // Новгородский сборник. – М.: Наука, 1982. – С. 269–294.
18. *Боровский Я.Е.* Археологические исследования верхнего Киева в 1978–1982 гг. / Я.Е. Боровский, М.А. Сагайдак // Археологические исследования Киева 1978-1983 гг. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 38-60.
19. *Боровський Я.Є.* Дослідження київського дитинця / Я.Є. Боровський, О.П. Калюк // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 3–42.
20. *Бломквист Е.Э.* Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 5–458. – (Тр. ИЭ. Новая серия. Т. 31).

21. *Будилович А.* Первобытные славяне в их языке, быте и понятиям по данным лексикальным. Исследования в области лингвистической палеонтологии славян. Ч. 2. Вып. 1. / Антон Будилович. – К., 1882. – 153 с.
22. *Бужилова А.П.* Вятичи Московские: комплексный антропологический анализ / А.П. Бужилова // Экологические проблемы в исследованиях средневекового населения Восточной Европы. – М.: Изд-во ИА РАН, 1993. – С. 98–109.
23. *Буслаев Ф.* Историческая хрестоматия церковно-славянского и древнерусского языков / Ф. Буслаев. – М.: Унив. тип., 1861. – 6+II+1632 стб.+VIII с.
24. *Веремейчик О.М.* Колодязі на давньоруських сільських поселеннях / О.М.Веремейчик, І.А. Готун // Археологія. – 1995. – № 4. – С. 82–94.
25. *Веремейчик Е.М.* Сельские поселения Черниговского Полесья конца IX – первой половины XIII вв. / Е.М. Веремейчик // Сельская Русь в IX–XVI веках. – М.: Наука, 2008. – С. 82–90.
26. *Веремейчик Е.М.* Результати та перспективи археологічних досліджень сільських поселень Чернігівського Полісся / Е.М. Веремейчик // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. – К.: ІА НАН України, 2010. – Вип. 1. – С. 209–215.
27. *Веремейчик Е.М.* Итоги и перспективы археологического изучения Любеча / Е.М. Веремейчик // Міста Давньої Русі. – К.: Стародавній світ, 2014.– С. 208–216.
28. *Владимирский-Буданов М.* Хрестоматия по истории русского права. Вып.1. Изд. 6-е / М. Владимирский-Буданов. – К.: Изд. Н.Я. Оглоблина, 1908. – 226 с.
29. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 640 с.
30. *Возний І.О.* До питання про забудову відкритих поселень XII – XIV ст. у межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра / І.О. Возний // УІЖ – 2003. – № 3. – С. 30–34.

31. *Возний І.О.* Господарські споруди з поселень X – XIV ст. на території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром / І.О. Возний // Сумська старовина. – 2009. – №№ XXVIII – XXIX. – С. 171–183.
32. *Воронин Н.Н.* Жилище / Н.Н. Воронин // История культуры древней Руси. – М.; Л.: АН СССР, 1948. – Т. 1. – С. 204–233.
33. *Воронин Н.Н.* Поселение / Н.Н. Воронин // История культуры древней Руси. – М.; Л.: АН СССР, 1948. – Т. 1. – С. 182–203.
34. *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов* / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1966. – 586 с.
35. *Габдрахманов П.Ш.* О режиме демографического производства крестьянства северной Франции в XI – XII вв. (по данным «крестьянских генеалогий») / П.Ш. Габдрахманов // Историческая демография докапиталистических обществ Западной Европы: Проблемы и исследования. – М.: Наука, 1988. – С. 110–134.
36. *Габдрахманов П.Ш.* О достоверности источников в современных историко-демографических исследованиях по раннему западноевропейскому средневековью (к постановке вопроса) / П.Ш. Габдрахманов // Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы (период феодализма и капитализма). – Кишинев, 1991. – С. 16–24
37. *Гайдуков П.Г.* Динамика застройки новгородской усадьбы X–XV вв. (По материалам усадьбы П Троицкого раскопа) / П.Г. Гайдуков, Н.Н. Фараджева, Г.Е. Дубровин // Новгород и Новгородская земля. История и археология Новгорода. – Новгород, 1997. – Вып. 11. – С. 42–54.
38. *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис: лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) / А.І. Генсьорський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 284 с.
39. *Гончаров В.К.* Археологічні розкопки у Києві у 1955 р. / В.К. Гончаров // Археологія. – 1957. – Вип. X. – С. 122–135.

40. *Горецький П.Й.* Історія української лексикографії / П.Й. Горецький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 244 с.
41. *Готун І.А.* Лісохімічний промисел на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я / І.А. Готун // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 10. – С. 24–33.
42. *Готун І.А.* Сооружения селища Автуничи (по материалам северо-восточного участка) / И.А. Готун // Деснянские древности. – Брянск: Брянск. обл. тип., 2002. – Вып. 2. – С. 145–152.
43. *Готун І.А.* Забудова поселень / І.А. Готун // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003. – С. 156–191.
44. *Готун І.А.* Споруди поселення Автуничі / І.А. Готун // Матеріальна культура південноруського села IX – XIII ст. – К.: Стародавній Світ, 2013. – С. 24–49.
45. *Готун І.А.* Слов'яно-руське сільське житло та питання його відтворення / І.А. Готун // Археологія і давня історія України. – К., 2014. – Вип. 10. – С. 20–47.
46. *Готун І.А.* Соціально-виробнича структура забудови села Середнього Подніпров'я X–XIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. істор. наук / Готун Ігор Анатолійович. – К., 2016. – 16 с.
47. *Греков Б.Д.* Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1953. – 568 с.
48. *Гребінь П.М.* Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. / П.М. Гребінь, В.П. Коваленко // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округ в IX–XIII ст.» – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 13–24.
49. *Грунєвєг М.* Славнозвісне місто Київ / М. Грунєвєг // Всесвіт. – 1981. – № 5. – С. 206–211.
50. *Гупало В.* Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція) / Віра Гупало. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. – 532 с.

51. *Гупало К.М.* Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень / К.М. Гупало, П.П. Толочко // Стародавній Київ. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 40–79.
52. *Гупало К.М.* Дослідження Київського Подолу (1974–1975 рр.) / К.М. Гупало, Г.Ю. Івакін, М.А. Сагайдак // Археологія Києва. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 8–62.
53. *Гупало К.Н.* О ремесленном производстве на Киевском Подоле. / К.Н. Гупало, Г.Ю. Ивакин // СА. – 1980. – №2. – С. 203–219.
54. *Гупало К.Н.* Конструктивные типы древнекиевских построек / К.Н. Гупало // Новое в археологии Киева. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 80–114.
55. *Гупало К.Н.* Планировочная структура городской застройки / К.Н. Гупало // Новое в археологии Киева. – К.: Наукова думка, 1981а. – С. 114–121.
56. *Гупало К.Н.* Подол в Древнем Киеве / К.Н. Гупало. – К.: Наукова думка, 1982. – 125 с.
57. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора / Владимир Даль. – СПб., М.: Изд. книготорговца-типографа М.О. Вольфа, 1881. – Т. II – 807 с.
58. *Данилова Л.В.* Роль сельской общины в социально-демографических процессах (по материалам средневековой Руси) / Л.В. Данилова // Социально-демографические процессы в российской деревне (XV – начало XX в.). – Таллин, 1986. – С. 19–25.
59. *Данилюк А.Г.* Наша хата: Етнографічний нарис про традиційне поліське житло / А.Г. Данилюк. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – 63 с.
60. *Даркевич В.П.* «Градские люди» Древней Руси XI–XIII вв. / В.П. Даркевич // Культура славян и Русь. – М.: Наука, 1998. – С. 93–143.
61. *Дегтяр Т.* Вишгород. Минуле і сучасне / Тетяна Дегтяр, Руслан Орлов. – К.: Рада, 2005. – 295 с.
62. *Демографический* энциклопедический словарь / ред. Д.И. Валентей. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 608 с.

63. *Довженко В.Й.* Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934–1937 рр. / В.Й. Довженко // Археологія. – 1950. – Т. III. – С. 64–92.
64. *Довженко В.Й.* Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 268 с., іл.
65. *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* / подг. Я.Н. Шапов. – М.: Наука, 1976. – 241 с.
66. *Евтушок А.М.* Лексика сільського будівництва в українських західнополюських говорах: автореф. дис. на отримання наук. ступеня канд. філол. наук / Евтушок Алексей Михайлович. – К., 1989. – 19 с.
67. *Євтушок О.М.* Атлас будівельної лексики Західного Полісся / О.М. Євтушок. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1993. – 134 с.
68. *Енукова О.Н.* Домостроительство населения междуречья Сейма и Псла в IX–XIII вв. / О.Н. Енукова. – Курск: Изд-во КГУ, 2007. – 220 с., ил. / (Труды НИИ археологии юго-востока Руси; Вып. 1.)
69. *Журухина Е.Ю.* Стеклоделательные мастерские Киевского Подола / Е.Ю. Журухина, Р.Х. Храменкова // Филология и культура. – Казань, 2012. – №3 (29). – С. 226–234.
70. *Загорюльский Е.М.* Возникновение Минска / Е.М. Загорюльский. – Минск: Изд-во БГУ, 1982. – 358 с.
71. *Закон Судный людем краткой редакции* / Изд. М.Н. Тихомиров, Л.В. Милов. Под. ред. акад. М.Н. Тихомирова. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 178 с.
72. *Занкін А.Б.* Історична топографія і геоморфологія стародавнього київського Подолу IX – XVIII ст. (історико-природознавчий аспект) / А.Б. Занкін // Археологія. – 2009. – №2. – С. 61–74.
73. *Засурцев П.И.* Усадьбы и постройки древнего Новгорода / П.И. Засурцев // МИА. – № 123. – 1963. – С. 5–165.
74. *Зорин А.Д.* Киев X–XIII веков. Карта-реконструкция / А.Д. Зорин, А.И. Кутовой, В.А. Розенберг. – К.: Мистецтво, 1971.

75. *Зоценко В.М.* Ремісничий осередок XI-XII ст. на Київському Подолі / В.М. Зоценко, О.А. Брайчевська // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 43–103.
76. *Івакін В.Г.* Дослідження на території м. Вишгород та Вишгородського р-ну / В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков. // АДУ 2014 р. – К.: Стародавній Світ, 2015. – С. 84–85.
77. *Ивакин Г.Ю.* Раскопки в северо-западной части Подола / Г.Ю. Ивакин, Г.Я. Степаненко // Археологические исследования Киева в 1978–1983 гг. – К., 1985. – С. 77–105.
78. *Івакін Г.* Історична топографія Михайлівської гори у Києві в XI–XIII ст. / Гліб Івакін, Віталій Козюба // А СЄ ЄГО СРЄБРО. – К.: Інститут історії НАН України, 2002. – С. 71–88.
79. *Ивакин Г.Ю.* Ворота с надвратной церковью конца XII в. в Киеве (по исследованиям 1998–1999 гг.) / Г.Ю. Ивакин, В.К. Козюба // Архитектура и археология Древней Руси. – С.-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2009. – С. 85–100. – (ТГЭ. – Т. XLVI).
80. *Іванцов І.О.* Стародавній Київ / І.О. Іванцов // ІА НАНУ. – К.: Фенікс, 2003. – 368 с.
81. *Иллюстров И.И.* Жизнь русского народа в его пословицах и поговорках: Сборник русских пословиц и поговорок. Изд. 3-е, испр. и доп. / И.И. Иллюстров. – М., 1915. – 480 с.
82. *Ипатьевская летопись* // ПСРЛ. – 2-е изд. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – Т.2. – 658 с.
83. *Ієвлев М.М.* Льохи стародавнього Києва кінця X – першої половини XIII ст. / М.М. Ієвлев, А.О. Козловський // Археологія. – 2011. – № 4. – С. 107–118.
84. *Історія української мови: Лексика і фразеологія* / В. М. Русанівський, В.О. Винник, В.Й. Горобець та ін. – К.: Наукова думка, 1983. – 743 с.
85. *Казаков А.Л.* К вопросу об усадебной застройке черниговского предградья XI–XIII вв. / А.Л. Казаков // Проблемы археологии Южной Руси. Материалы

- историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.» – К.: Наукова думка, 1990. – С. 23–28.
86. *Калюк О.П.* Склад керамічної продукції XII ст. З київського Подолу / О.П. Калюк, М.А. Сагайдак. // *Археологія*. – № 61. – 1988. – С. 36–47.
87. *Карамзин Н.М.* История государства Российского / Николай Михайлович Карамзин. – М.: Наука, 1989. – Т. 1. – 640 с.
88. *Карамзин Н.М.* История государства Российского / Николай Михайлович Карамзин. – М.: Наука, 1991. – Т. II–III. – 832 с.
89. *Каргер М.К.* Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города / М.К. Каргер. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 1. – 579 с.
90. *Кислый А.Е.* Палеодемография.: теория и методика, проблемы и решения / А. Кислый, И. Каприцын. – Запорожье, [б.в.], 1994. – 161 с.
91. *Коваленко В.П.* Гончарне виробництво на поселенні Автуничі / В.П. Коваленко, О.П. Моця // *Матеріальна культура південноруського села IX–XIII ст.* – К.: Стародавній Світ, 2013. – С. 50–73.
92. *Ковтун Л.С.* Русская лексикография эпохи средневековья / Л.С. Ковтун. – М.-Л.: Наука, 1963. – 445 с.
93. *Козак О.Д.* Антропологічний склад та морфологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) / Л.В. Козак // *Археологія*. – 2000. – № 1. – С. 67–80.
94. *Козюба В.К.* Про язичницькі пережитки в побуті давнього населення України (за матеріалами давньоруського житла Середнього Подніпров'я) / В.К. Козюба // *Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених*. – К., 1996. – С. 57–59.
95. *Козюба В.К.* Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI–XIII ст.) / В.К. Козюба // *Археологія*. – 1998. – №1. – С. 28–45.

96. *Козюба В.К.* Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних і археологічних джерел) // *Археологія*. – 2001. – № 1. – С. 29–41.
97. *Козюба В.К.* „Двір” в історико-юридичних пам'ятках давньої Русі / *В.К. Козюба* // *УІЖ*, 2003. – №1. – С. 36–53.
98. *Козюба В.* Про локалізацію Угорського урочища і Угорської брами у давньому Києві / *Віталій Козюба* // *Історико-географічні дослідження в Україні*. – №8. – К., 2005. – С. 179–194.
99. *Козюба В.К.* Средняя продолжительность жизни взрослого населения Древней Руси (историко-археологический и демографический аспекты) / *В.К. Козюба* // *Наукові Записки з української історії*. – Переяслав-Хмельницький, 2005а. – Вип. 16. – С. 123–129.
100. *Козюба В.К.* Коментарі до розділу „Розкопки у с. Білгородка Київського повіту” / *В.К. Козюба* // *Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки*. – К.: ІА НАНУ, 2006. – Ч. I. Переклади наукових праць та коментарі. – С. 198, 199.
101. *Козюба В.* Нові археологічні пам'ятки XI–XIII ст. найближчої околиці давнього Києва / *Віталій Козюба* // *Археологічні студії*. – 2008. – Вип. 3. – С. 135–157.
102. *Козюба В.К.* «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? / *В.К. Козюба* // *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. – Коростень, 2008а. – Т. 1. – С. 237–271.
103. *Козюба В.К.* Вивчення давньоруської садиби Південної Русі: короткі підсумки і нові завдання // *Археологія і давня історія України*. Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К.: Інститут археології НАН України, 2010. – С. 124–129.
104. *Козюба В.К.* Давньоруське „столпіє” за історико-лексичними і археологічними матеріалами / *В.К. Козюба* // *Археологія*. – 2010а. – № 2. – С. 42–50.

105. *Козюба В.* Спорные вопросы исторической топографии древнерусского Берестья / Виталий Козюба // *Tyragetia*. – Chisinau, 2015. – Vol. IX [XXIV] nr. 1. – p. 275–286.
106. *Козюба В.К.* Заметки к исторической топографии древнерусского Берестья / В.К. Козюба // *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*. Вып. 27. Вынікі даследаванняў першабытных і сярэднявечных старажытнасцей Беларусі ў 2013–2014 гадах. – Мінск, 2016. – С. 57–71.
107. *Колчин Б.А.* Сады древнего Новгорода / Б.А. Колчин (публ. подгот. П.Г. Гайдуков) // *Новгород и Новгородская земля. История и археология Новгорода*. – Великий Новгород, 2005. – Вып. 19. – С. 324–328.
108. *Корень Н.Д.* Полесская строительная терминология (хата и хозяйственные постройки) / Н.Д. Корень, М.С. Шушкевич // *Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря*. – М.: Наука, 1968. – С. 131–160.
109. *Котляр М.Ф.* Княжий двір Південної Русі Х–ХІІІ ст. / М.Ф. Котляр, В.М. Ричка. – К.: Наукова думка, 2008. – 359 с.
110. *Куза А.В.* Древнерусские города // *Древняя Русь. Город, замок, село*. – М., 1985. – С. 51–66.
111. *Куза А.В.* Неукрепленные поселения // *Древняя Русь. Город, замок, село / Археология СССР*. – М.: Наука, 1985. – С. 96–104.
112. *Куза А.В.* Малые города Древней Руси / А.В. Куза. – М.: Наука, 1989. – 168 с.
113. *Кутовой А.И.* Усадьбы как основные элементы градостроительной структуры древнерусского города / А.И. Кутовой // *Древнерусский город. Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева*. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 65–67.
114. *Кучера М.П.* Слов'яно-руські городища VIII–ХІІІ ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 253 с.
115. *Кучинко М. М.* Волинська земля Х – середини ХІV ст.: археологія та історія / М.М. Кучинко. – Луцьк: Вежа, 2002. – 314 с.

116. *Кучінко М.* Динаміка розвитку селищ Західної Волині, Холмщини і Підляшшя в X – сер. XIV ст. / М. Кучінко // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 137–150.
117. *Лаврентьевская летопись* // ПСРЛ. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – Т. I. – 496 с.
118. *Лексика и фразеология „Моления” Даниила Заточника* / Б.Л. Богородский, А.С. Герд, Е.М. Иссерлин, Л.С. Ковтун, Г.А. Лилич и др. / Ред.: Е.М. Иссерлин. – Л.: Изд-во ЛУ, 1981. – 232 с.
119. *Літопис Руський* / переклад Л. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 592 с.
120. *Львов А.С.* Лексика «Повести временных лет» / А.С. Львов. – М.: Наука, 1975. – 368 с.
121. *Львов А.С.* Очерки по лексике памятников старославянской письменности / А.С. Львов. – М.: Наука, 1966. – 321 с.
122. *Лучиц-Федорец И.И.* Лингвогеографическая характеристика и реконструкция одной группы лексики Полесья (жилище и хозяйственные постройки): автореф. дис. на получение науч. степени канд. филол. наук / Лучиц-Федорец Иван Иванович. – Мн., 1973. – 19 с.
123. *Луцшай Ю.В.* Давньоруська істба за відомостями історичних джерел X–XIV століття / Ю.В. Луцшай // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Вип. 17. – Харків: Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2014. – С. 23–30.
124. *Лысенко П.Ф.* Города Туровской земли / П.Ф. Лысенко. – Минск: Наука и техника, 1974. – 200 с.
125. *Лысенко П.Ф.* Берестье / П.Ф. Лысенко. – Минск: Наука и техника, 1985. – 399 с., ил.
126. *Лысенко П.Ф.* Туровская земля IX – XIII вв. / П.Ф. Лысенко. – Минск: Беларуская Навука, 1999. – 268 с., ил.
127. *Лысенко П.Ф.* Древний Туров / П.Ф. Лысенко. – Минск: Беларуская Навука, 2004. – 180 с., ил.

128. *Максимович К.А.* «Закон судный людем» в печатной кормчей 1653 г. (к изучению рецепции мефодиевского наследия в Древней Руси) / К.А. Максимович // ВВ.– М.: Наука, 2005. – № 64 (89). – С. 189–197.
129. *Мезенцева Г.Г.* Древньоруське місто Родень: Княжа Гора / Г.Г. Мезенцева. – К.: Вид. Київського ун-ту, 1968. – 184 с.
130. *Мейе А.* Общеславянский язык / А. Мейе; Пер. и прим. проф. П.С. Кузнецова; Под ред. проф. С.Б. Бернштейна; Предисл. проф. Р.И. Аванесова и проф. П.С. Кузнецова. – М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1951. – 492 с.
131. *Мельниченко Г.Г.* Некоторые лексические группы в современных говорах на территории Владимиро-Суздальского княжества XII – нач. XIII в.: Территориальное распространение, семантика и словообразование / Григорий Григорьевич Мельниченко. – Ярославль: Верхне-Волжское кн. изд-во, 1974. – 270 с.
132. *Миклошич Ф.* Краткий словарь шести славянских языков (русского с церковнославянским, болгарского, сербского, чешского и польского), а также французский и немецкий / Составители: Ф. Миклошич, В. Никольский, Ст. Новакович, А. Маценауер, А. Брюкнер. – СПб., М., Вена, 1885. – 962 с.
133. *Михайлина Л.П.* Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами: монографія / Л.П. Михайлина. – К.: ІА НАНУ, 2007. – 300 с.
134. *Могитич Р.* Яким був стольний Львів. До суперечки про львівське будівництво XIII–XIV ст. / Роман Могитич // Дзвін. – 1991. – № 6. – С. 128–135.
135. *Могитич Р.І.* Вулиця літописного Звенигорода / Р.І. Могитич // Археологія. – 1995. – № 4. – С. 140–143.
136. *Моця О.П.* Населення Південно-руських земель IX – XIII ст. (за матеріалами некрополів) / О.П. Моця. – К.: ІА НАНУ, 1993. – 160 с.
137. *Моця О.П.* Поселення X – XIII ст. біля с. Автуничі / О.П. Моця, Р.С. Орлов, В.П. Коваленко [та інш.] // Південноруське село IX – XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). – К.: ІЗМН, 1997. – С. 34–69.

138. *Моця О.П.* Соціальні відносини на селі в давньоруські часи // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 50–59.
139. *Моця О.П.* Селянська община // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003. – С. 192–198.
140. *Мрочек-Дроздовский П.Н.* История русского государственного права до конца XVII столетия / П.Н. Мрочек-Дроздовский. – М.: типография В.А. Гатцук, 1892. – 316 с.
141. *Мудрое слово Древней Руси (XI – XVII ст.) / Составление, вступительная статья, подготовка древнерусских текстов, перевод и комментарий В.В. Колесова.* – М.: Советская Россия, 1989. – 464 с. – (Сокровища древнерусской литературы).
142. *Нидерле Л.* Славянские древности / Л. Нидерле. – М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1956. – 453 с.
143. *Никитенко В.В.* Демографический анализ поколений / В.В. Никитенко. – М.: Статистика, 1979. – 147 с.
144. *Никольский В.* О началах наследования в древнейшем русском праве / В. Никольский. – М.: Унив. тип., 1859. – 412 с.
145. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // ПСРЛ.* – 2-е изд. – М.: Языки славянской культуры, 2000. – Т. III. – V–XII, 720 с.
146. *Новожеев Р.В.* Семья и крестьянское домохозяйство в домонгольской Руси: исторические и историографические заметки / Роман Новожеев // История и археология восточноевропейской деревни. Вып. I. / Материалы I международной научной конференции «Проблемы аграрной истории и археологии Восточной Европы». – Брянск: БГСХА, 2011. – С. 145–149.
147. *Новожеев Р.В.* Археологическое исследование домонгольской крестьянской усадьбы в к. 19 – нач. 21 вв. / Р.В. Новожеев // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ, 2012. – Вип. 16. – С. 8–14.
148. *Новосельцев А.П.* Термин *вежа* в древнерусских источниках // Древнейшие государства Восточной Европы / А.П. Новосельцев. 1998. – М.: Восточная литература РАН, 2000. – С. 428–433.

149. *Новий тлумачний словник української мови* / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. – II вид. – К.: Аконіт, 2007. – Т. 3. – 928 с.
150. *Павлов А. „Книги Законные”, содержащие в себе в древне-русском переводе византийские законы земледельческие, уголовные, брачные и судебные* / А.Павлов // Сборник статей, читанных в отделении русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – СПб., 1885. – Т. 38, N1–8. – 92 с.
151. *Памятники права киевского государства X – XII вв.* / Сост. А.А. Зимин; под ред. С.В. Юшкова // Памятники русского права. Вып.1. – М.: Гос. изд-во юридич. лит-ры, 1952. – XVI+287 с.
152. *Паньков С.В. Залізодобувне і ковальське виробництво давньоруського Києва та його околиць: дослід історико-технічної реконструкції і порівняльної характеристики* / С.В. Паньков. – К.: ІА НАНУ, 2012. – 240 с.
153. *Петегирич В. Город під Золотим Левом* / Володимир Петегирич, Михайло Філіпчук // Літопис Червоної Калини. – 1993. – Ч. 3–4. – С. 39–42.
154. *Петраускас А. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст.* / А.В. Петраускас. – К.: КНТ, 2006. – 200 с.
155. *Петрашенко В.О. Поселення Канівського Подніпров'я // Південноруське село IX – XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури).* – К.: ІА НАНУ, 1997. – С. 114–143.
156. *Петрашенко В.О. Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї* / В.О. Петрашенко // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 60–77.
157. *Петрашенко В.О. Архітектура поселень у слов'янський та давньоруський час* / Петрашенко В.О. // Давні поселення України. – К.: ІА НАНУ, 2005. – С. 115–160.
158. *Петрашенко В.О. Давньоруські поселення поблизу с. Бучак* / В.О. Петрашенко, В.К. Козюба // Археологія. – 2005а. – № 2. – С. 55–69.

159. *Петрашенко В.А.* Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка / В.А. Петрашенко. – К.: Институт археологии НАН Украины, 2005б. – 264 с.
160. *Петрик В.М.* Завершальні компоненти забудови міст Галичини XI – XIII ст. / В.М. Петрик // Вісник Національного університету „Львівська політехніка”. – 2011. – № 716. – С. 210–216.
161. *Петров М.И.* О размерах усадеб древнего Новгорода / М.И. Петров, А.Н. Сорокин // Новгород и Новгородская земля. История и археология Новгорода. – Новгород, 1997. – Вып. 11. – С. 54–63.
162. *Питання історії української мови* / Відп. ред.: Л.Л. Гумецька. – К.: Наукова думка, 1970. – 196 с.
163. *Покас П.М.* Средневековое население Среднего Подесенья – по данным антропологии // Чернигов и его округа в XI – XIII вв. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 118–127.
164. *Поляков Г.П.* Села-замки Древней Руси XI–XIII вв. / Г.П. Поляков. – Брянск: Издательство БГУ, 2005. – 83 с.
165. *Присяжнюк В.З.* Лексика сельского строительства в украинском языке: автореф. дис. на получение науч. степени канд. филол. наук / В.З. Присяжнюк. – К., 1981. – 17 с.
166. *Правда Русская. Т. II. Комментарии* / Б.В. Александров, В.Г. Гейман, Г.Е. Кочин, Н.Ф. Лавров, Б.А. Романов / под ред. Б.Д. Грекова. – М.: Изд-во АН СССР, 1947. – 865 с.
167. *Прищепя Б.А.* Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії заселення Західної Волині в X–XIII століттях / Б.А. Прищепя, Ю.М. Нікольченко. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996. – 248 с.
168. *Прищепя Б.* Археологічні дослідження садиб епохи Київської Русі на посаді княжої Пересопниці // Волино-Подільські студії. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – Вип. III. – С. 61–75.

169. *Раппопорт П.А.* Древнерусское жилище / П.А. Раппопорт // САИ, вып. Е1-32. – Л.: Наука, 1975. – 180 с.
170. *Раппопорт П.А.* Жилище / П.А. Раппопорт, Б.А. Колчин, Г.В. Борисевич // Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М.: Наука, 1985. – С. 136–154.
171. *Рожков Н.* Обзор русской истории с социологической точки зрения. – Ч. 1. Киевская Русь (с VI до конца XII века) / Н. Рожков. – М.: Издание И.К. Шаманова, 1905. – 172+224+173 с.
172. *Романчук С.П.* До локалізації русла р. Глибочиця у давньоруський час / С.П. Романчук, С.П. Тараненко // Болховітіновський щорічник 2009. – К., 2015. – С. 21–36.
173. *Российское* законодательство X–XX веков. Т. 1. Законодательство Древней Руси / Под общ. ред. О.И. Чистякова. – М.: Юридическая литература, 1984. – 432 с.
174. *Рядовий* міщанський будинок у Києві XI–XIII ст. / [М.Ю. Брайчевський] // Київська старовина. – К., 1972. – С. 26–54.
175. *Сабурова Л.М.* Сельскохозяйственные орудия и постройки / Л.М. Сабурова // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. – М.: Наука, 1987. – С. 187–203.
176. *Сагайдак М.А.* Дендрохронология древнего Киева / М.А. Сагайдак // Новое в археологии Киева. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 425–450.
177. *Сагайдак М.А.* Давньокиївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології / М.А. Сагайдак. – К.: Наукова думка, 1991. – 168 с.
178. *Сагайдак М.А.* Актуальні питання зародження та формування раннього Києва / М.А. Сагайдак // Магістеріум. Випуск шостий. Археологічні студії. – К.: Стилос, 2001. – С. 6–18.
179. *Сагайдак М.А.* К истории градообразования на территории Древней Руси, VI – первая половина XI века / М.А. Сагайдак (при участии В.В. Мурашевой, В.Я. Петрухина) // История русского искусства: в 22 т.; отв. ред. А.И. Комеч. – М.: Северный паломник, 2007. – Т. 1: Искусство Киевской Руси. – С. 81–108.

180. *Сагайдак М.А.* Гражданская архитектура Киева X – XII вв. (некоторые аспекты изучения восточнославянского жилища) / М.А. Сагайдак // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции к столетию со дня рождения Г.Ф. Корзухиной. – Санкт-Петербург: Нестор-История, 2010. – С. 530–547.
181. *Сагайдак М.А.* Дослідження давньоруських садиб на Спаській, 35 у м. Києві / М.А. Сагайдак, Н.В. Хамайко, О.В. Комар, О.И. Вергун // АДУ 2011. – К., 2012. – С. 265–268.
182. *Сагайдак М.* Спаський розкоп давньокиївського Подолу / Михайло Сагайдак, Наталя Хамайко, Олексій Комар // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2015. – № 5–6. – С. 20–31.
183. *Свєшніков І.К.* Дослідження давнього Звенигорода у 1982–1983рр. / І.К. Свєшніков // Археологія. – 1987. – Вип. 57. – С. 94–101.
184. *Серафим Владимирович Юшков* (Труды выдающихся юристов). – М.: Юридич. лит-ра, 1989. – 484 с.
185. *Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.): В 10 т. / Гл. ред. Р.И. Аванесов.* – М.: Русский язык, 1988. – Т. I. – 528 с.
186. *Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.): В 10 т. / Гл. ред. Р.И. Аванесов.* – М.: Русский язык, 1989 – Т. II. – 496 с.
187. *Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.): В 10 т. / Гл. ред. Р.И. Аванесов.* – М.: Русский язык, 1990 – Т. III. – 512 с.
188. *Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.): В 10 т. / Гл. ред. Р.И. Аванесов.* – М.: Русский язык, 1991 – Т. IV. – 560 с.
189. *Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.): В 10 т. / Гл. ред. Р.И. Аванесов, И.С. Улуханов.* – М.: Русский язык, 2002 – Т. V. – 648 с.
190. *Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.): В 10 т. / Гл. ред. И.С. Улуханов.* – М.: Азбуковник, 2009 – Т. VI. – 744 с.
191. *Сергеева М.С.* Житло / М.С. Сергеева // Історія української культури. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1. – С. 966–976.

192. *Сергеева М.* Косторезное ремесло XI–XII вв. на киевском Подоле / Марина Сергеева // *Acta Archaeologica Albarutenika* / Vol.IV. уклад. М.А. Плавінські, В.М. Сідаровіч. – Мінск: І.П. Логвінау, 2008. – С. 111–124.
193. *Сергеева М.С.* Косторізна справа у Стародавньому Києві / М.С. Сергеева – К.: КНТ, 2011 – 256 с.
194. *Сєров О.В.* Давньоруські селища X – середини XIII ст. Київського Подніпров'я / Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). – К.: ІЗМН, 1997. – С. 99–114.
195. *Соболевський А.* Смоленско-полоцкий говор XIII–XV вв. / А.И. Соболевский. – Варшава, тип. М. Земкевича, 1886. – 27 с.
196. *Соболевський А.И.* Из истории русской переводной литературы / А.И. Соболевский / Сост., подгот. текста, предисл., коммент. и указ. В.Б. Крысько // Труды по истории русского языка. Т. 2. Статьи и рецензии. – М.: Языки славянских культур, 2006. – с. 208–215.
197. *Сорока В.А.* Предметно-бытовая лексика белорусских народных сказок (Названия жилых и хозяйственных построек): автореф. дис. на получение науч. степени канд. филол. наук / В.А. Сорока. – Мн., 1977. – 22 с.
198. *Сорокин А.Н.* Благоустройство Древнего Новгорода (по археологическим данным): автореф. дис. на получение науч. степени канд. ист. наук / А.Н. Сорокин. – М., 1994. – 21 с.
199. *Спегальский Ю.П.* Жилище Северо-Западной Руси IX–XIII вв. / Ю.П. Спегальский. – Л.: Наука, 1972. – 276 с.
200. *Средневековое городское право XII–XIII веков: Сборник текстов* / Сост. Т.М. Негуляева, Л.И. Солодкова; Под ред. С.И. Стама. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1989. – 180 с.
201. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / И.И. Срезневский. – СПб.: Отд-ние рус. яз. и словесности Имп. АН, 1893. – Т. I. – [3], IX, 49 с., 1420 стб.

202. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / И.И. Срезневский. – СПб.: Отд-ние рус. яз. и словесно. Имп. АН, 1902 – Т. II. – [3], 15 с., 1802 стб.
203. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / И.И. Срезневский. – СПб.: Отд-ние рус. яз. и словесно. Имп. АН, 1903 – Т. III. – [1] с., 1648,272 стб., 13 с.
204. *Степаненко Л.Я.* Поселення та могильник XI–XIII ст. поблизу с. Козаровичі на Дніпрі / Л.Я. Степаненко, Н.В. Блажевич // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 151–163.
205. *Суворов Н.С.* Следы западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права / Н.С. Суворов. – Ярославль: типолитогр. Г. Фальк, 1888. – 296 с.
206. *Тараненко С.П.* Массовая застройка Подола Києва X – XIII вв. (по материалам исследований 1984–2000 гг.) / С.П. Тараненко // *Acta archeologica Albaruthenica*. – Мінськ: І.П. Логвінау, 2008. – Vol. IV. – С. 125–133.
207. *Тараненко С.П.* «Посадський двір» на Києво-Подолі / С.П. Тараненко // *Болховітіновський щорічник 2010*. – К.: НКПІКЗ, 2011. – С. 7–19.
208. *Тараненко С.П.* Середньовічна урбаністична археологія Подолу Києва. Нові методики досліджень / С.П. Тараненко, В.Г. Івакін // *Археологія. Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011а. – С. 55–61.
209. *Тараненко С.П.* Паркан – один з основних елементів планувальної структури давньоруського Подолу Києва / С.П. Тараненко // *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України П. П. Толочка з нагоди його 75-річчя*. – К.: Стародавній світ, 2013. – С. 314–320.

210. *Тараненко С.П.* Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток / Сергій Тараненко. – Варшава, 2016. – 164 с.
211. *Тарасау С.В.* Полацк IX–XVII ст.ст.: Гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасау – Мінск.: Беларуская навука, 1998. – 183 с.
212. *Творогов О.В.* Лексический состав „Повести временнѣх лет” (Словоуказатели и частотный словарь) / О.В. Творогов. – К.: Наукова думка, 1984. – 218 с.
213. *Терпиловський Р.В.* Архітектура поселень Середнього Подніпров'я II ст. до н.е. – V ст. н.е. / Терпиловський Р.В. // Давні поселення України. – К.: ІА НАНУ, 2005. – С. 81–114.
214. *Тихомиров М.Н.* Пособие для изучения Русской Правды / М.Н. Тихомиров. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1953. – 192 с.
215. *Толочко А.П.* Краткая редакция *Правды Русской*: происхождение текста / Алексей Толочко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 136 с. (Ruthenica. Supplementum 2).
216. *Толочко П.П.* Історична топографія Стародавнього Києва / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1970. – 220 с., іл.
217. *Толочко П.П.* Розкопки Києвоподолу X – XIII ст. / П.П. Толочко, К.М. Гупало, В.О. Харламов // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: Наукова думка, 1976. – С.19–46.
218. *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII – XIII веков / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1980. – 224 с., ил.
219. *Толочко П.П.* Массовая застройка Киева X – XIII вв. / П.П. Толочко // Древнерусские города. Отв. ред. В.В. Седов. – М.: Наука, 1981. – С. 63–94.
220. *Толочко П.П.* Ремесленное производство / П.П. Толочко // Новое в археологии Киева. – К.: Наукова думка, 1981а. – С. 265–354.
221. *Толочко П.П.* Древний Киев / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1983. – 328 с.

222. *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.
223. *Томашевский А.П.* Славянское поселение Тетеровка-1 / А.П. Томашевский, И.О. Гавритухин. – К., 1992. – 91 с.
224. *Томашевський А.П.* Райковецький археологічний комплекс та перспективи сучасних науково-інформаційних підходів / А.П. Томашевський // Бердичівська землі в контексті історії України. – Житомир: М.А.К., 1999. – С. 57–61.
225. *Томашевський А.П.* Правобережне Полісся / А.П. Томашевський // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003. – С. 4–26.
226. *Трубачев О.Н.* Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования / О.Н. Трубачев. – М.: Наука, 1991. – 272 с.
227. *Українська історична та діалектна лексика* / Відп. ред. Л.М. Полюга. – К.: Наукова думка, 1985. – 164 с.
228. *Урланис Б.Ц.* Рост населения в Европе (Опыт исчисления) / Б.Ц. Урланис. – М.: Госполитиздат, 1941. – 436 с.
229. *Урланис Б.Ц.* Эволюция продолжительности жизни. – М.: Статистика, 1978. – 310 с.
230. *Фасмер Макс.* Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.: Пер. с нем. – 2-е изд., стереотип. - М.: Прогресс, 1986. – Т. 1. – 576 с.
231. *Фасмер Макс.* Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.: Пер. с нем. – 2-е изд., стереотип. - М.: Прогресс, 1986. – Т. 2. – 672 с.
232. *Фасмер Макс.* Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.: Пер. с нем. – 2-е изд., стереотип. - М.: Прогресс, 1987. – Т. 3. – 832 с.
233. *Фасмер Макс.* Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.: Пер. с нем. – 2-е изд., стереотип. - М.: Прогресс, 1987. – Т. 4. – 864 с.
234. *Филин Ф.П.* Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей) / Ф.П. Филин // Ученые записки Ленингр. гос. ин-та им. А.И. Герцена – Л., 1949. – Т. 80. – 288 с.

235. *Филиппов А.Н.* Учебник истории русского права. Ч.1: пособие к лекциям. 5-е изд. / А.Н. Филиппов. – Юрьев: Типография К. Маттисена, 1914. – 824 с.
236. *Филипчук М.* Исследование крестьянской усадьбы XI в. в с. Коростовата / М.А. Филипчук // АО 1983 г. – М.: Наука, 1985. – С. 367.
237. *Филипчук М.А.* Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тисячоліття нашої ери. Стільсько та його округу / Михайло Філіпчук // Миколаївщина. – Т. 1. – Львів, 1998. – С. 80–104.
238. *Харламов В.О.* Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу X–XIII ст. / В.О. Харламов // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 47–55.
239. *Харламов В.О.* Київська садиба X ст. (за матеріалами розкопок Подолу) / В.О. Харламов // Археологія. – 1977. – Вип. 24. – С. 37–46.
240. *Харламов В.А.* Опыт историко-архитектурных реконструкций жилой массовой застройки древнего Киева / В.А. Харламов // Новое в археологии Киева. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 121–140.
241. *Харламов В.А.* Древнерусское жилище / В.А. Харламов // Археология СССР. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 3. – С. 43–83.
242. *Харламов В.А.* Архитектура жилых деревянных комплексов Киева X – первой половины XIII вв. (По раскопкам Подола): Автореф. дис. на получение науч. степени кандидата архит. наук / В.А. Харламов. – Л., 1990. – 19 с.
243. *Харузин А.* Славянское жилище в Северо-Западном крае / Ал. Харузин. – Вильна: Типо-литогр. Товарищества п.ф. Н. Мац и Ко, 1907. – 458 с.
244. *Хвойка В.В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторическое время (по раскопкам) / В.В. Хвойка. – К., 2008. – 160 с.
245. *Шамрай С.В.* Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII вв. (Історико-географічна та економічна характеристика) / Сергій Шамрай. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О.В., 2012. – 170 с.
246. *Шекун О.В.* Селянські садиби XII – поч. XIII ст. / О.В. Шекун // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.). Тези доповідей. – Вип. II. – Чернігів-Ніжин, 1988. – С. 36–37.

247. *Шекун О.В.* Пам'ятники IX–XII ст. в околицях с. Старий Білоус поблизу Чернігова / О.В. Шекун, Л.Ф. Сита // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округ в IX – XIII ст.», Чернігів, 15–18 травня 1990 р. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 40–49.
248. *Шекун О.В.* Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус / О.В. Шекун, О.М. Веремейчик // Південноруське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури) – К.: ІА НАНУ, 1997. – с. 69–98 с.
249. *Шекун О.В.* Давньоруське поселення Ліскове / О.В. Шекун, О.М. Веремейчик. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1999. – 184 с.
250. *Шекун О.В.* До питання про планування сільських садіб другої половини X – першої половини XIII ст. (за матеріалами Чернігівщини) / О.В. Шекун // УІЖ. – 2003. – № 3. – С. 16–21.
251. *Шекун О.* Садіба кінця XII – першої половини XIII ст. (за матеріалами розкопок поселення Рів-2 біля с. Шестовиця) / О. Шекун // Русь на перехресті світів. Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX – XI ст.: Матеріали Міжнар. польового семінару. – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – С. 211–217.
252. *Шекун О.В.* Садіба кінця XII – початку XIII ст. (за матеріалами розкопок поселення «Рів-2») / О.В. Шекун // Матеріальна культура південноруського села IX – XIII ст. – К.: Стародавній Світ, 2013. – С. 19–23.
253. *Шенников А.А.* О русских крестьянских усадьбах XVI века / А.А. Шенников // Географическое общество СССР. Доклады Отделения этнографии. – Вып. 2. – Л., 1966. – С. 4–25.
254. *Шполянський С.В.* Изучение малодворных сельских поселений на примере раскопок селища XIII в. у села Ознобишино в Подмоскowie / С.В. Шполянський // Русь в XIII веке: Древности темного времени. – М.: Наука, 2003. – С. 253–264.
255. *Шполянський С.В.* Летние печи конца XII – XIII века: конструктивные особенности и место в планировочной структуре малодворных сельских поселений / С.В. Шполянський // Археология Подмоскowie: Материалы научного семинара. Выпуск 6. – М.: Институт археологии РАН, 2010. – С. 107–124.

256. *Щапов Я.Н.* Княжеские уставы и церкви в Древней Руси XI–XIV вв. / Я.Н. Щапов. – М.: Наука, 1972. – 340 с.
257. *Щапов Я.Н.* Государство и церкви Древней Руси X–XIII вв. – М.: Наука, 1989. – 232 с.
258. *Эклога.* Византийский законодательный свод VIII века / Вступ. статья, перевод, коммент. Е.Э. Липшиц. – М.: Наука, 1965. – 228 с.
259. *Юра Р.О.* Найдавніші традиції у плануванні східнослов'янського народного житла / Р.О. Юра // Археологія. – 1971. – Вип. 1. – С. 78–85.
260. *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н.М. Яковенко. – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с., іл.
261. *Ягодинська М.* До питання садибної забудови на поселеннях Західного Поділля / Марина Ягодинська // Археологічні студії. – 2014. – Вип. 5. – С. 321–336.
262. *Янин В.Л.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977–1983 гг.). Комментарии и словоуказатель к берестяным грамотам (из раскопок 1951–1983 гг.) / В.Л. Янин, А.А. Зализняк. – М.: Наука, 1986. – (Т. VIII). – 312 с.
263. *Янин В.Л.* Я послал тебе бересту. Изд. 3-е. / В.Л. Янин. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 464 с.
264. *Янин В.Л.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование / В.Л. Янин, А.А. Зализняк. – М.: Русские словари, 2000. – (Т. X). – 432 с.
265. *Poppe A.* Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X – XV w. / A. Poppe. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962. – XXIV+96 s.

266. *Бобровский Т.А., Зоценко В.Н., Трухан А.П.* Отчёт об археологических исследованиях Почайнинского отряда Подольской постоянно действующей экспедиции ИА АН УССР за 1989 г. по улице Нижний Вал, 43. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №1990/03, 18 с.
267. *Занкин А.В., Калюк А.П.* Отчет научно-производственного кооператива “Археолог” об исследованиях на киевском Подоле в 1991–1992 г. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №1992/34, 12 с.
268. *Занкин А.В., Полин С.В., Калюк А.П.* Отчет о полевых исследованиях Подольской экспедиции НПК “Археолог” на киевском Подоле по ул. Межигорская, 43 в 1989 г. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №1989/81, 43 с.
269. *Зоценко В.Н., Сагайдак М.А., Гончар В.Н., Брайчевская Е.А.* Отчет о раскопках Почайнинского отряда постояннодействующей Подольской экспедиции в Киеве в 1985 г. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №1985/170, 51 с.
270. *Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Гончар В.М., Климовський С.І., Архіпова Є.І.* Звіт Старокіївської експедиції Інституту археології НАНУ про розкопки на горі Щекавиці у м. Києві. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №1995/6, 34 с.
271. *Сагайдак М.А., Брайчевская Е.А., Михайлов П.С.* Отчет о полевых исследованиях Подольской постояннодействующей экспедиции на участке по ул. Героев Триполья, 14 в г. Киеве в 1989 г. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №1989/30, 14 с.

272. *Сагайдак М.А., Сергєєва М.С.* Звіт Подільської постійнодіючої експедиції ІА НАНУ про архітектурно-археологічні дослідження у Києві на вул. Юрківська, 3 в 2003 р. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №2003/126, 24 с.

273. *Сагайдак М.А., Сергєєва М.С., Михайлов П.С.* Отчет Подольской постояннодействующей экспедиции об археологических исследованиях по адресу ул. Оболонская, 12 (раскоп 1). – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №1993/156, 17 с.

274. *Сагайдак М.А., Тараненко С.П., Тимощук В.М., Зоценко В.М., Башкатов Ю.Ю., Журухіна О.Ю.* Звіт Межигірського загону Подільської постійно діючої археологічної експедиції за адресою вул. Межигірська, 3/7 у 2002–2004 рр. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №2004/229, 48 с.

275. *Сагайдак М.А., Тимощук В.Н., Сергєєва М.С.* Отчёт Подольской постояннодействующей экспедиции о полевых исследованиях по ул. Волошская, 16 в 1987–1988 гг. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №1989/05, 26 с.

276. *Сагайдак М.А., Занкін А.Б., Івакін В.Г., Пефтіць Д.М.* Звіт про археологічні дослідження Подільської постійно-діючої експедиції влітку – восени 2006 р. за адресою вул. Сковороди, 14. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №2006/114, 34 с.

277. *Свєшніков І.К.* Звіт про роботу Звенигородського загону Львівської обласної археологічної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у 1983 р. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №1983/114, 43 с.

278. *Свєшніков І.К.* Звіт про роботу Звенигородської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1984 р. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №1984/167, 39 с.
279. *Свєшніков І.К.* Звіт про роботу Звенигородської археологічної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у 1985 р. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №1985/138, 34 с.
280. *Свєшніков І.К.* Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції у 1986 році. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №1986/89, 35 с.
281. *Свєшніков І.К.* Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції в 1987 році. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №1987/138, 24 с.
282. *Свєшніков І.К.* Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції в 1988 р.. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №1988/83, 28 с.
283. *Свєшніков І.К.* Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції в 1989 році. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №1989/77, 24 с.
284. *Свєшніков І.К.* Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції у 1990 р. – Науковий Архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №1990/187, 18 с.

285. *Свєшніков І.К.* Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції у 1991 році. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №1991/50, 9 с.

286. *Чабай В.П., Евтушенко А.И., Степанчук В.Н.* Отчет о раскопках Дорогожицкого отряда вышгородской экспедиции НПК «Археолог» в урочище «Гончары» в г. Вышгороде в 1990 г. – Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. експедицій, №1990/67, 230 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Авр. – Аврамки літ.

АВУ – Археологічні відкриття в Україні

АДУ – Археологічні дослідження в Україні

Акад. – Академічний сп. НПЛ

АН ССРСР – Академія наук ССРСР

АН УРСР – Академія наук УРСР

АО – Археологические открытия

БГСХА – Брянская государственная сельскохозяйственная академия

БГУ – Белорусский государственный университет

БГУ – Брянский государственный университет

ВВ – Византийский Временник

Воскрес. – Воскресенський літ.

ЗСЛ – Закон судний людем

ИА РАН – Институт археологии Российской академии наук

Имп. АН – Императорская Академия наук

ІА – Інститут археології

ІЗМН – Інститут змісту і методів навчання

ІЛ – Іпатіївський літ.

Кар. – Карамзінський сп. РП

КГУ – Курский государственный университет

КДПУ – Кіровоградський державний педагогічний університет

ЛЛ – Лаврентіївський літ.

ЛУ – Ленинградский университет

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

НАН України – Національна академія наук України

НИИ – Научно-исследовательский институт

Никон. – Никоновський літ.

НКПКЗ – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

НПЛ – Новгородський перший літ.

ПМЛ – Повість минулих літ

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей

Радз. – Радзивиллівський літ.

РП – Руська Правда

СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников

СПБ – Санкт-Петербург

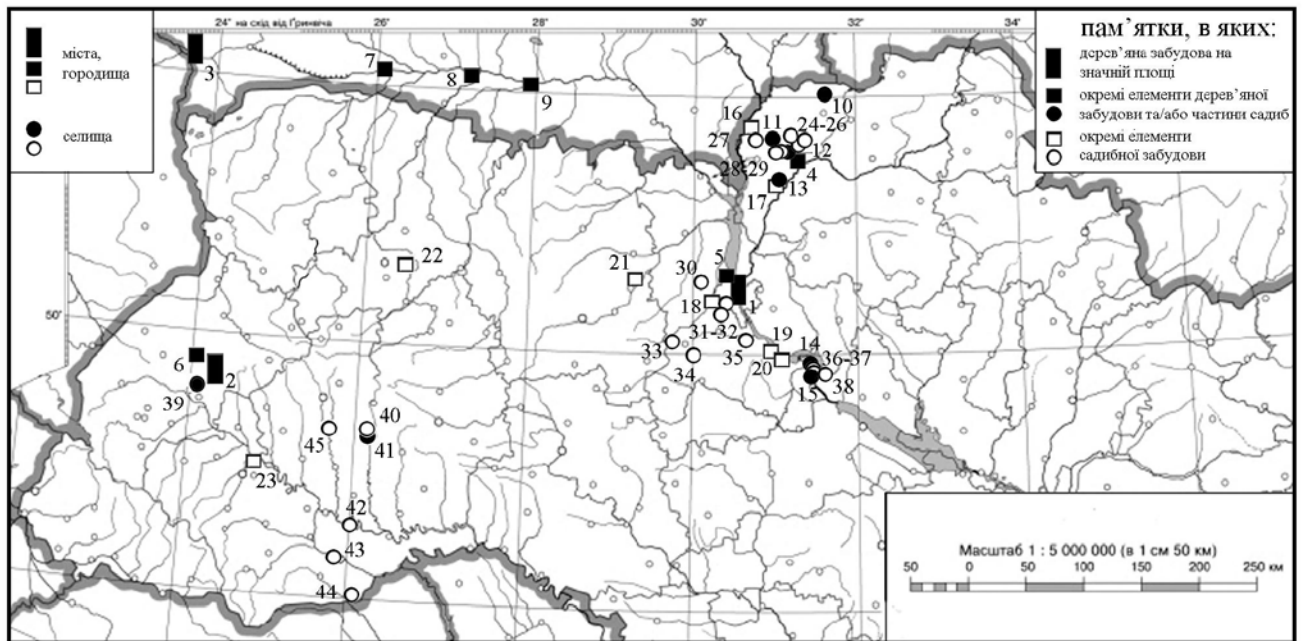
ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа

Тр. – Троїцький сп. РП

Тр. ИЭ – Труды Института этнографии

УІЖ – Український історичний журнал

Додаток А

1 - Київ, 2 - Звенигород, 3 - Берестя, 4 - Чернігів, 5 - Вишгород, 6 - Львів, 7 - Пінськ, 8 - Давид-Городок, 9 - Туров, 10 - Автуничі, 11 - Ліскове-1,2, 12 - Криниця, 13 - Рів-2, 14 - Григорівка (Чернече), 15 - Бучак (Рожана Криниця), 16 - Любеч, 17 - Шестовиця, 18 - Білгород, 19 - Іван-Гора, 20 - Чучин, 21 - Городеськ, 22 - Дорогобуж, 23 - Буківна, 24-26 - Хмільниця, Шумлай, Деснянка, 27 - Клонів, 28-29 - Овраменків Круг, Льговка, 30 - Колонщина, 31-32 - Софіївська Борщагівка, Віта-Поштова, 3 - Коціївка-8, 34 - Малополовецьке, 35 - Обухів II, 36-37 - Григорівка (Ревутове, Під Понятовським), 38 - Комарівка, 39 - Стільсько, 40-41 - Крутилів II, III, 42 - Баламутівка, 43 - Ревне, 44 - Широка Поляна, 45 - Тербовля II

Рис. 1. Карта археологічних пам'яток Південної Русі, на яких досліджено садиби або їх елементи, матеріали з яких використано в дисертації.

Рис. 2. Садби В і Г передгороддя Чернігова (розкопки 1986-1987 рр.)
за [Казаков, 1990, с. 26-27, рис. 2].

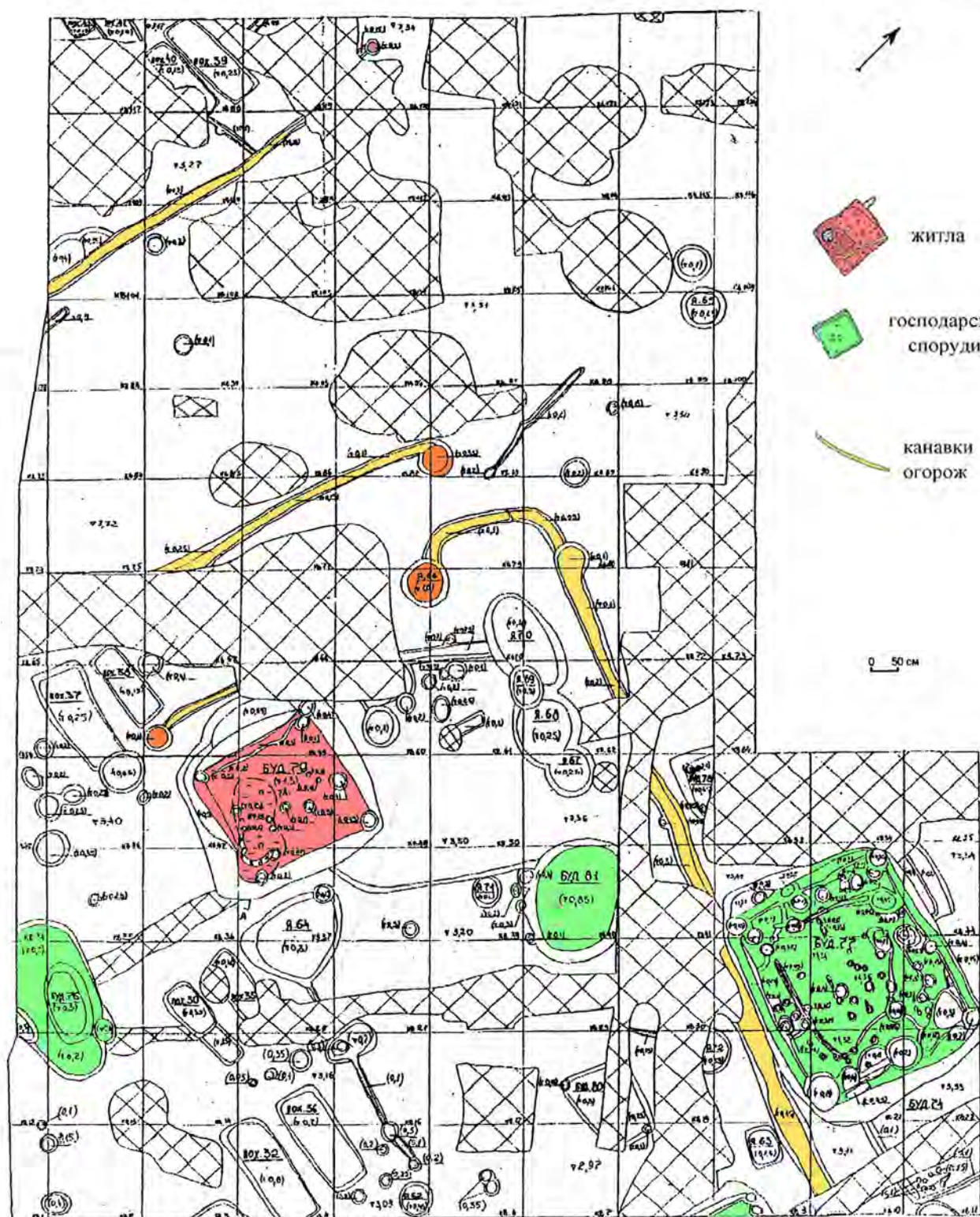

Рис. 3. Садибна забудова XII-XIII ст. у південній частині чернігівського передгороддя (розкопки 1998 р.) за [Моця, 2011, с. 164].

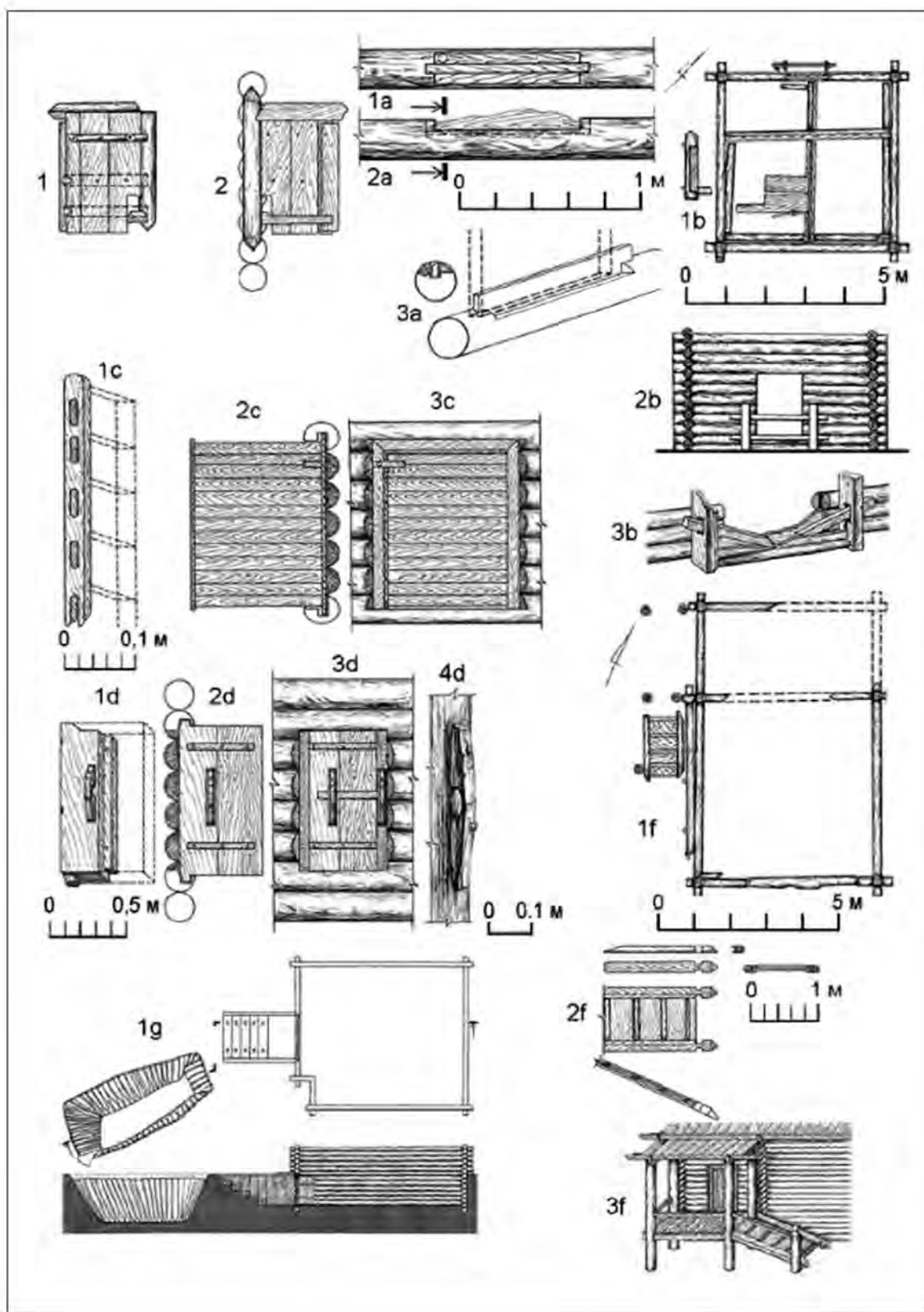

Рис. 4. Київський Поділ. Пороги, двері та входи до споруд
за [Сагайдак, 2010, с. 539, рис. 7].

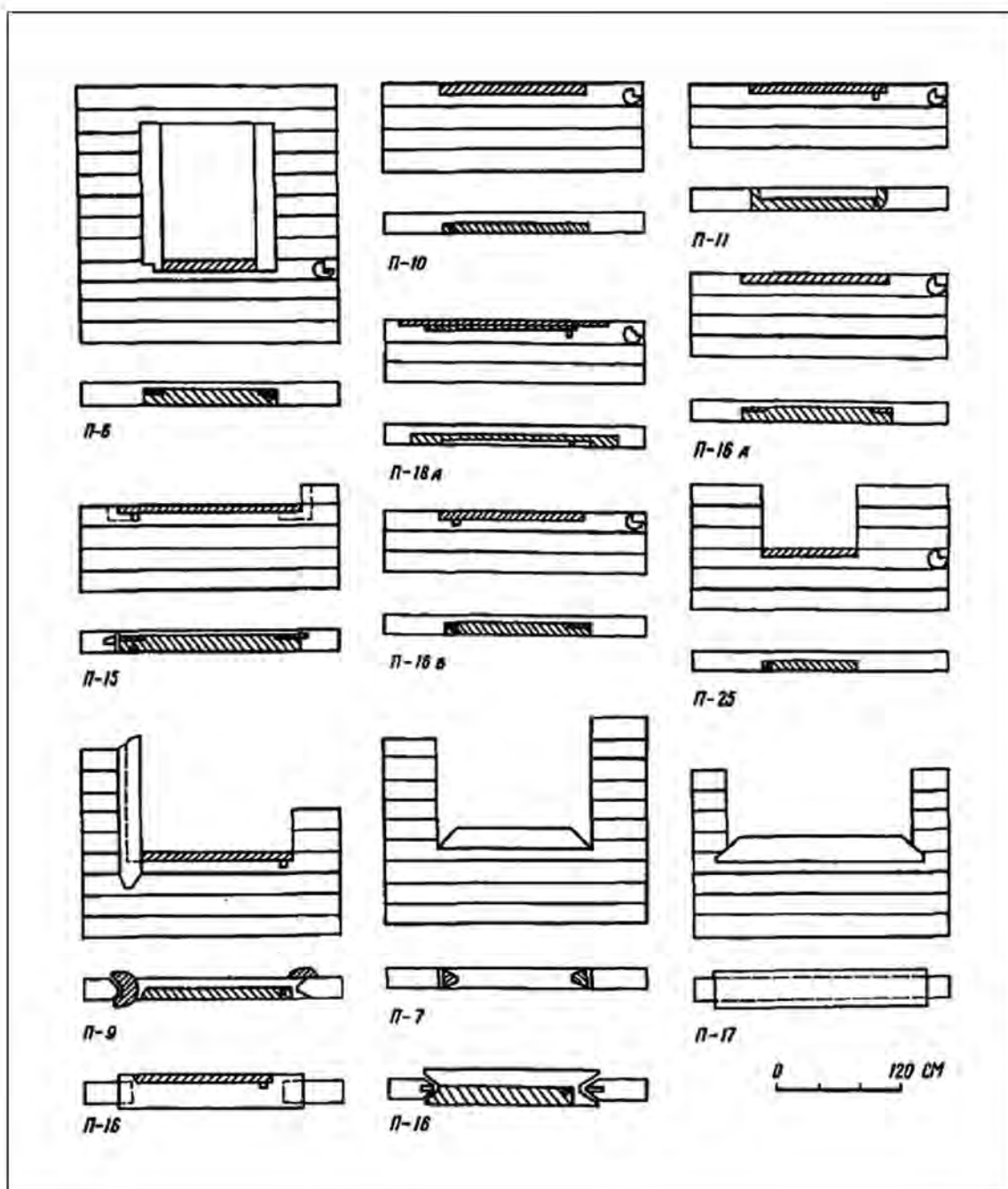
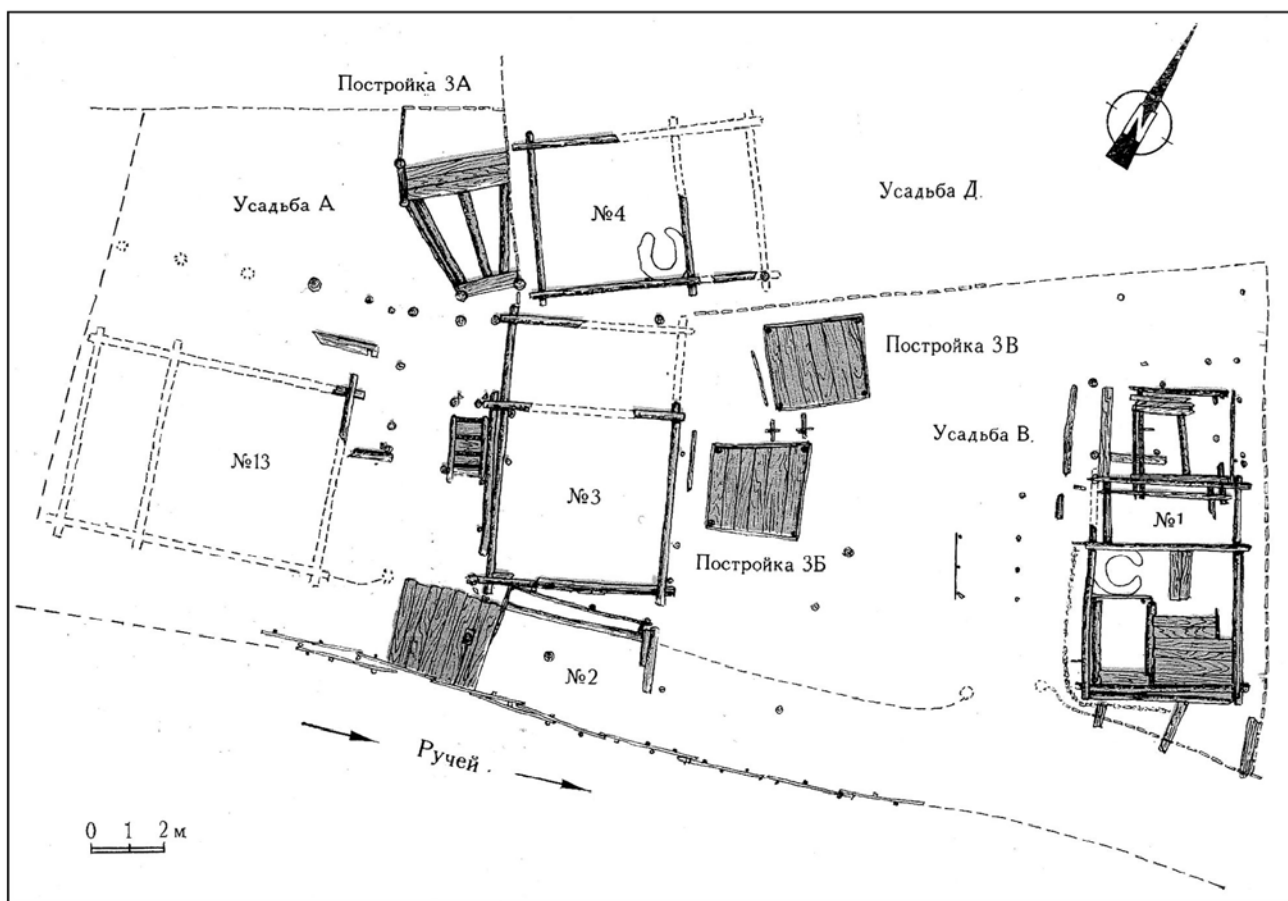
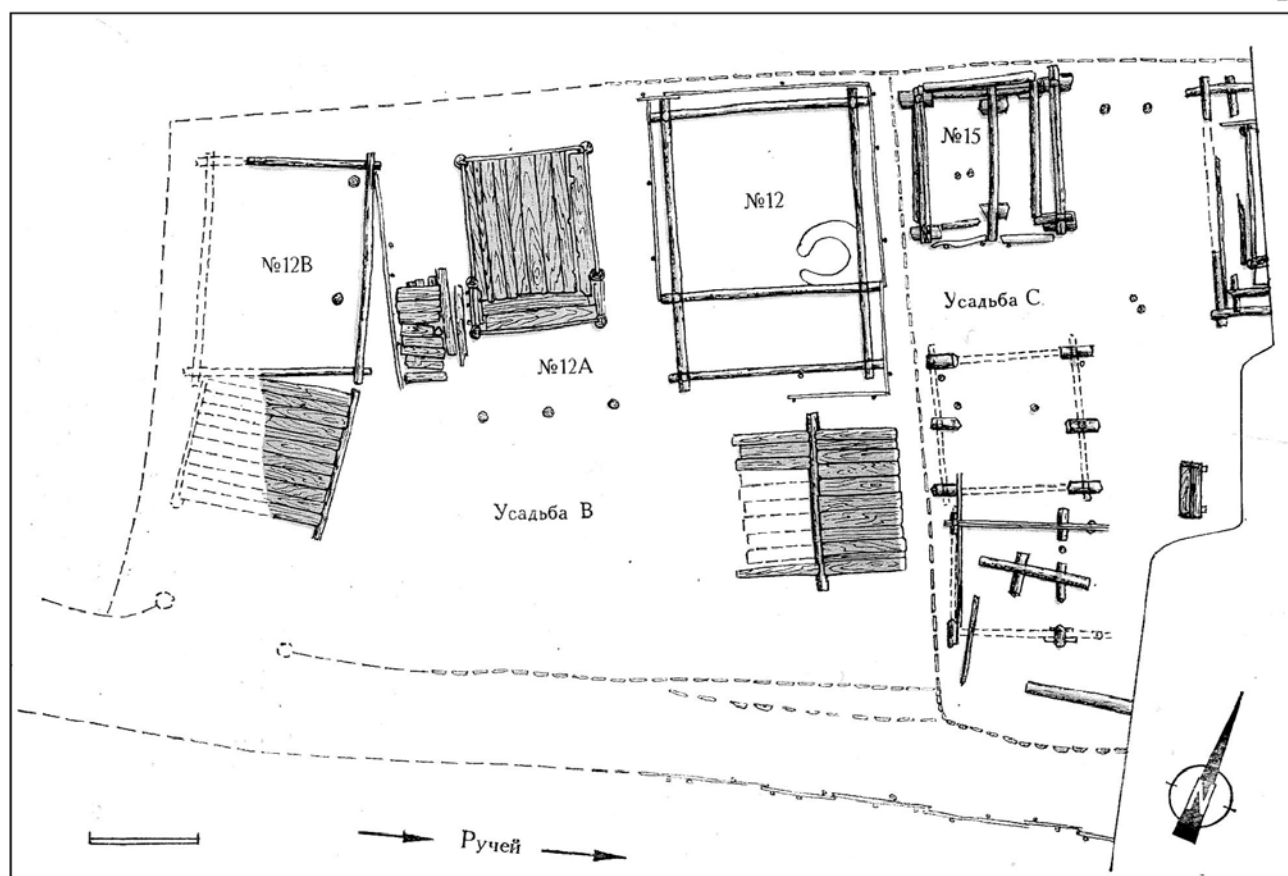

Рис. 5. Дитинець літописного Берестя. Типи дверних отворів за [Лысенко, 1985, с. 180, рис. 42].

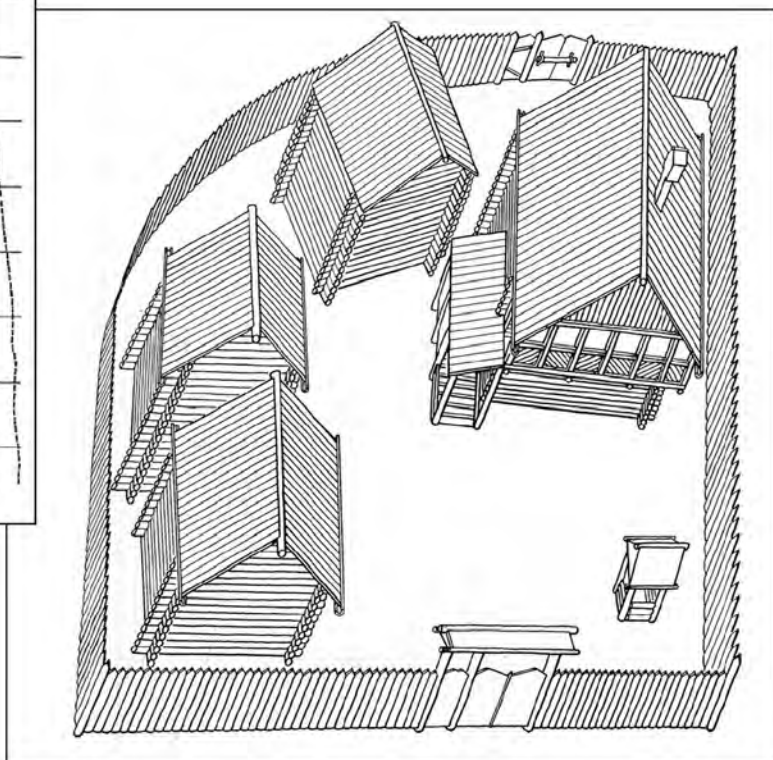
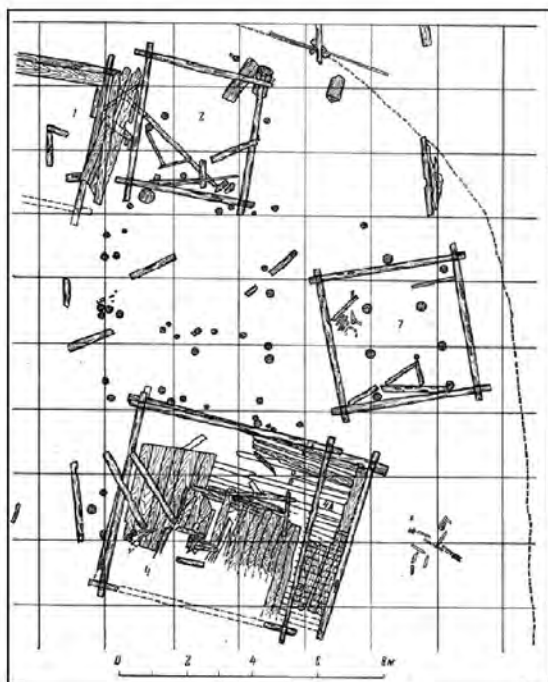

1

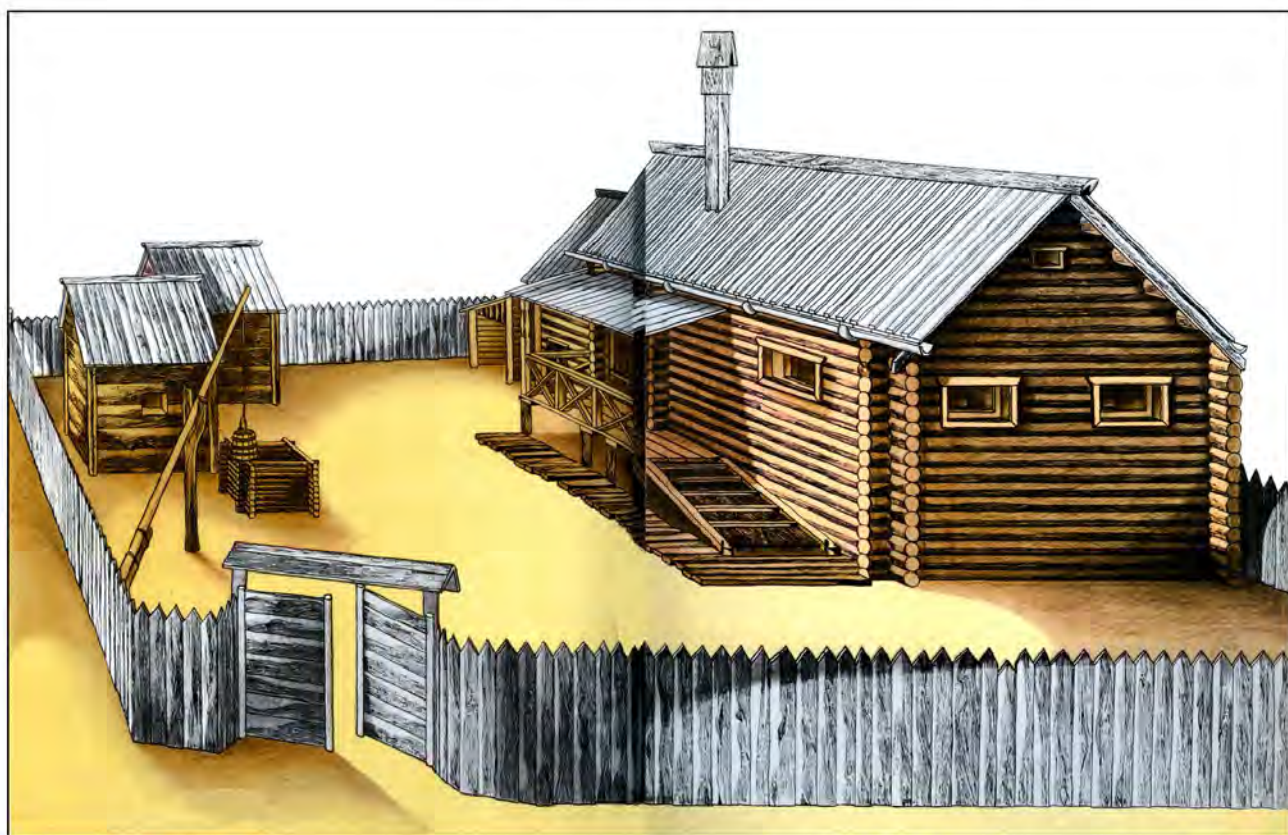

2

Рис. 6. Загальний план садиб А і В (1) та В і С (2) на Житньому ринку на київському Подолі за [Гупало, 1981, с. 116-117, рис. 39, 40].

1

2

Рис. 7. Реконструкції садиб київського Подолу: П.П. Толочка і В.О. Харламова - на Червоній площі (1), П.П. Толочка - на Житньому ринку (2) за [Толочко, 1983, с. 52, рис. 26; 1980, с. 82-83].

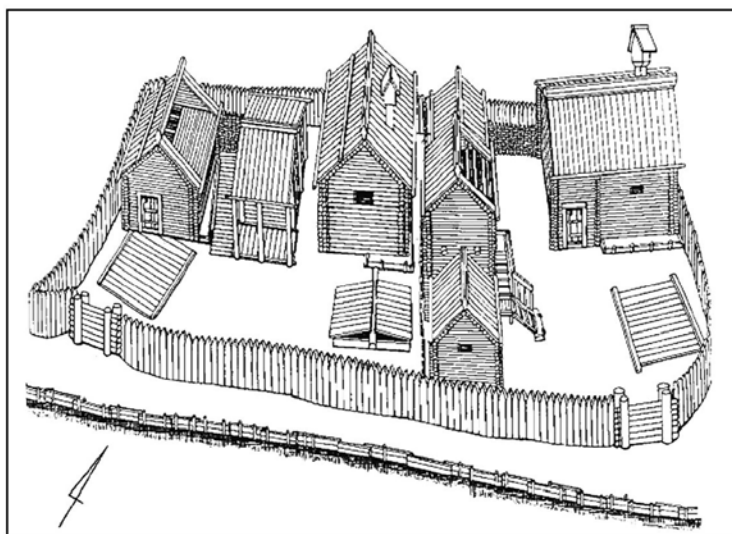
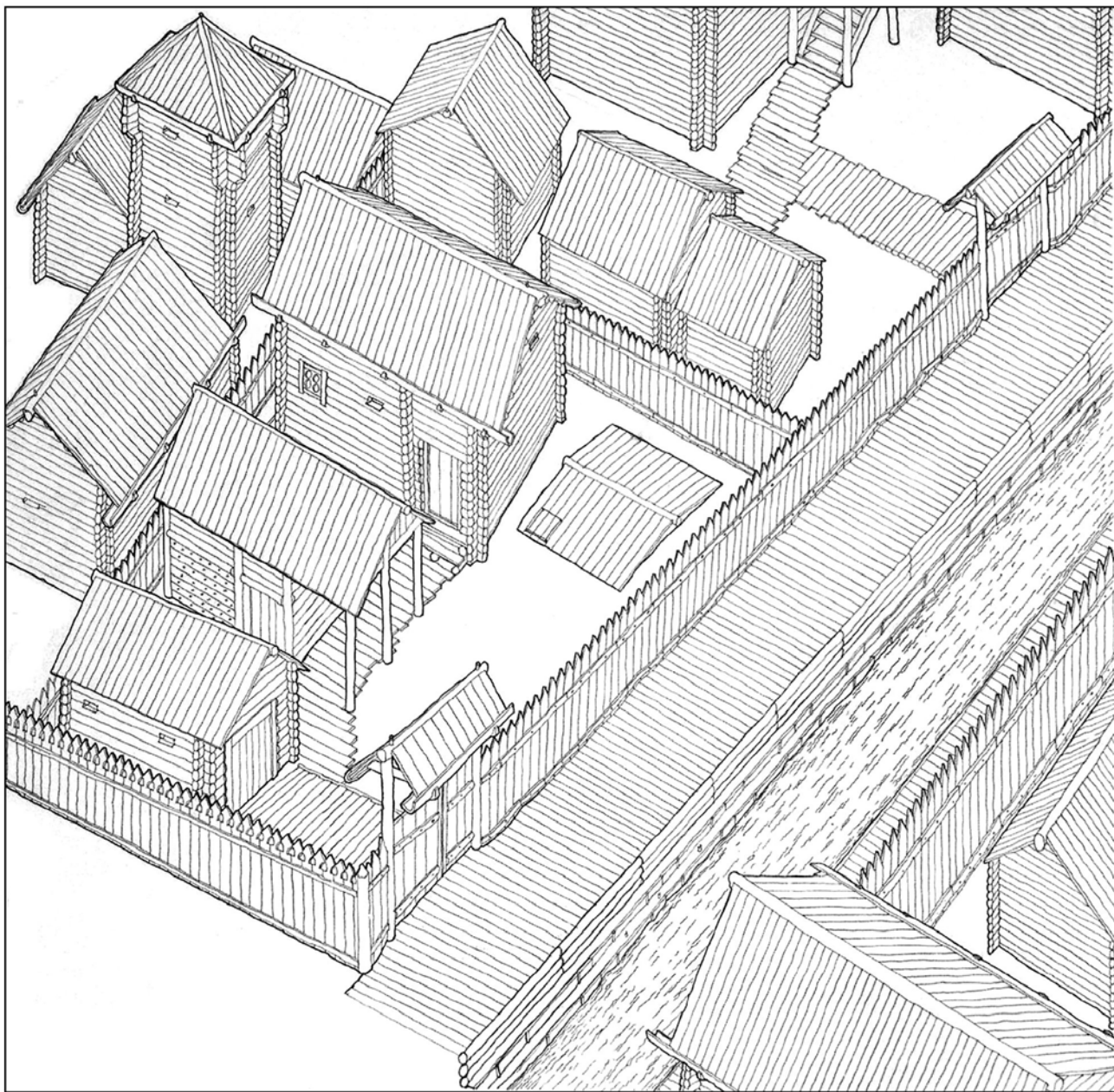
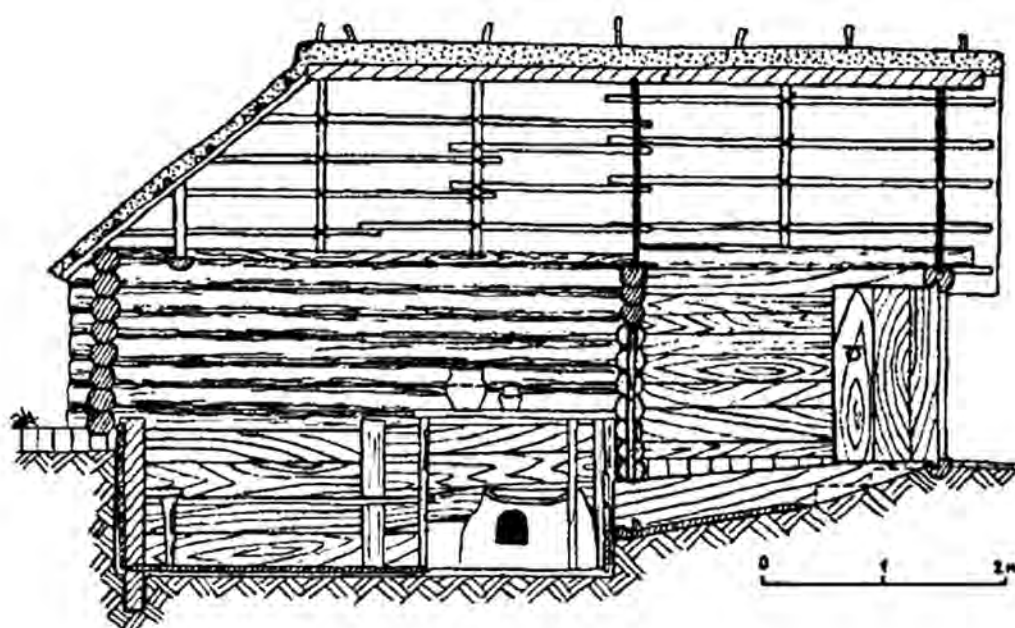
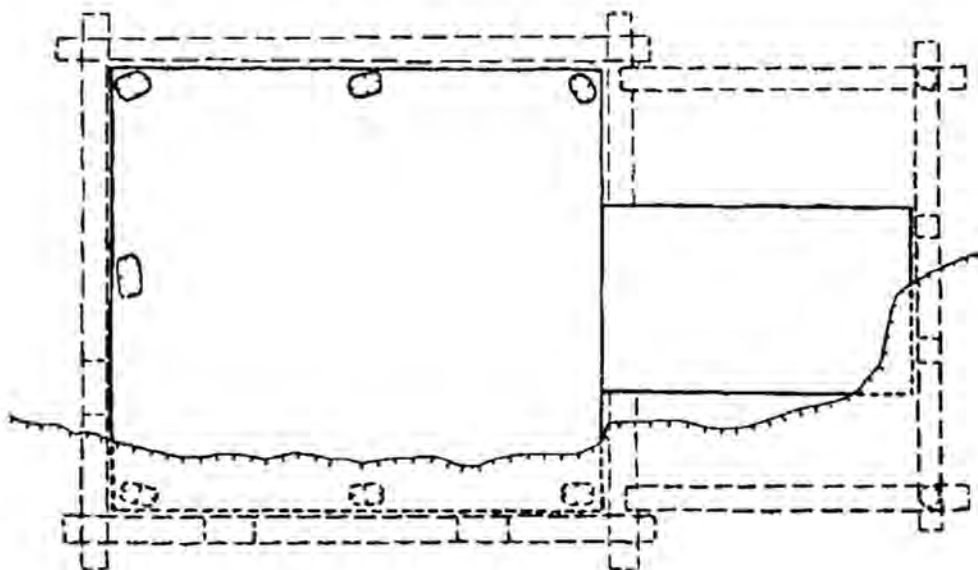

Рис. 8. Реконструкції зовнішнього вигляду садиб В і С на Житньому ринку на київському Подолі за В.О. Харламовим (1) та М.А. Сагайдаком (2) (за матеріалами В.О. Харламова та [Сагайдак, 2010, с. 542, рис. 10, 1]).

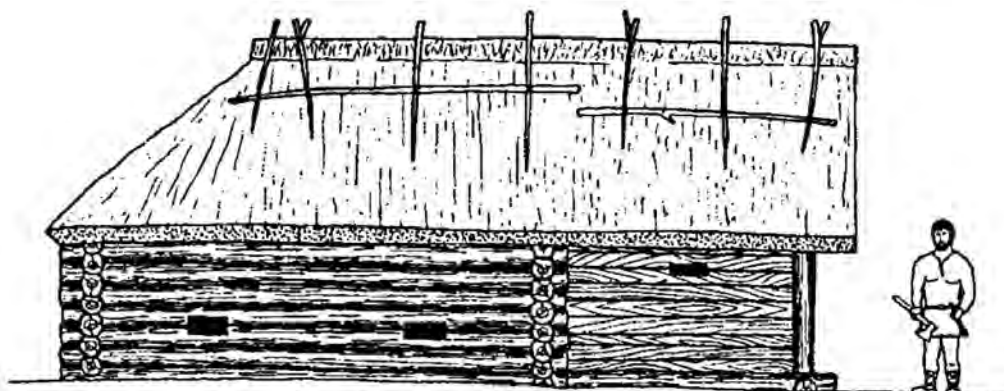

1

2

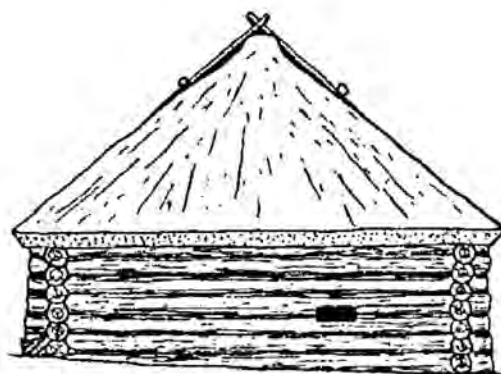
Рис. 9. План житла XII ст. біля Григорівки (ур. Підтополеве) (1) та переріз його реконструкції (2) за [Козюба, 1998, с. 36, рис. 6].

1

2

3

Рис. 10. Житло XII ст. біля Григорівки (ур. Підтополеве).
Реконструкція В.К. Козюби фасаду (1), північної (2) та південної (3) стінок
за [Козюба, 1998, с. 37, рис. 7].

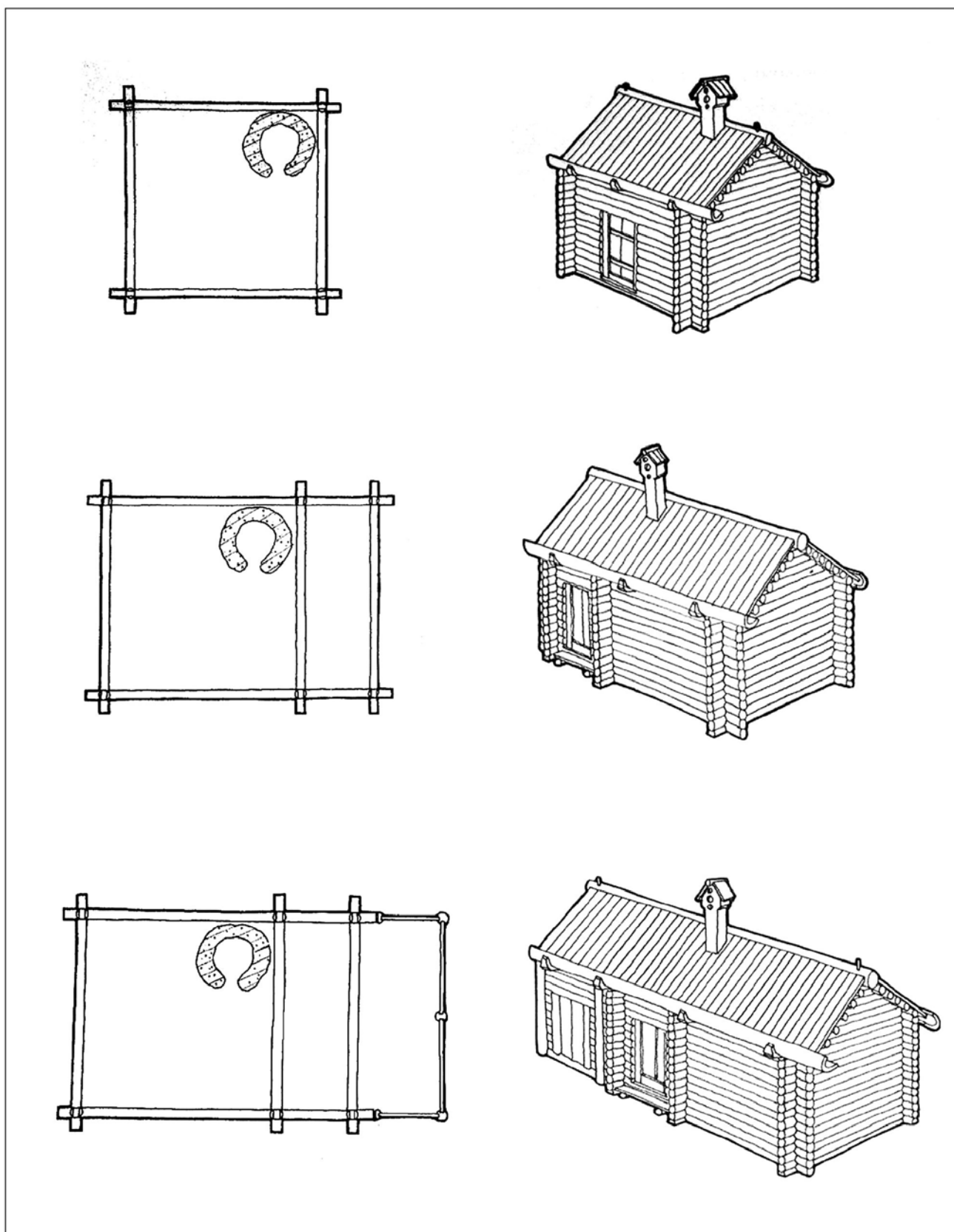

Рис. 11. Схема розвитку планувальної структури давньоруських жител на прикладі знахідок з київського Подолу (матеріали В.О. Харламова).

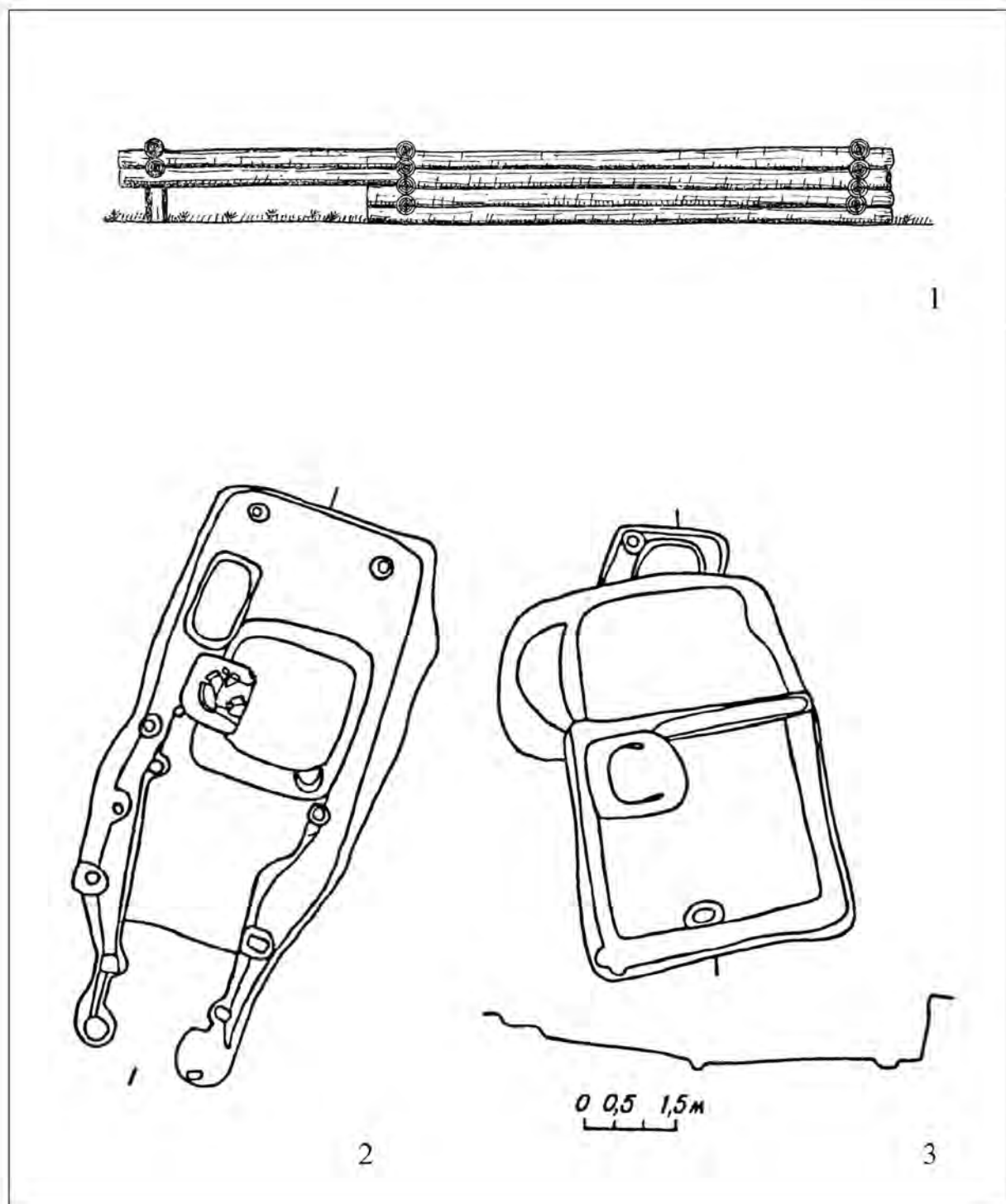
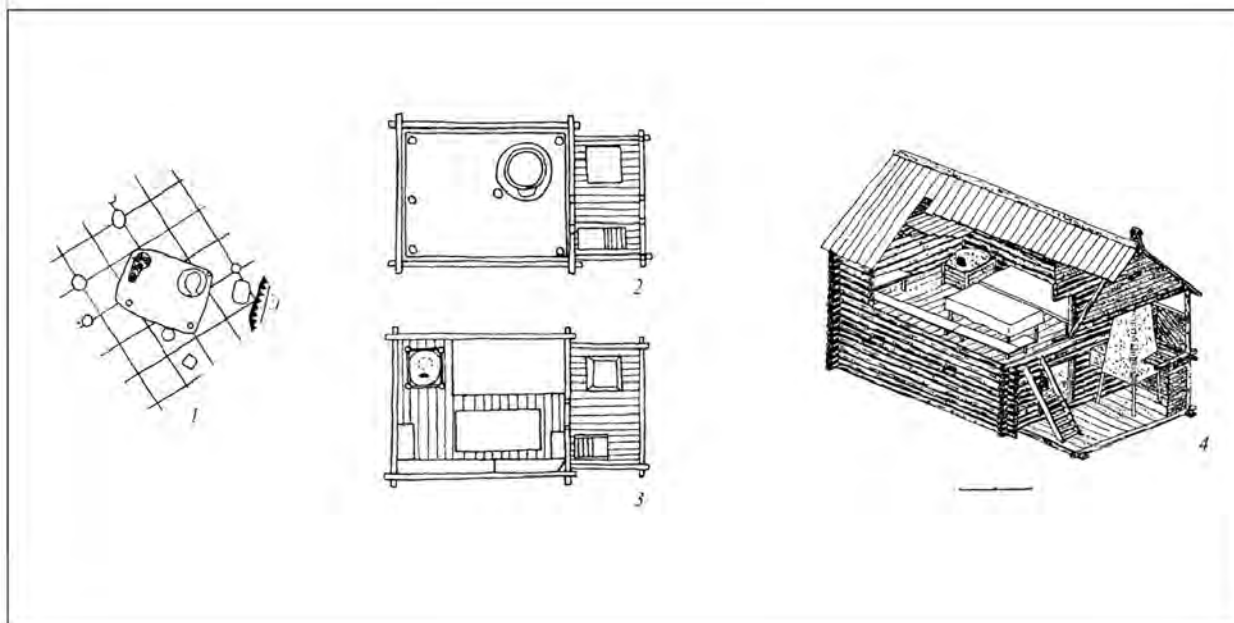
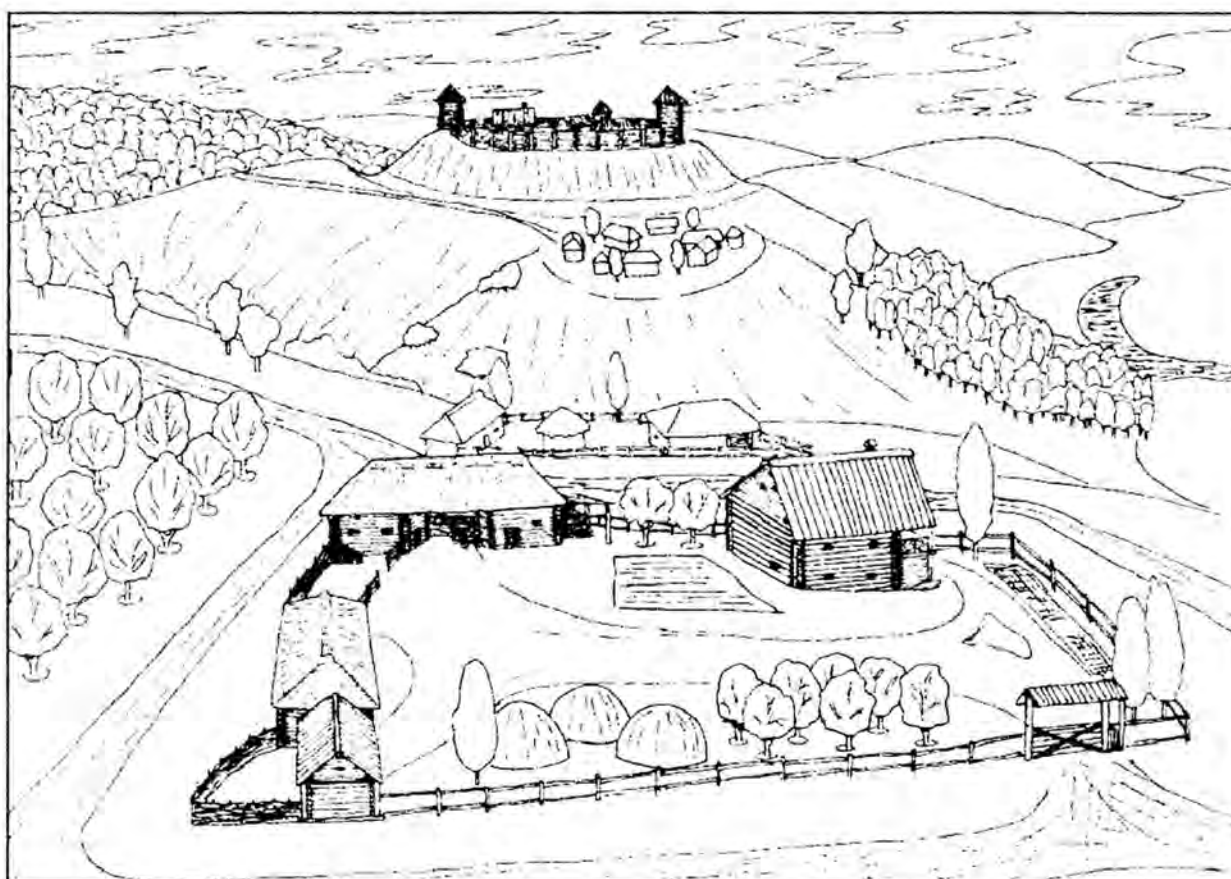

Рис. 12. Житла з сінями з київського Подолу (1) за [Харламов, 1976, с. 49, рис. 2] та поселення Ліскове (2, 3) за [Шекун, 1997, с. 72, рис. 29, 7, 8].

1

2

Рис. 13. Реконструкція житла 2 (1) і його садиби (2) на поселенні в ур. Рожана Криниця біля с. Бучак В.О. Петрашенко і В.К. Козюби за [Петрашенко, 2005а, с. 67, рис. 11, 12].

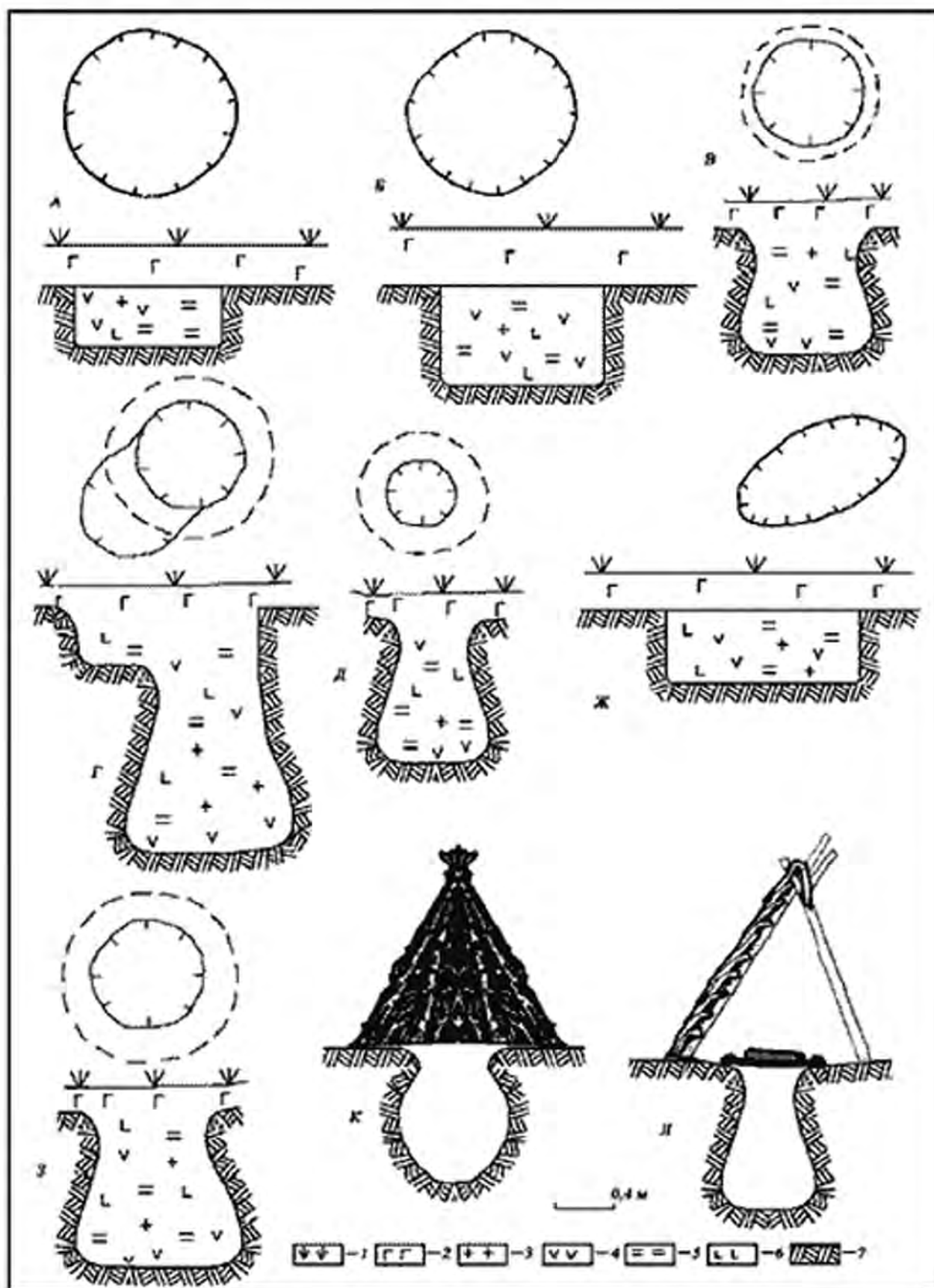

Рис. 14. Господарські ями з поселень Сіreto-Дністровського межириччя за [Возний, 2009, с. 173, рис. 1].

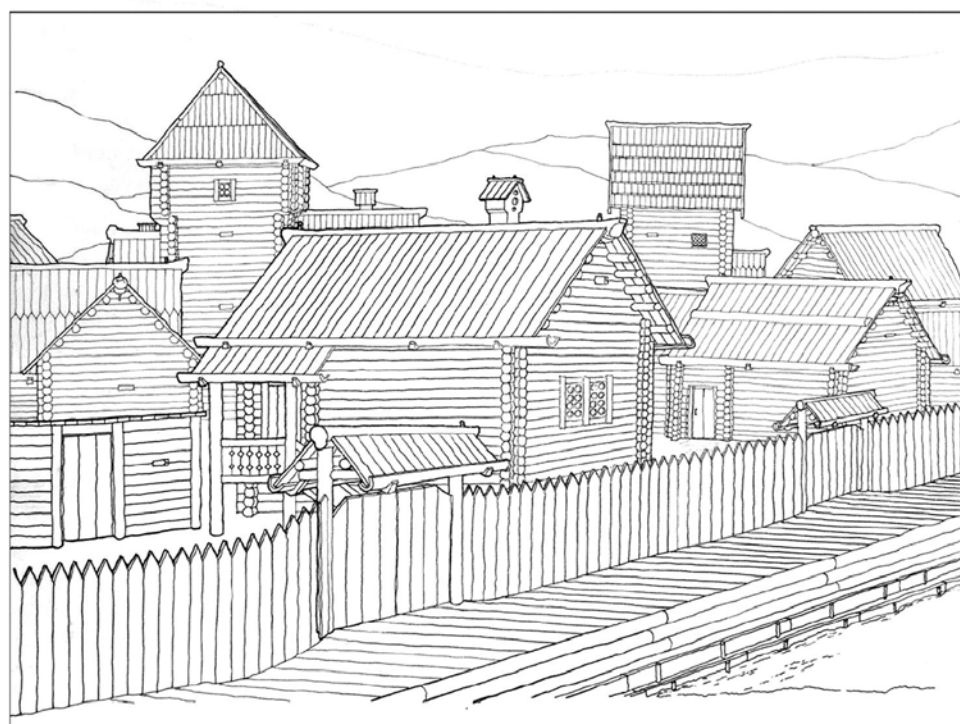
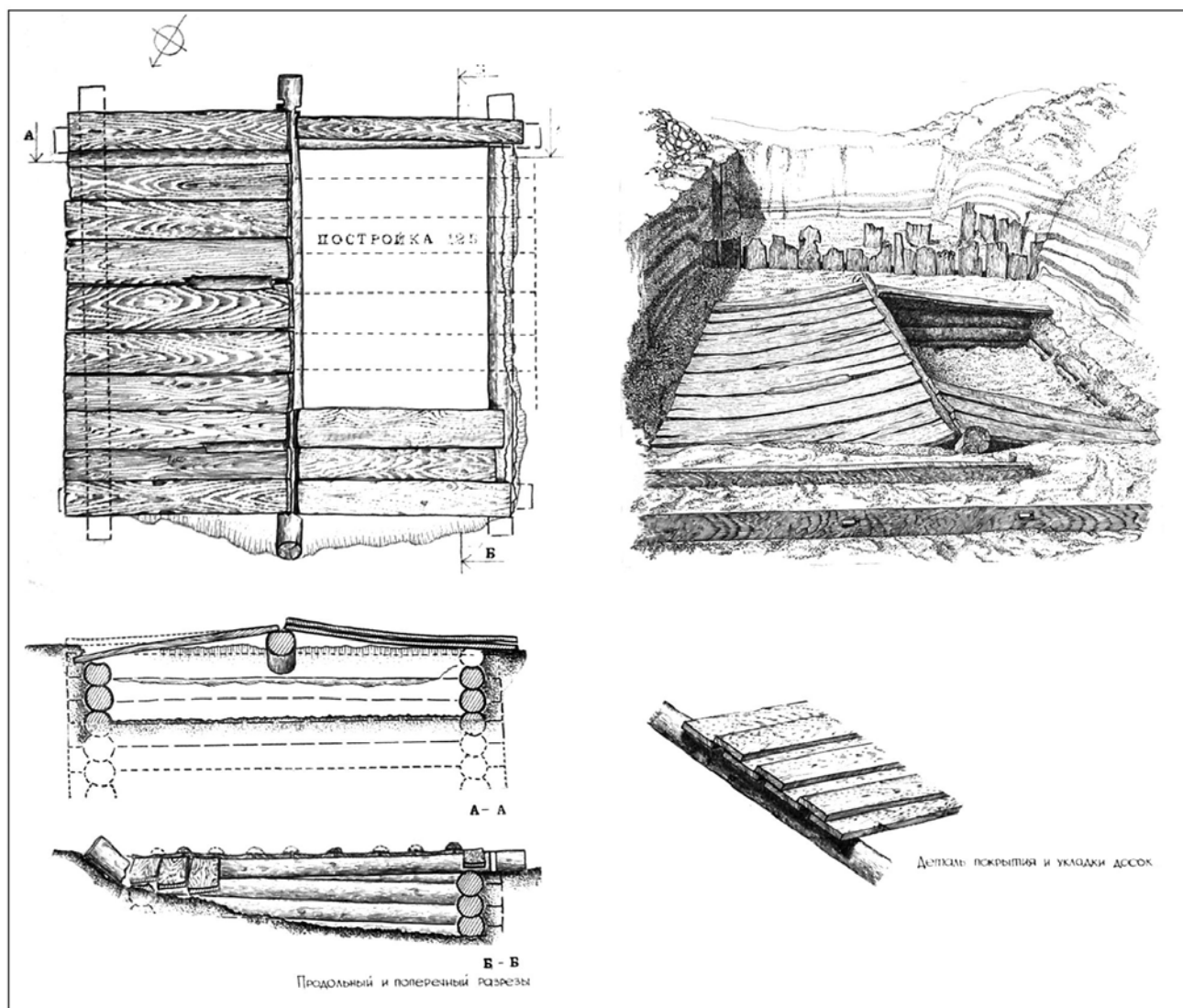
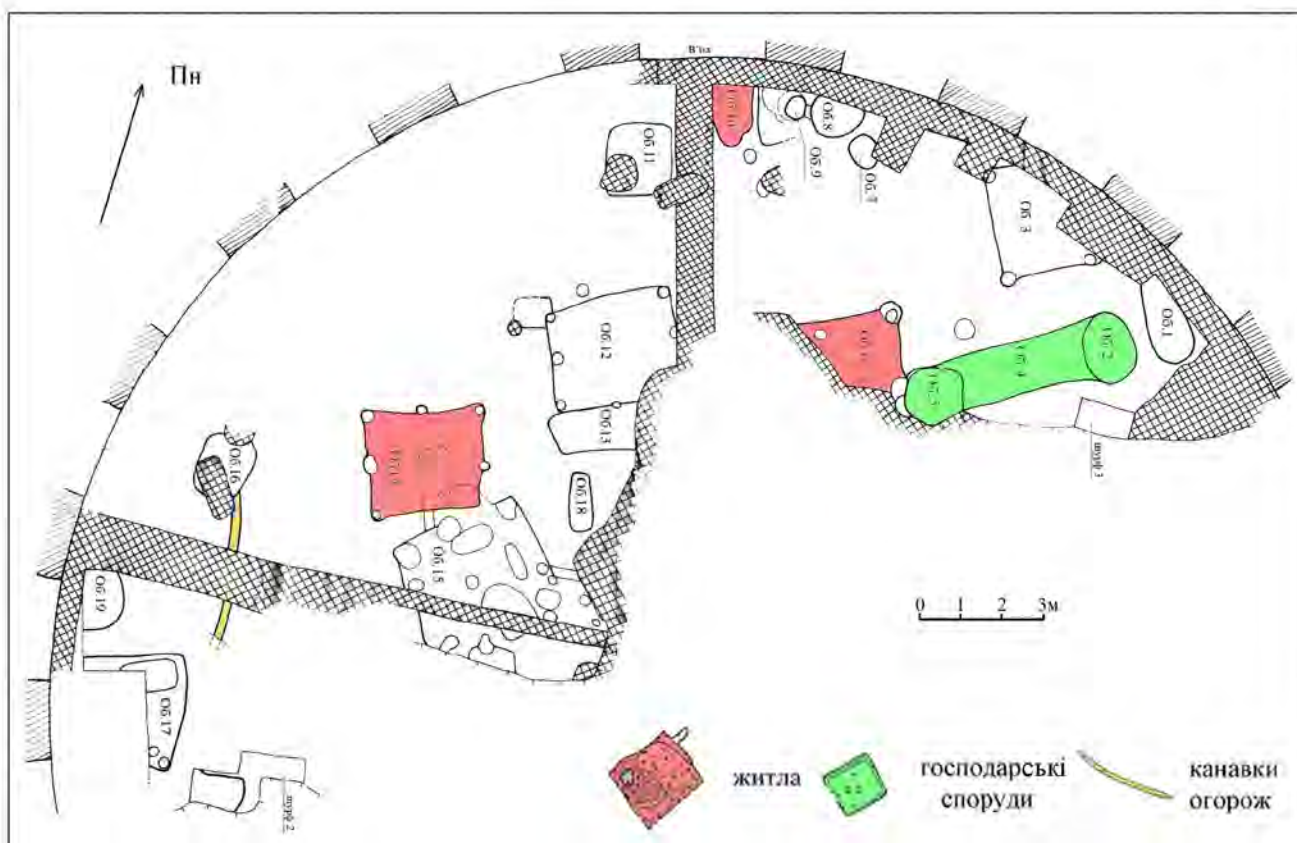
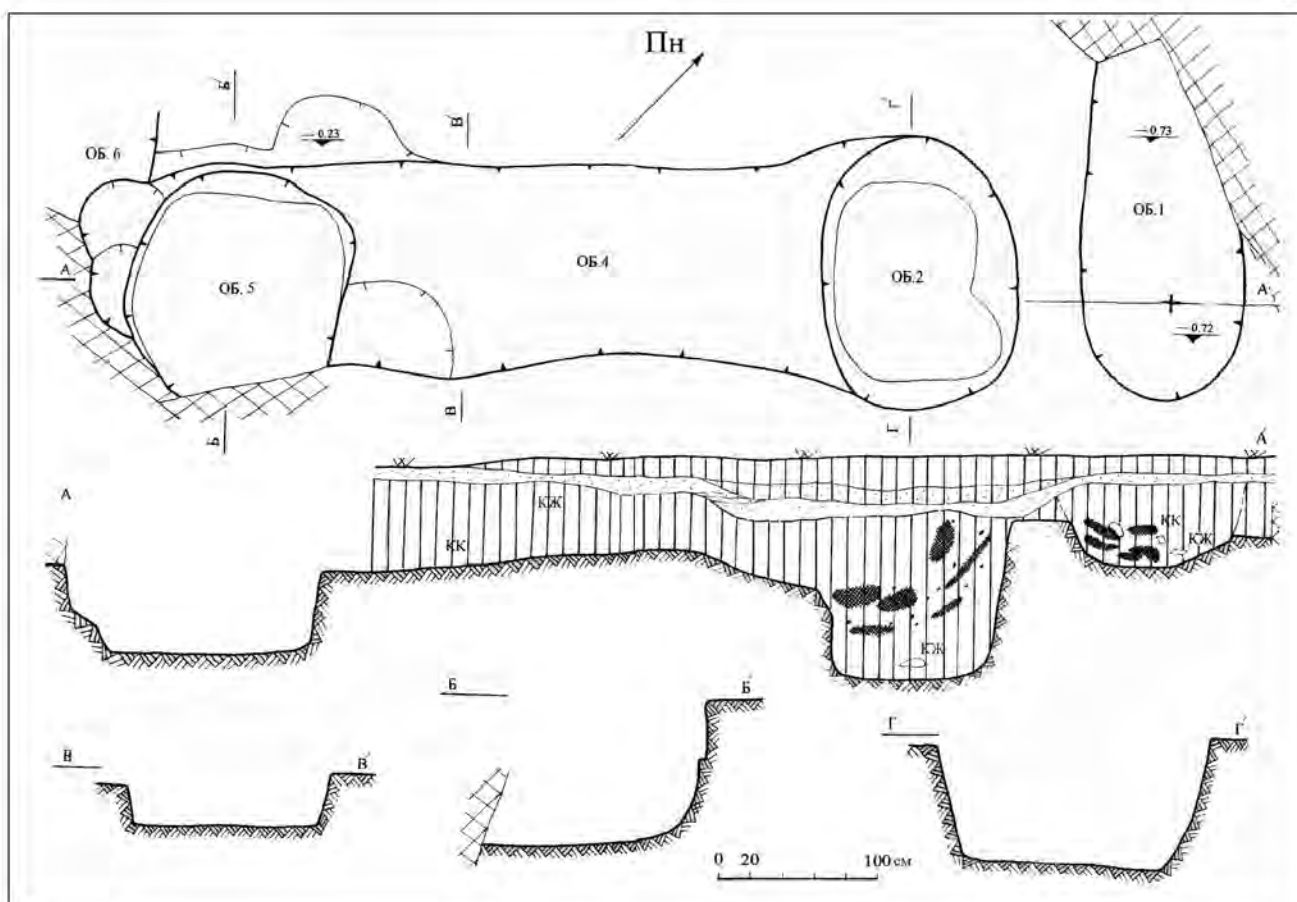

Рис. 15. Льох Х ст. в садибі В на Житньому ринку (1) та реконструкція забудови подільських садиб у Києві (2) за матеріалами В.О. Харламова.

1

2

Рис. 16. Поселення XI-XIII ст. на вул. Старонаводницькій у Києві.
План розкопок 2003 р. (1) та льоху (2) за [Козюба, 2008, с. 139, 146, рис. 2, 7].

Рис. 17. Льох першої половини XI ст. на території Національного заповідника “Софія Київська”. План розкопу (1) та фото споруди (2).

Рис. 18. Льохи в садибах забудови дитинця в Чернігові (розкопки 2005-2008 рр.)
за [Моця, 2011, с. 65, 66].

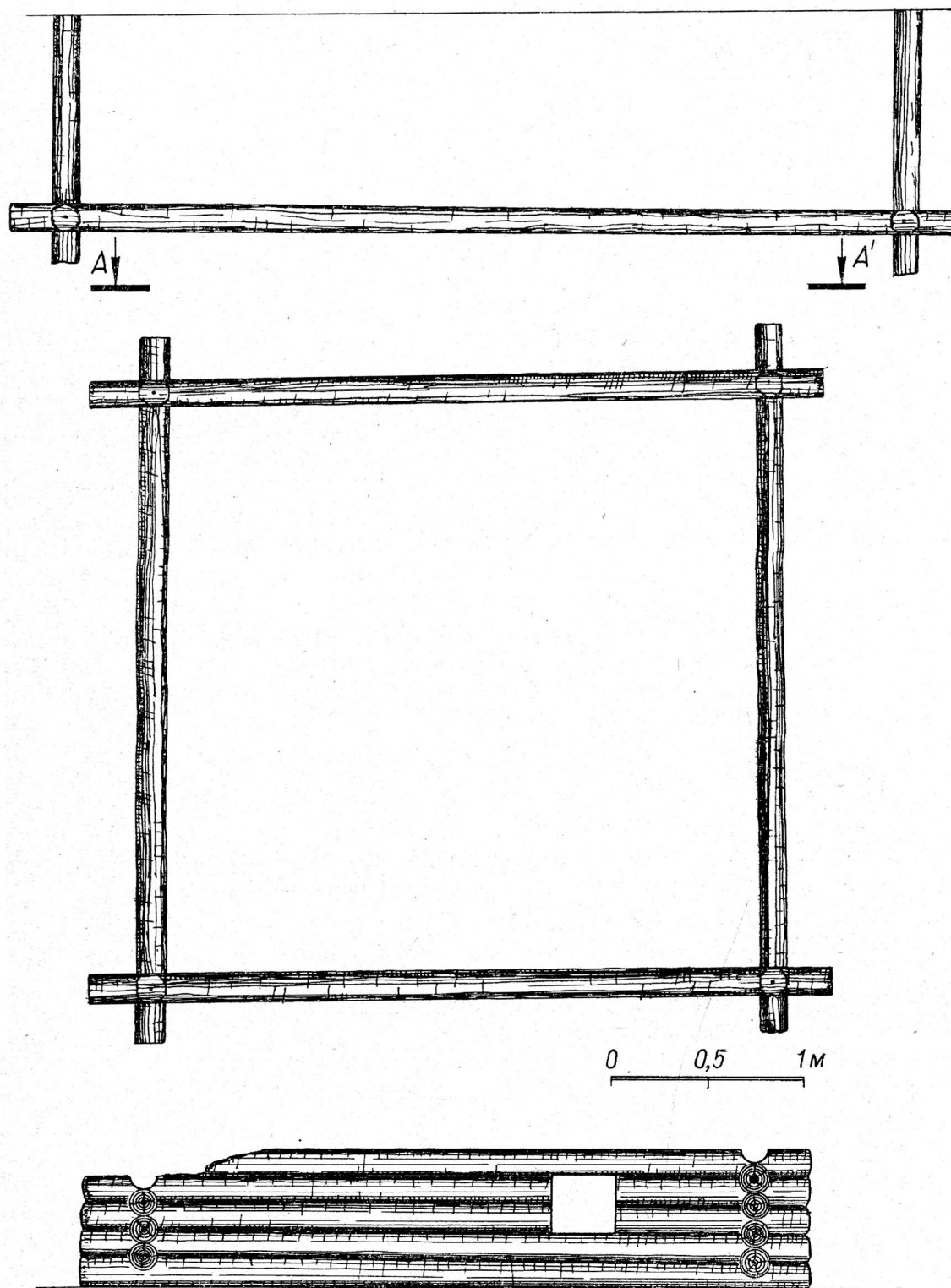
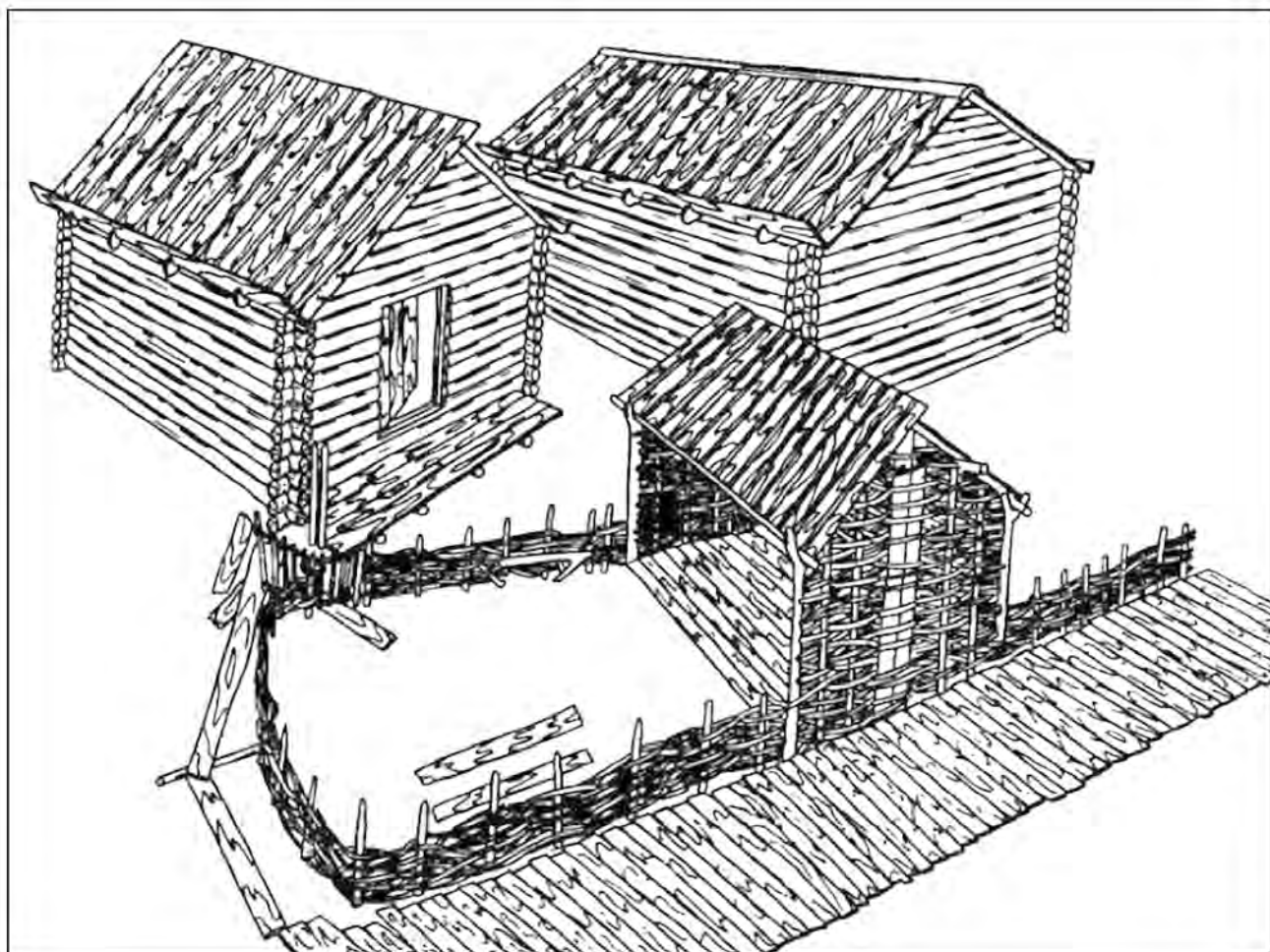
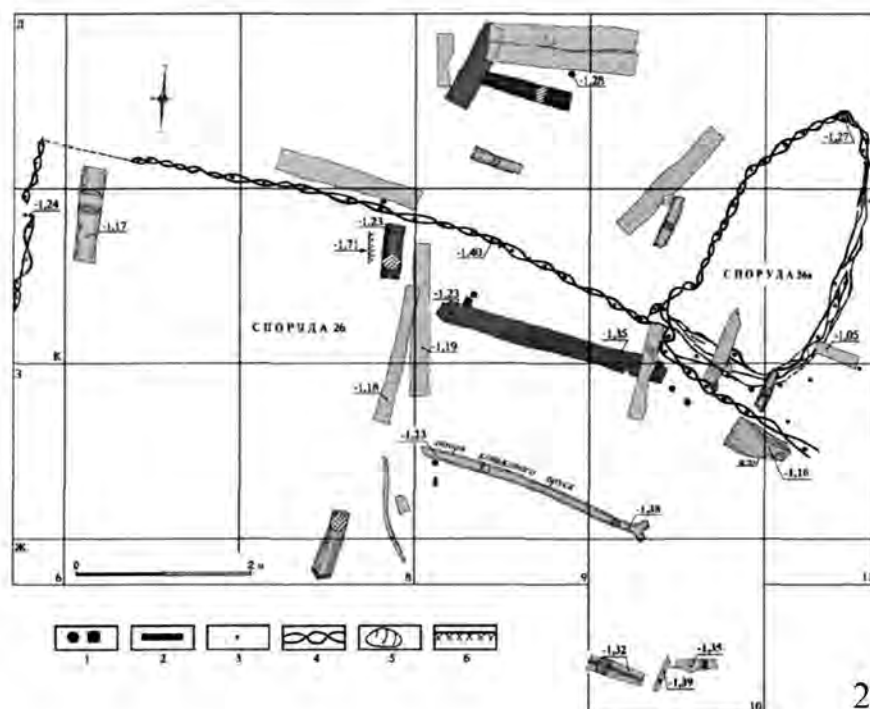

Рис. 19. Господарська споруда (зруб № 9) з розкопок на Червоній площі в Києві за [Толочко, 1976, с. 21, рис. 1].

1

2

Рис. 20. Споруди з плетеними стінами для утримання худоби. Реконструкція споруди 59А з Берестя (1) за [Лысенко, 1985, с. 100, рис. 57]. Споруди 26, 26А із Звенигорода (2) за [Гупало, 2014, с. 363, рис. 206].

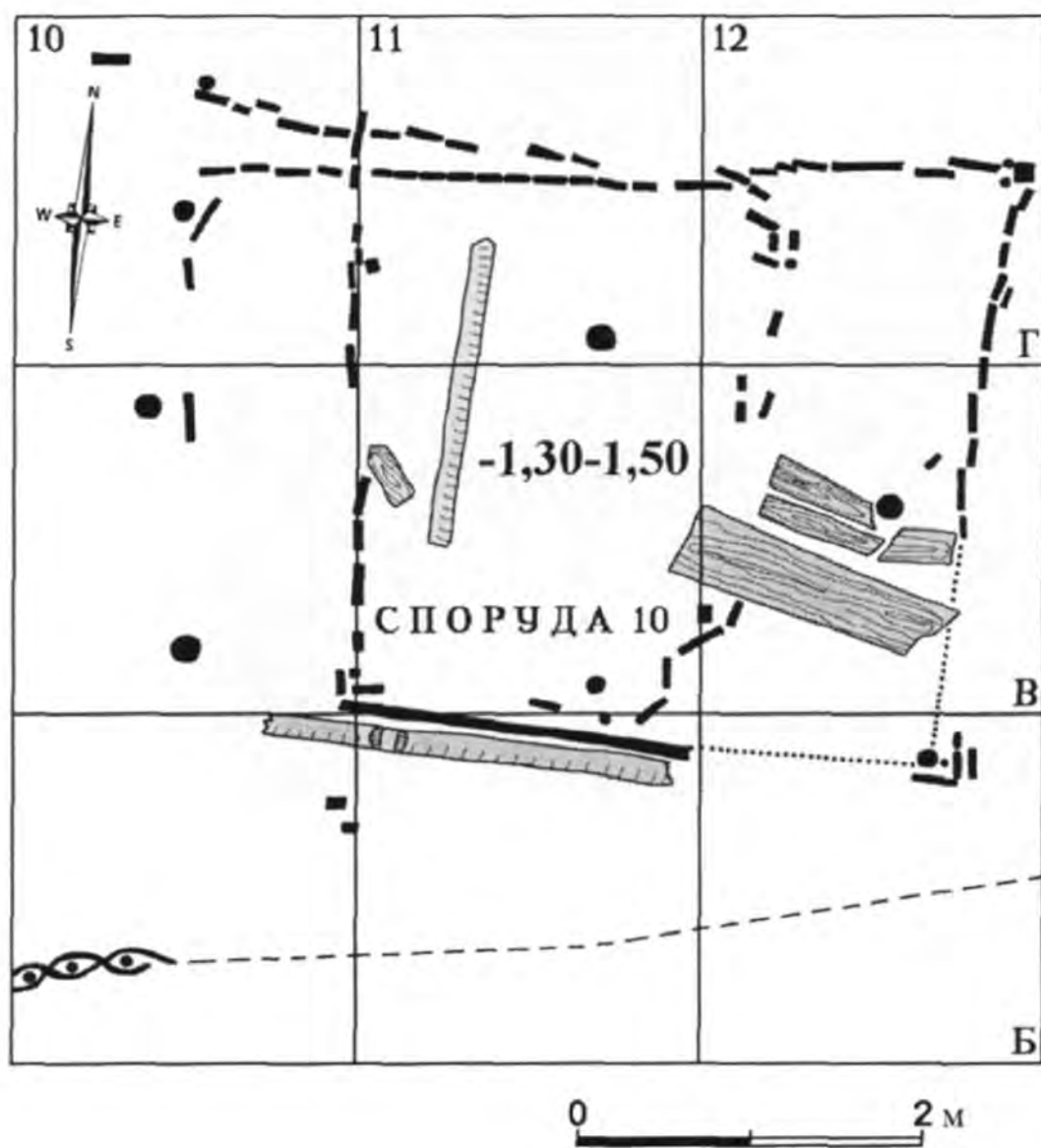

Рис. 21. Приміщення для худоби із стінами з вертикальних дощок - споруда 10 із Звенигорода за [Гупало, 2014, с. 367, рис. 211].

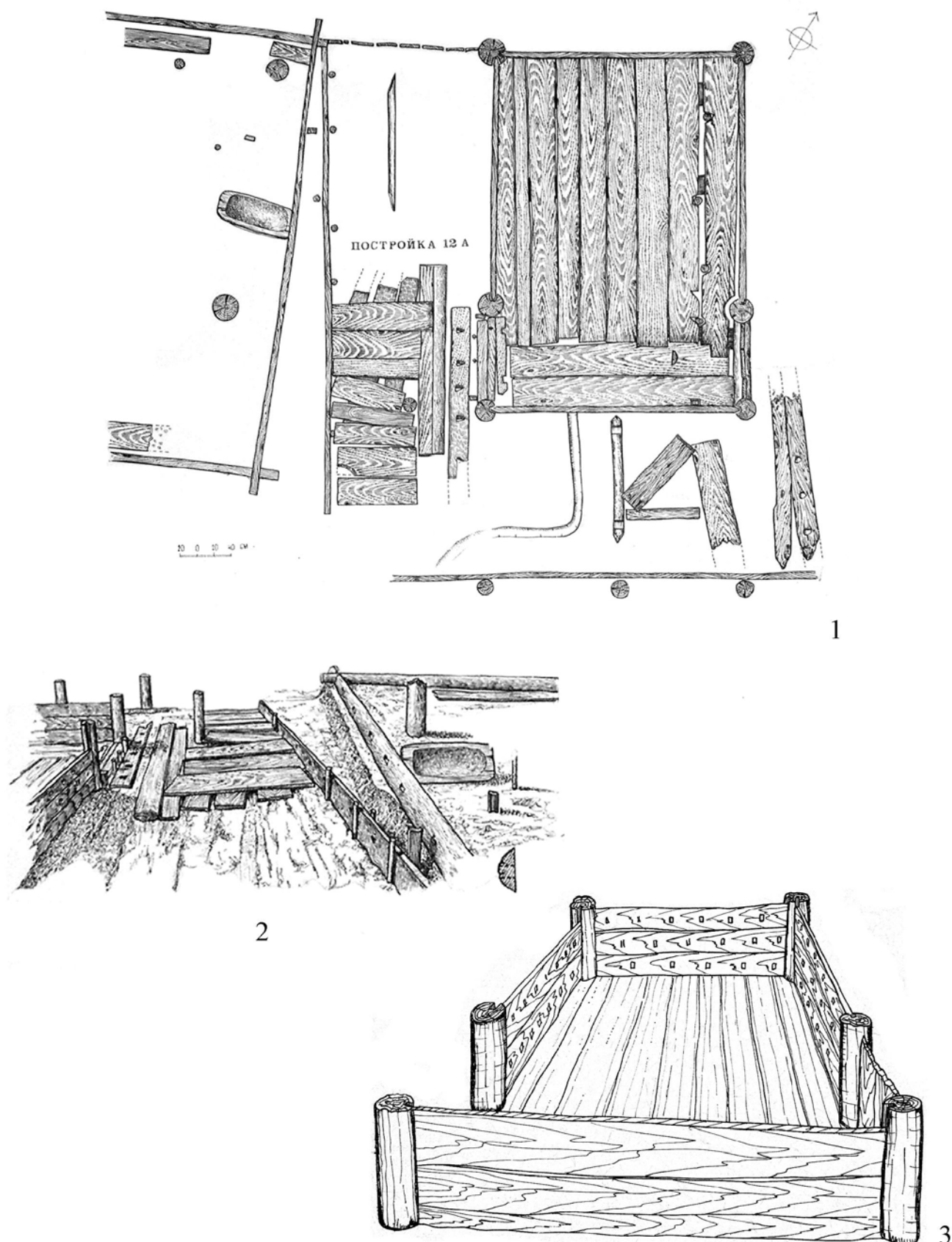

Рис. 22. План споруд 12 та 12А в садбі В на Житньому ринку київського Подолу (1), малюнок помосту між ними (2) (матеріали В.О. Харламова), виробнича споруда 12А (3) за [Харламов, 1976, с. 51, рис. 30].

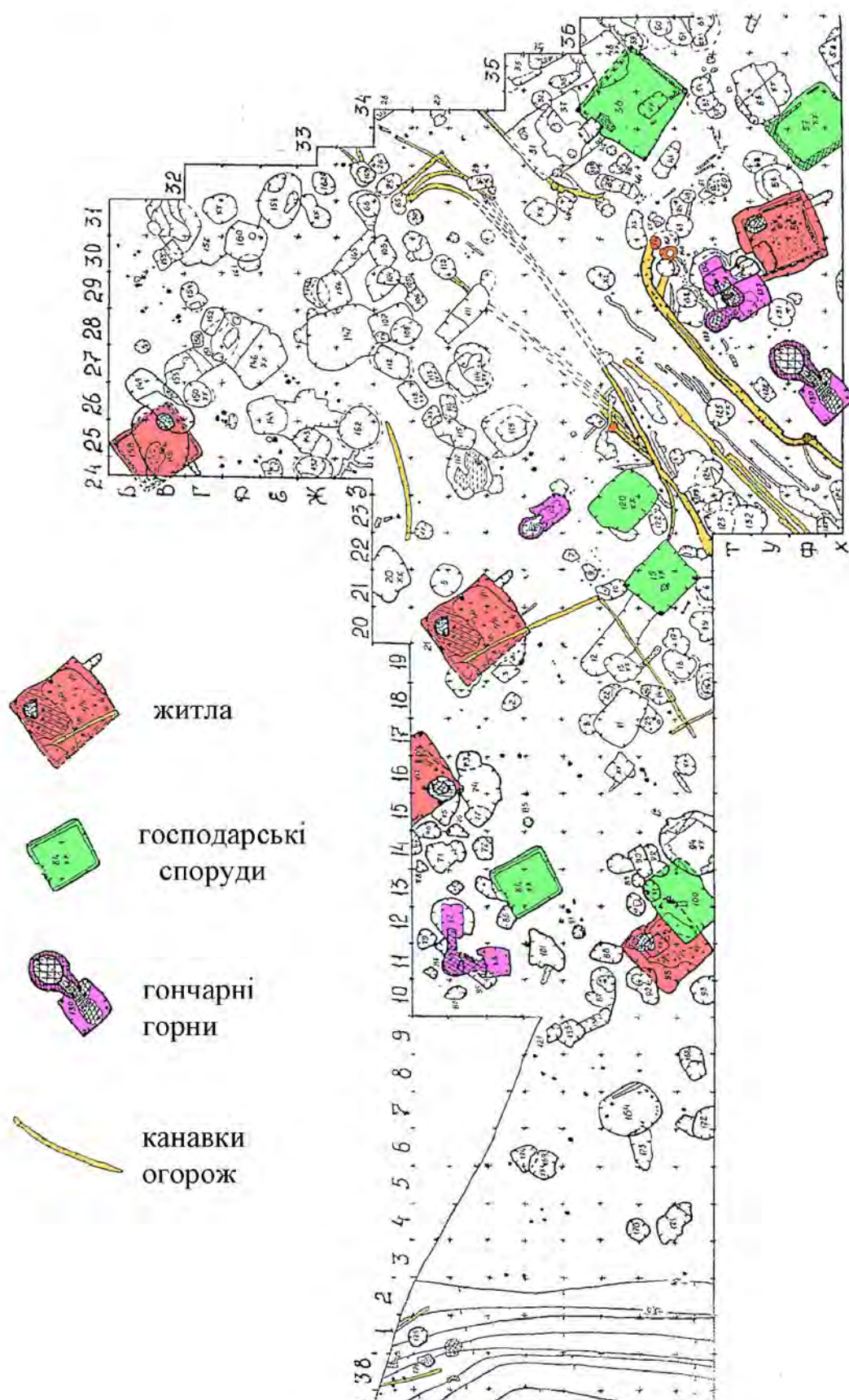

Рис. 23. Садібна забудова поселу Вишгорода за розкопками 1990 р.
за [Чабай, 1990, рис. 3].

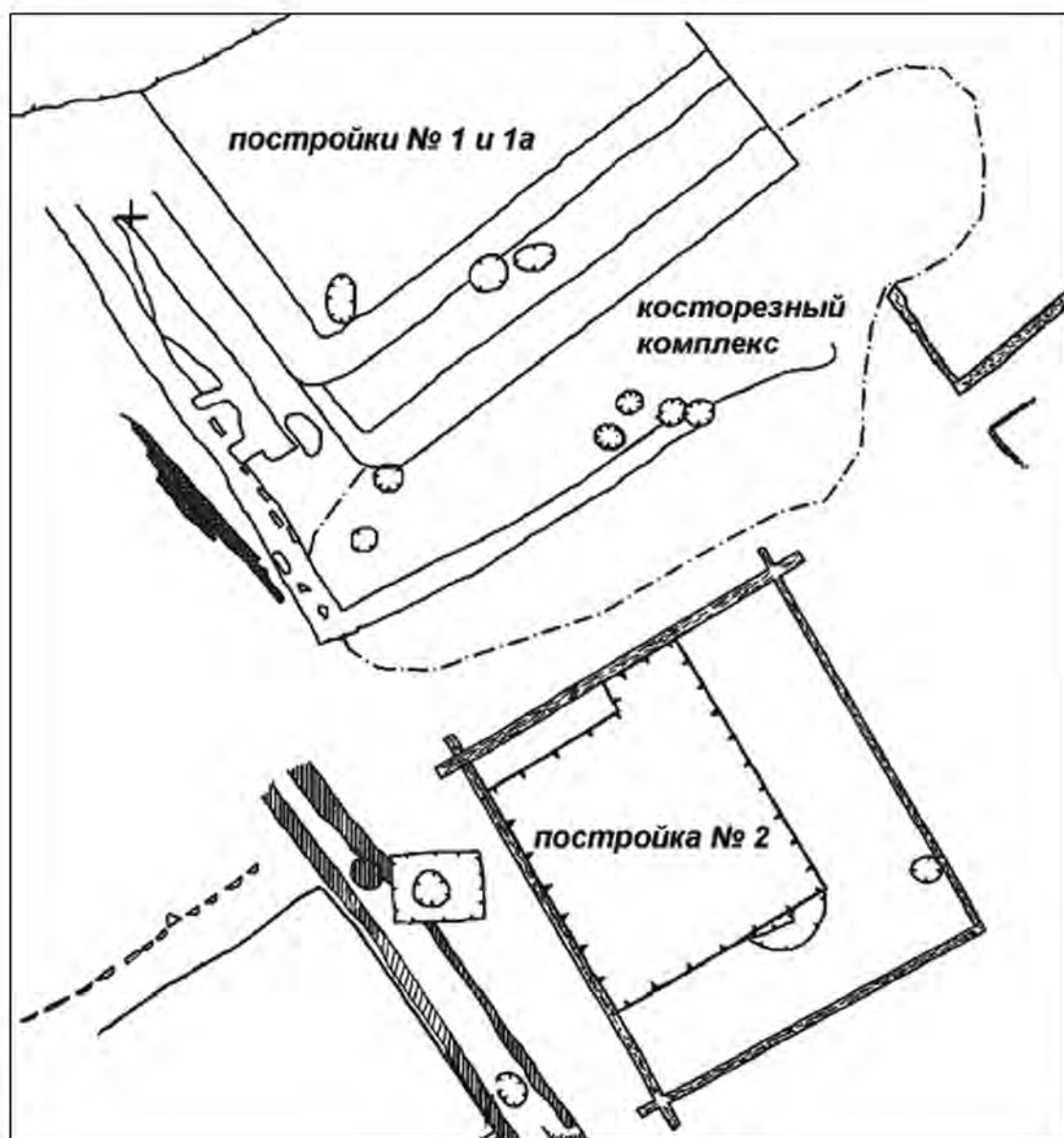

Рис. 24. Косторізна майстерня в садибі XII-XIII ст. на вул. Щекавицькій, 29 на Подолі в Києві за [Сергеева, 2008].

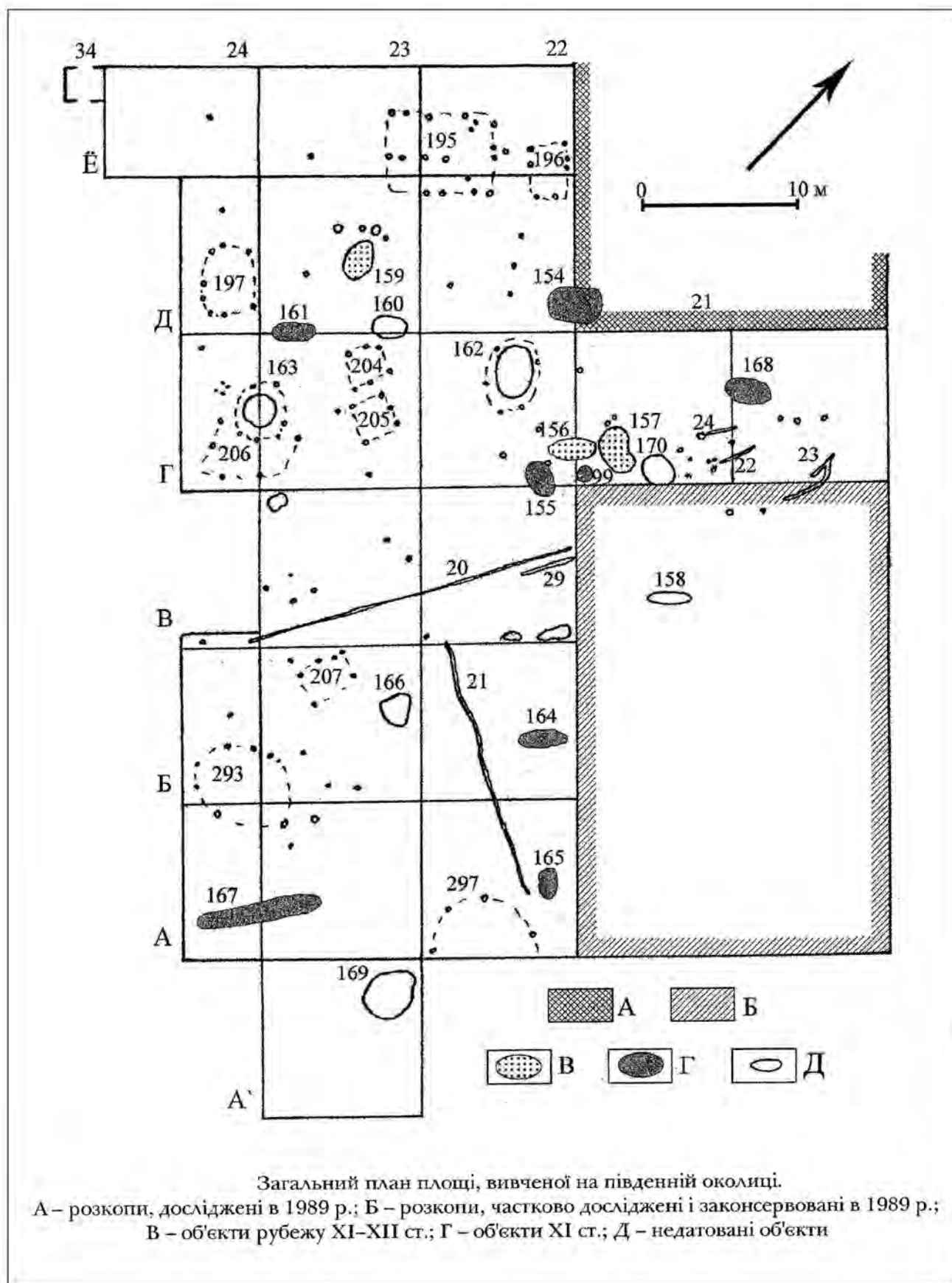

Рис. 25. Забудова південної частини поселення Автуничі
 за [Готун, 2013, с. 39, рис. 1].

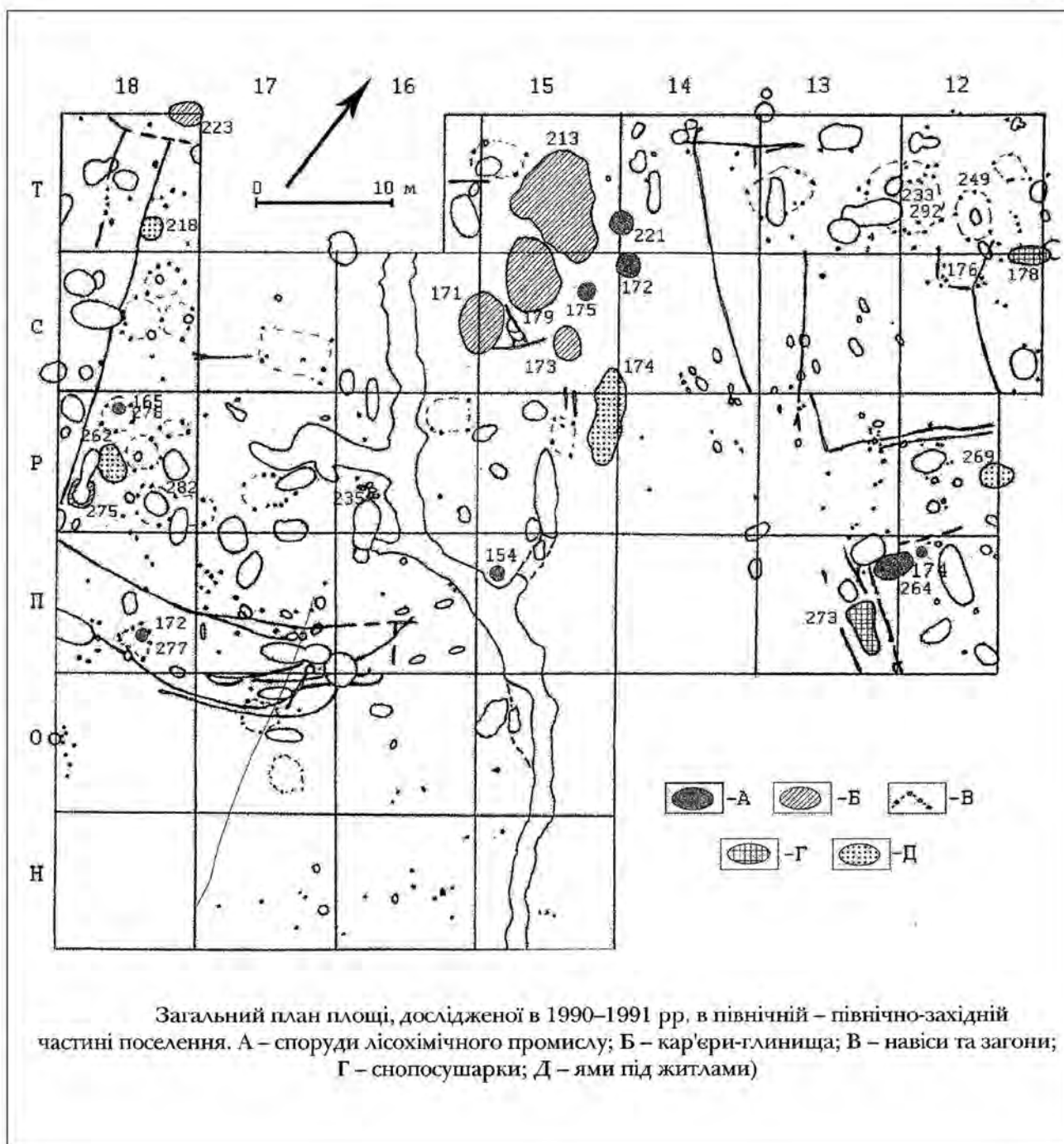
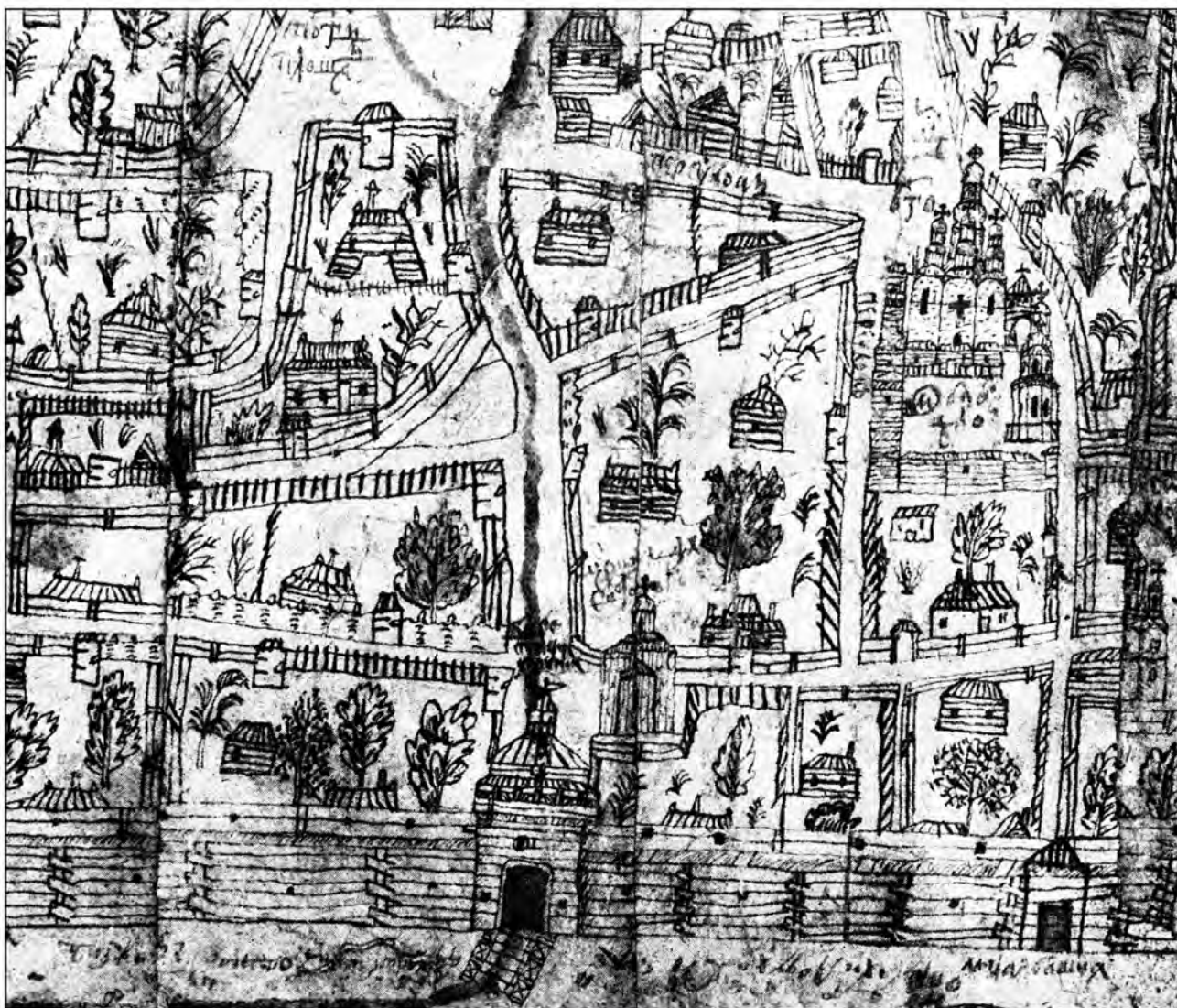
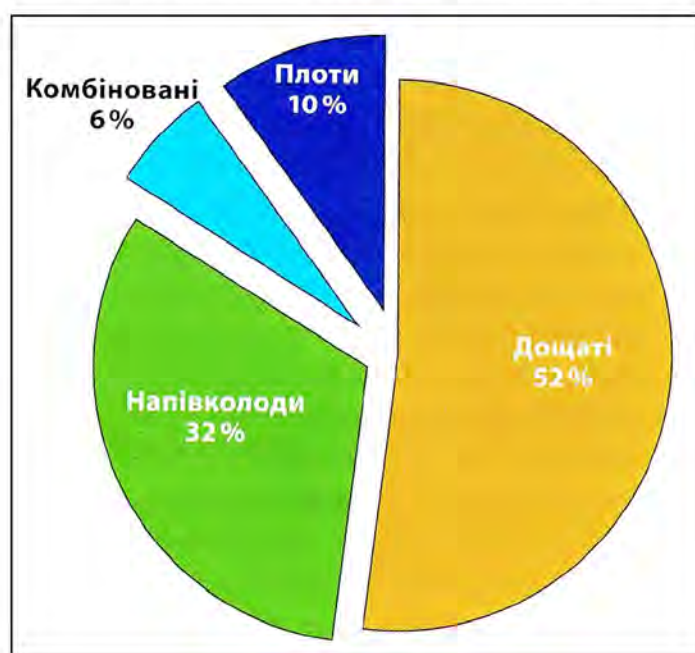

Рис. 26. Забудова північної частини поселення Автунічі
за [Готун, 2013, с. 40, рис. 2].

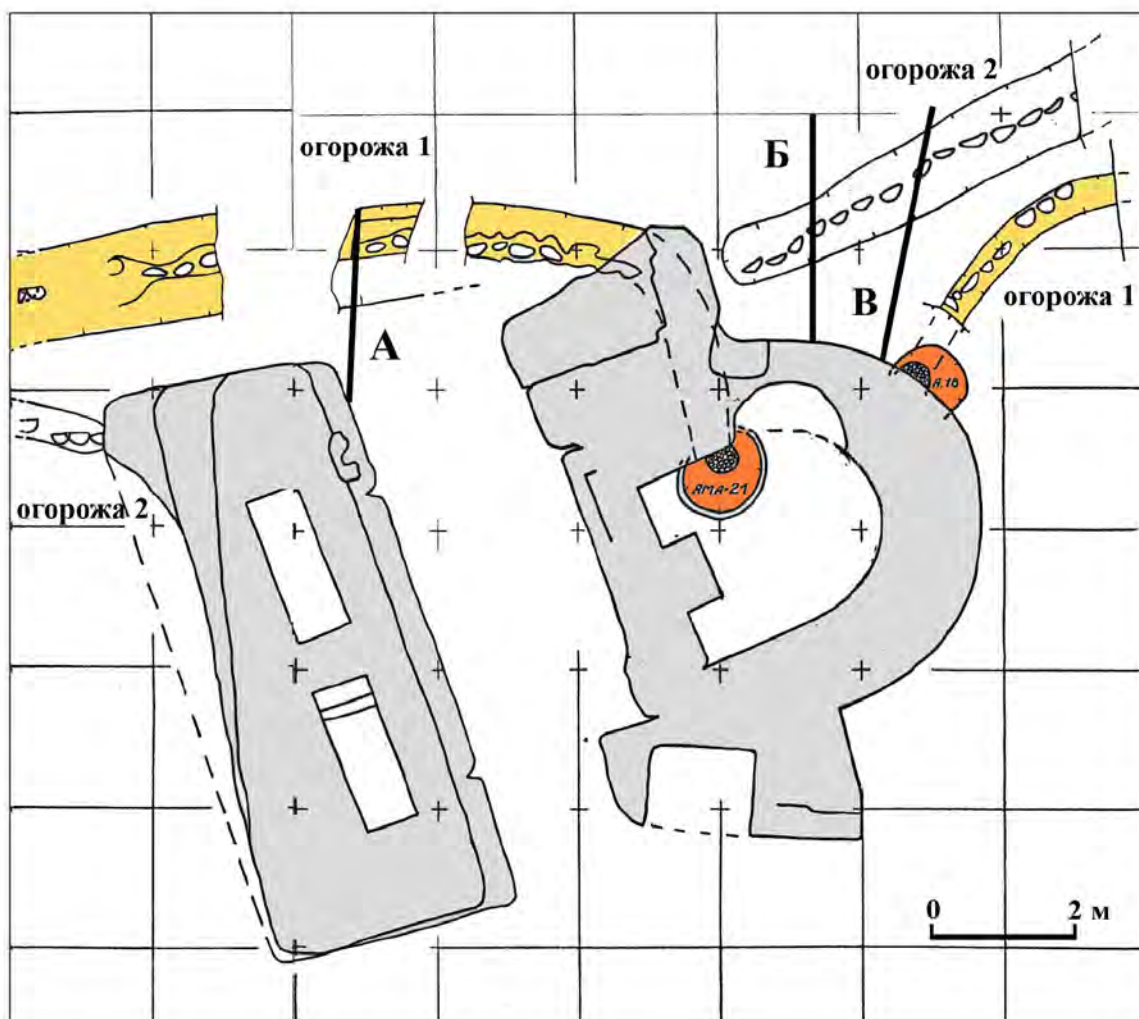

1

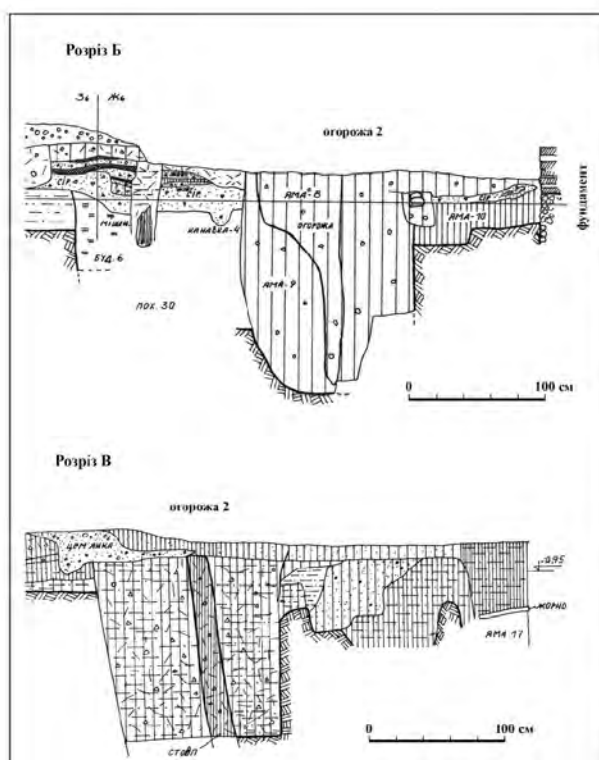

2

Рис. 27. Частина Подолу на плані Києва 1695 р. І. Ушакова із зображенням різних типів огорож садиб (дощаті, з вертикальних і горизонтальних колод, плоти) (1). Співвідношення типів огорож садиб XI-XIII ст. за розкопками київського Подолу(2) за [Тараненко, 2013, с. 318].

1

2

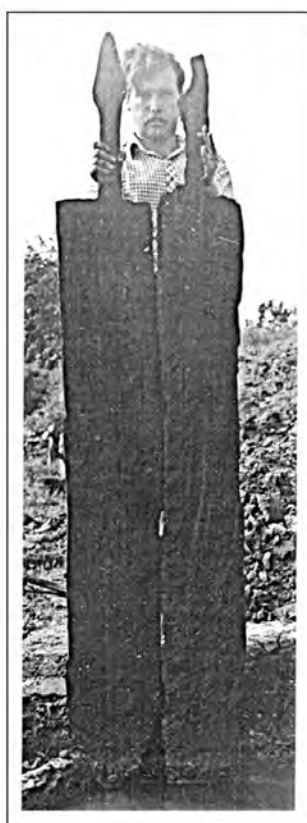

3

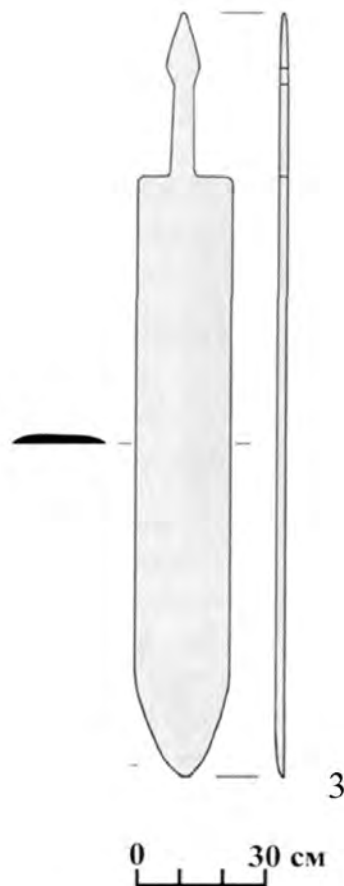
Рис. 28. Дерев'яна огорожа-стовп'я початку XII ст. (огорожа 1) та кінця XII ст. (огорожа 2) Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. План (1), розрізи (2) та фото (3) огорожі за [Козюба, 2010а, с. 46-48, рис. 2-4].

1

2

3

4

Рис. 29. Дошата огорожа з фігурним верхом. Мініатюра Радзивилівського літопису (1).
Знахідки із Звенигорода (2, 3) за [Гупало, 2014, с. 374, рис. 219, 1, с. 394, рис. 230]
та київського Подолу (4) за [Сагайдак, 2012].

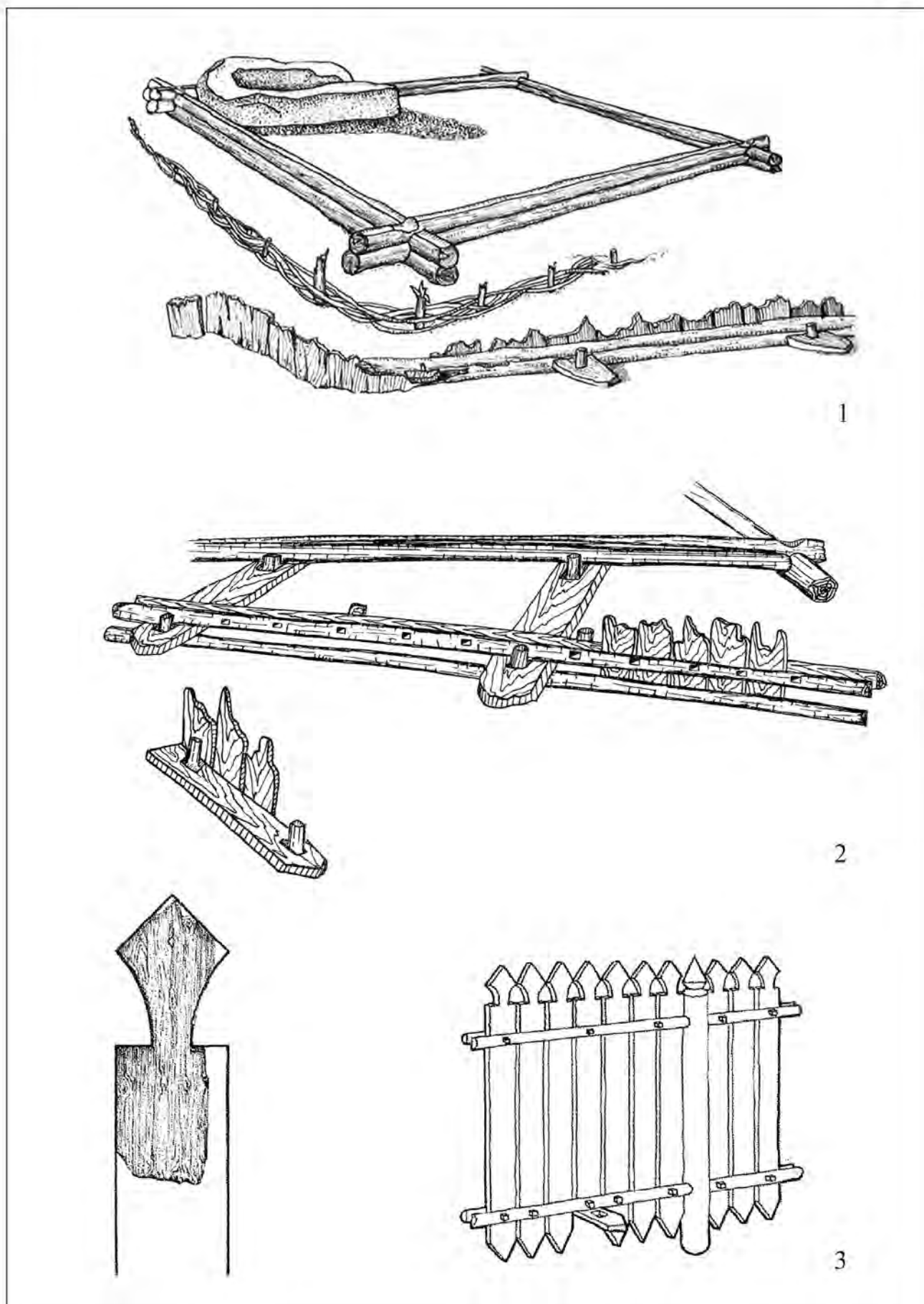
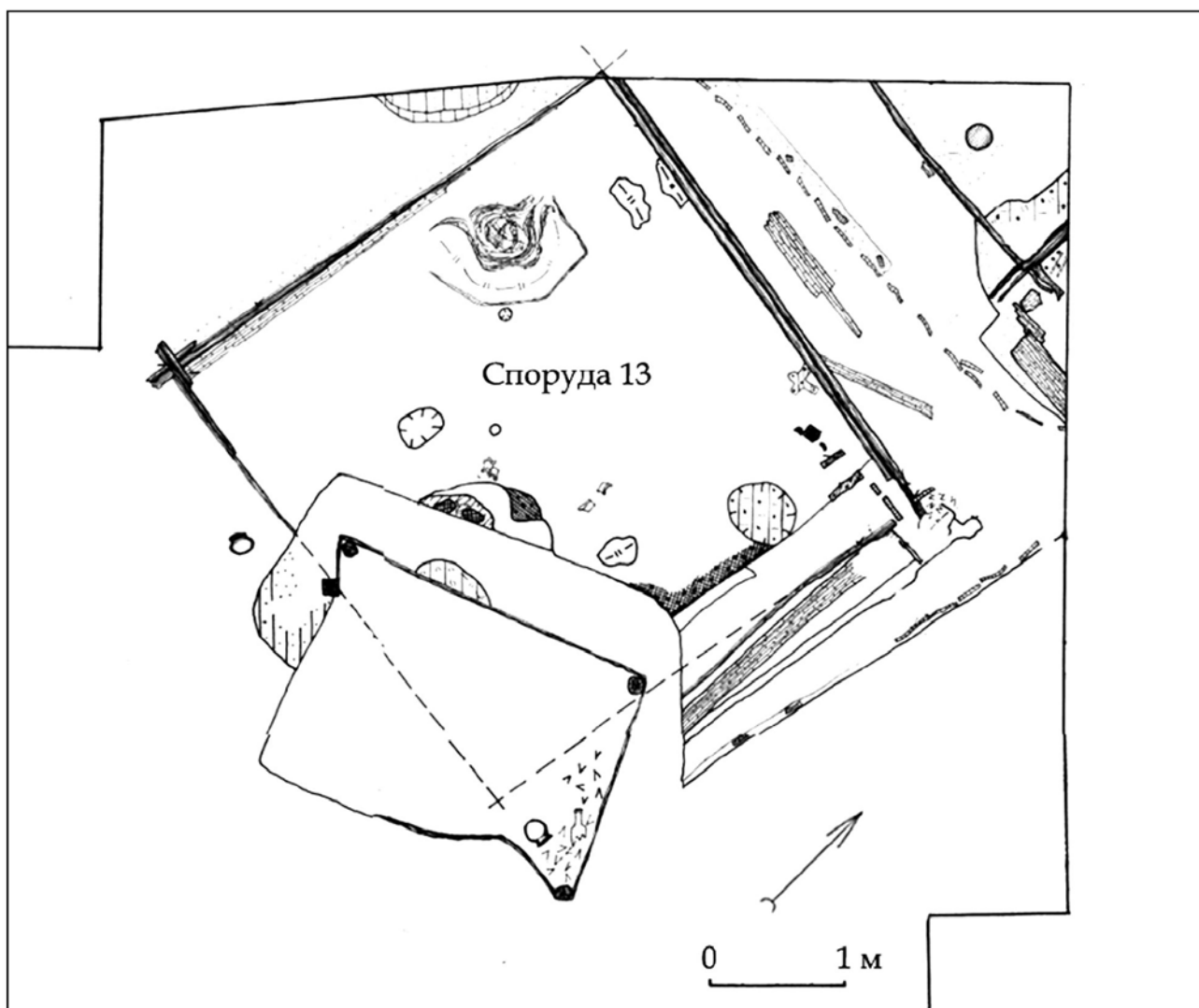
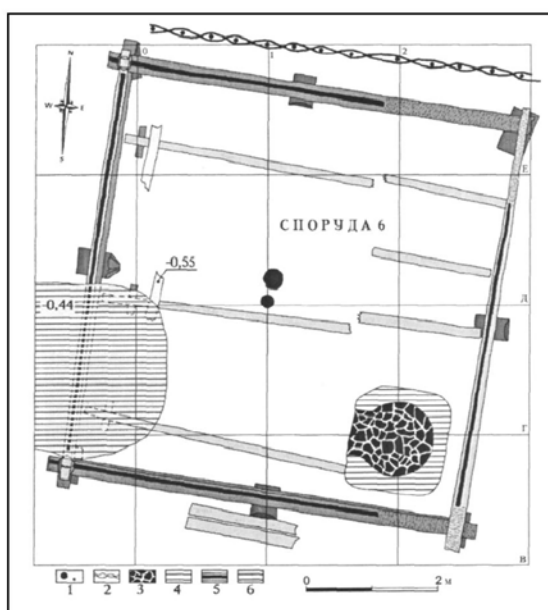

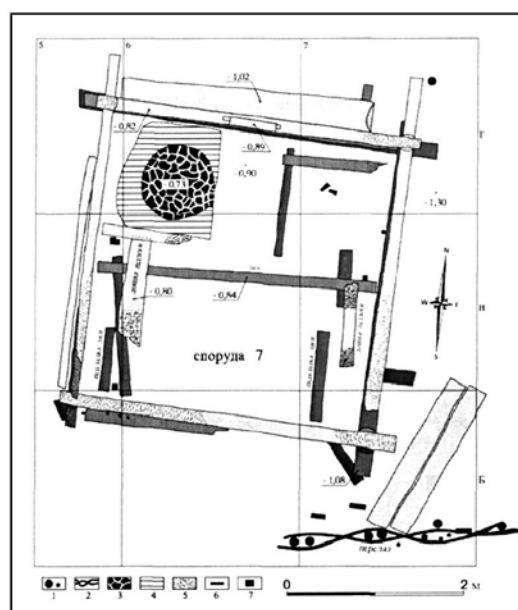
Рис. 30. Конструкція укріплення паркану біля зрубу 1 в садибі В на Житньому ринку київського Подолу (1, 2) та реконструкція В.О. Харламова подільського дощатого паркану (3) (матеріали В.О. Харламова та [Харламов, 1976, с. 53, рис. 9]).

1

2

3

Рис. 31. Відстані між житлами і парканами садиб на прикладі Києва (вул. Сковороди, 11) (1) та Звенигорода (житла 6, 7) (2, 3) за [Тараненко, 2016, с. 88, рис. 67; Гупало, 2014, с. 332, рис. 176, с. 361, рис. 204].

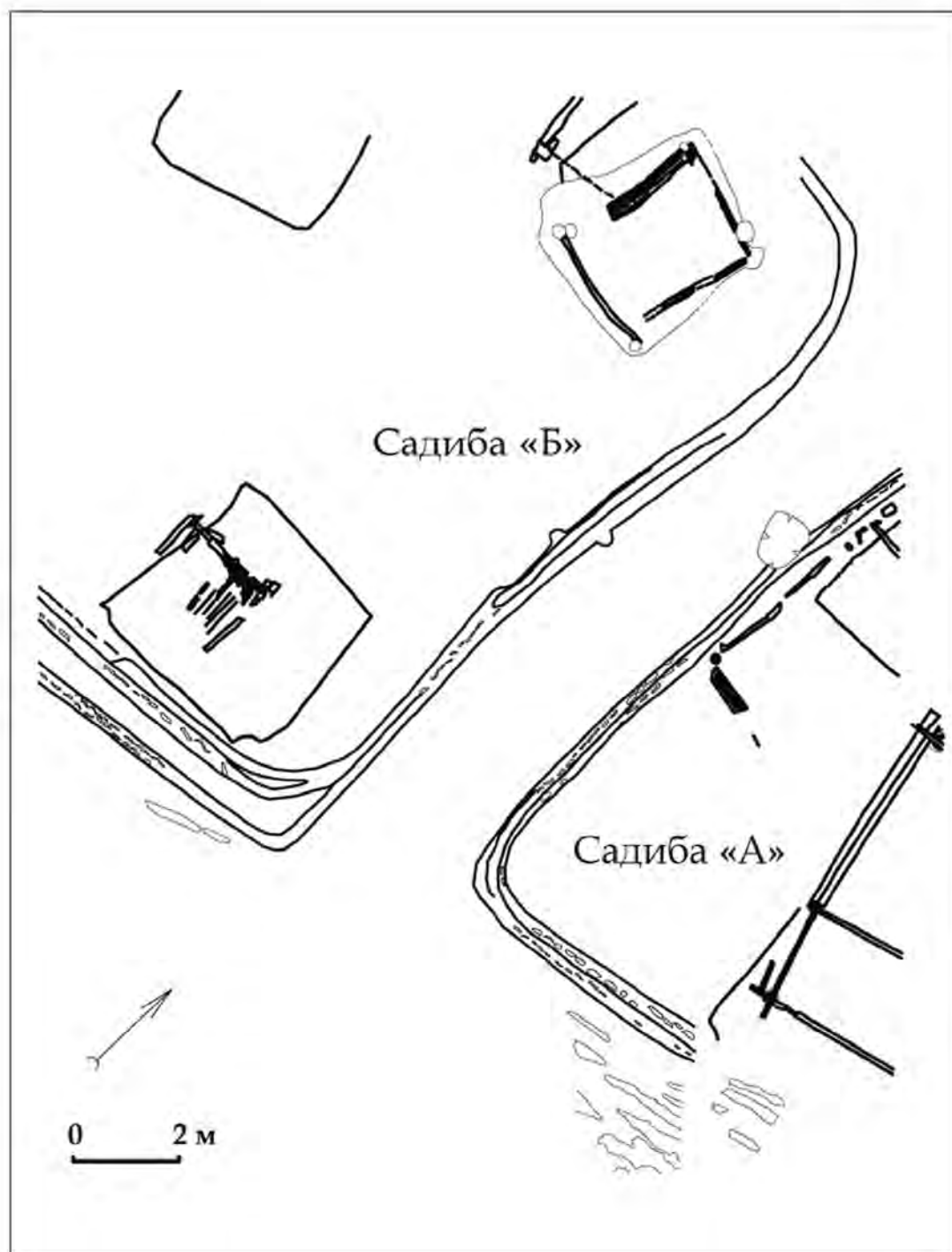
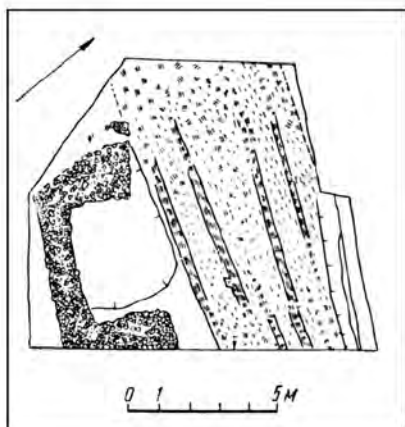
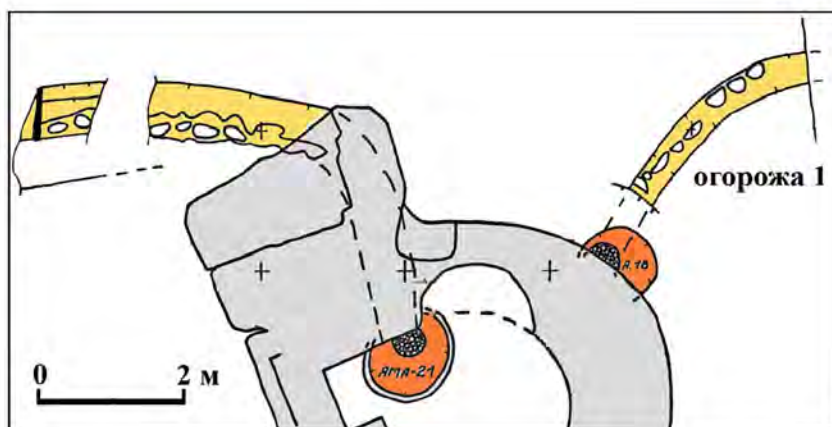

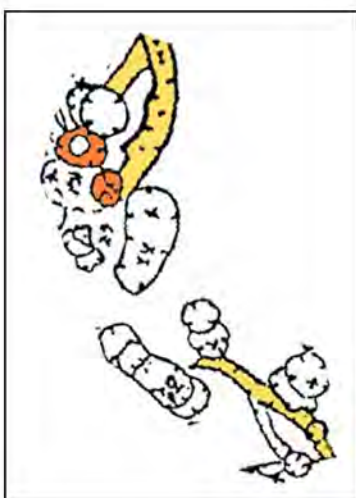
Рис. 32. Київський Поділ. Садиби А та Б в розкопі 1988 р. на вул. Волошській, 16 за [Тараненко, 2016, с. 81, рис. 62].

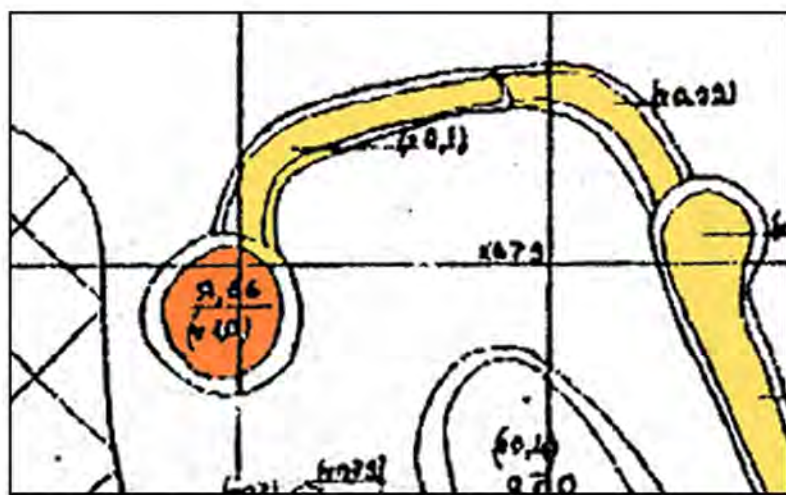
1

2

3

4

5

Рис. 33. Ворота-в'їзди до садиб XI-XII ст. у Верхньому Києві (1, 2), Вишгороді (3), Чернігові (4) та ворота подільських садиб на плані Києва 1803 р. (5).

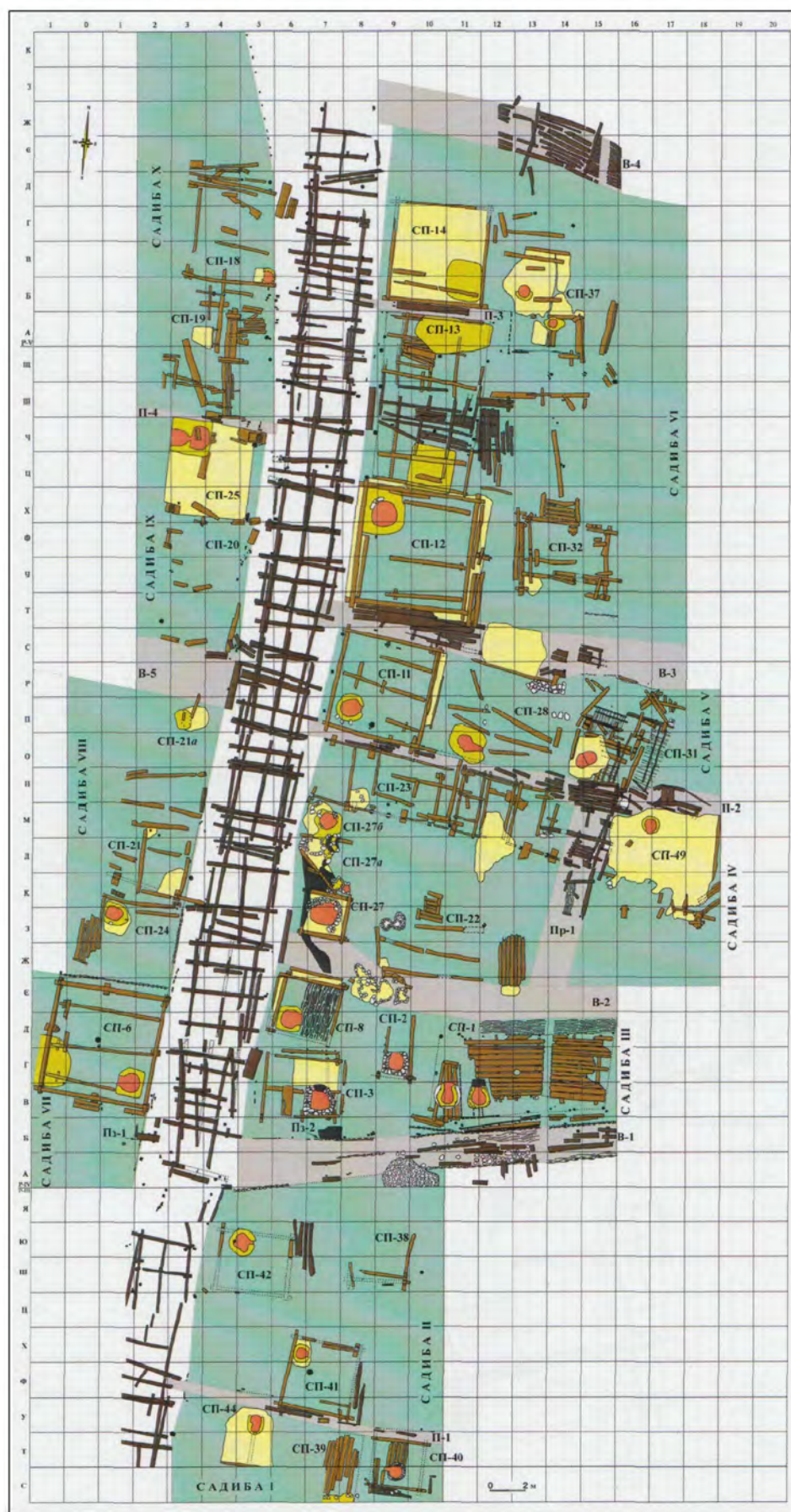

Рис. 34. Літописний Звенигород. Загальний план розкопу в ур. За Хмільником за [Гупало, 2014, вклейка, фото 52].

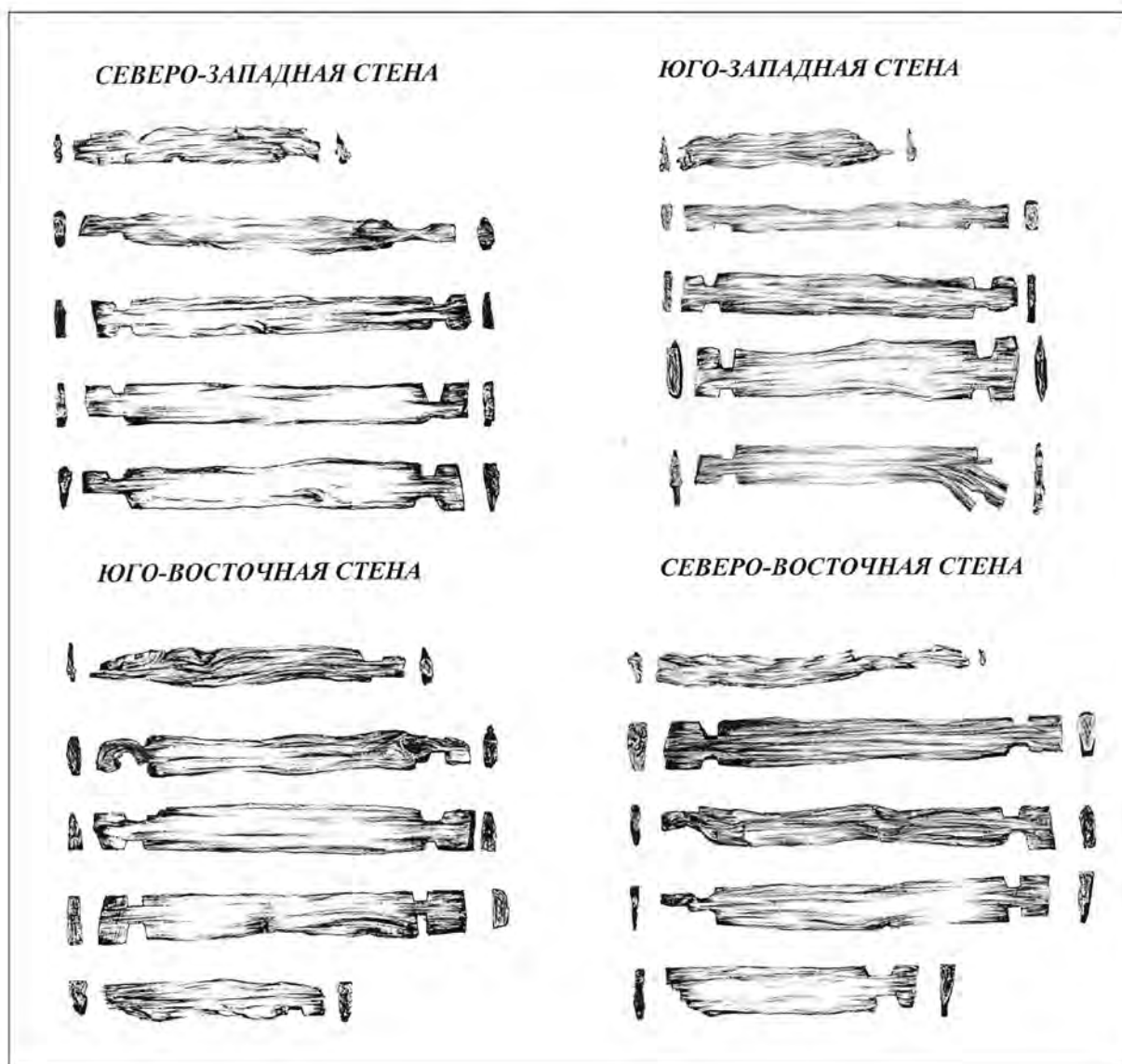
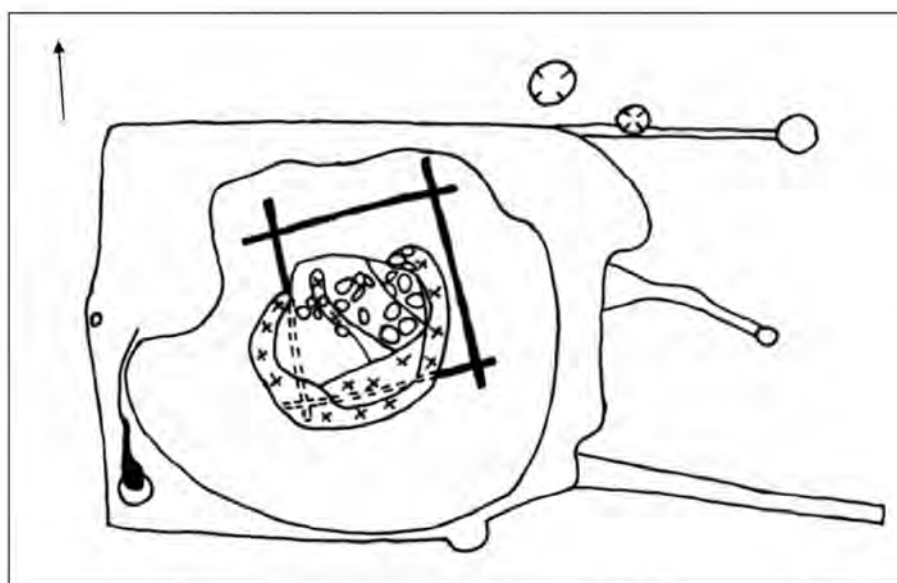

Рис. 35. Колодязь XII ст. в садибі на київському Подолі.
Розкопки по вул. Почайнинській 27/44 2003 р.
План (1) та дошки зрубу колодязя (2) за [Тараненко, 2005].

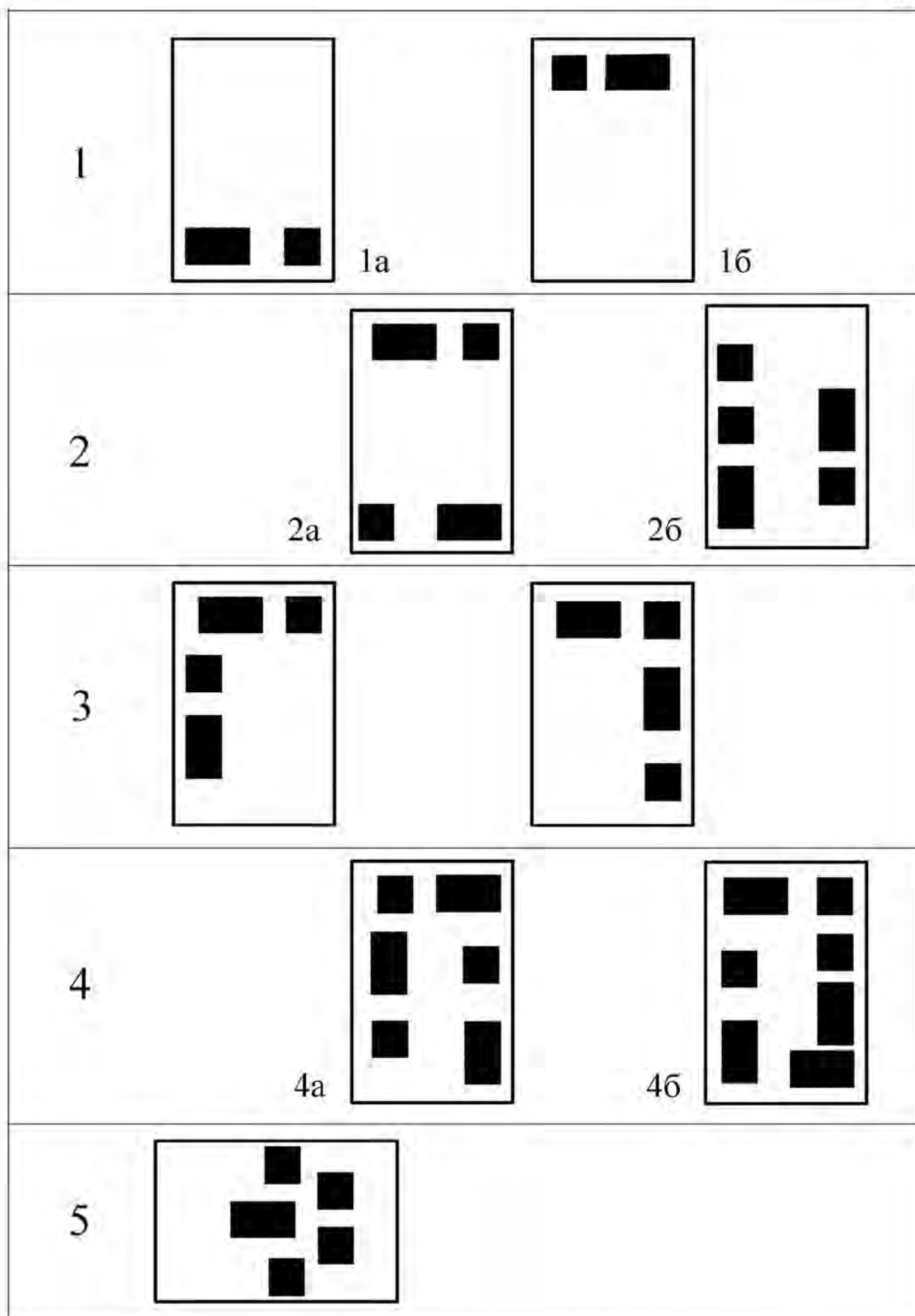

Рис. 36. Варіанти розташування споруд у садибах за археологічними матеріалами:
 1 - в одну лінію; 2 - у дві лінії; 3 - Г-подібний;
 4 - П-подібний чи по периметру; 5 - інший.

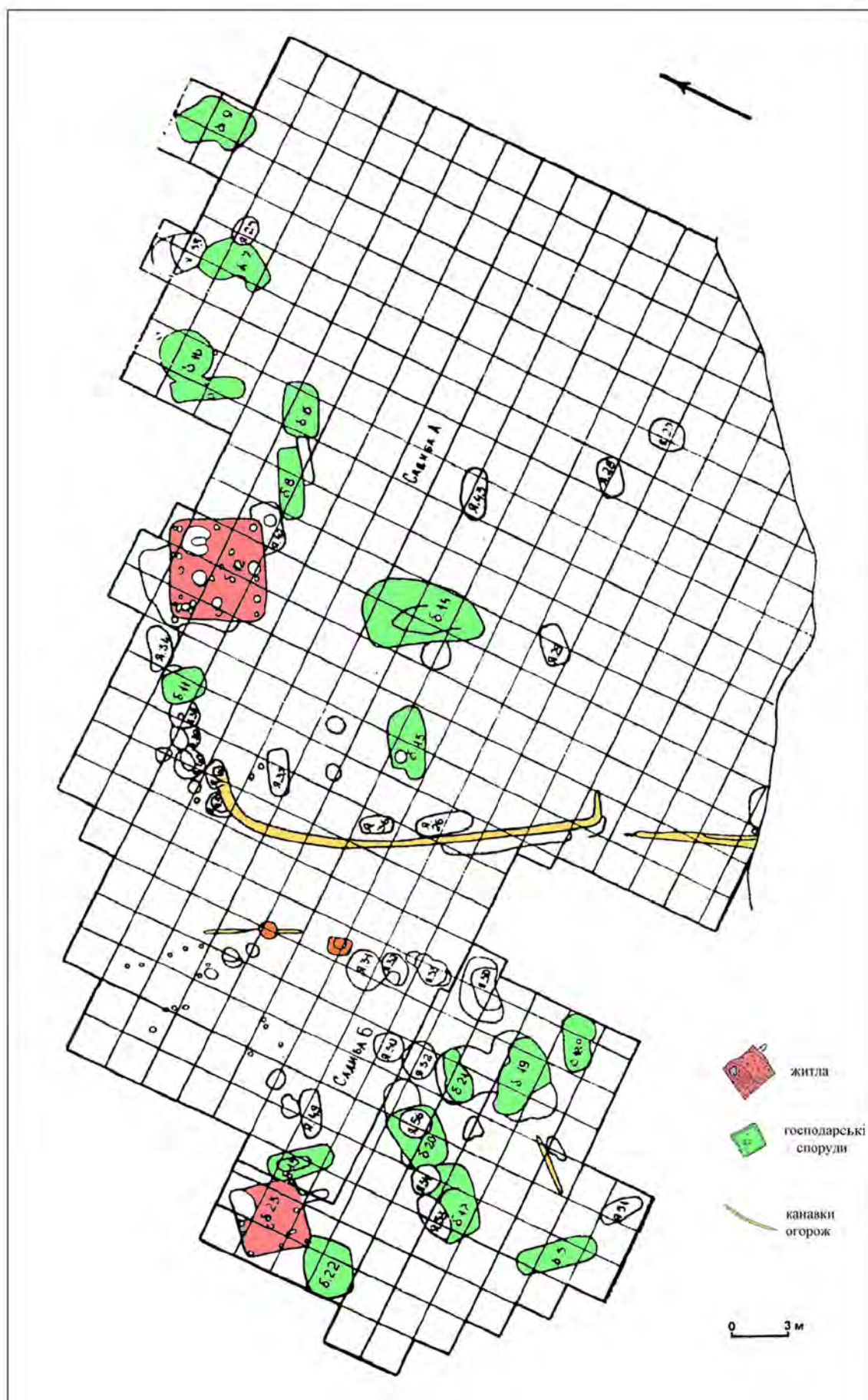
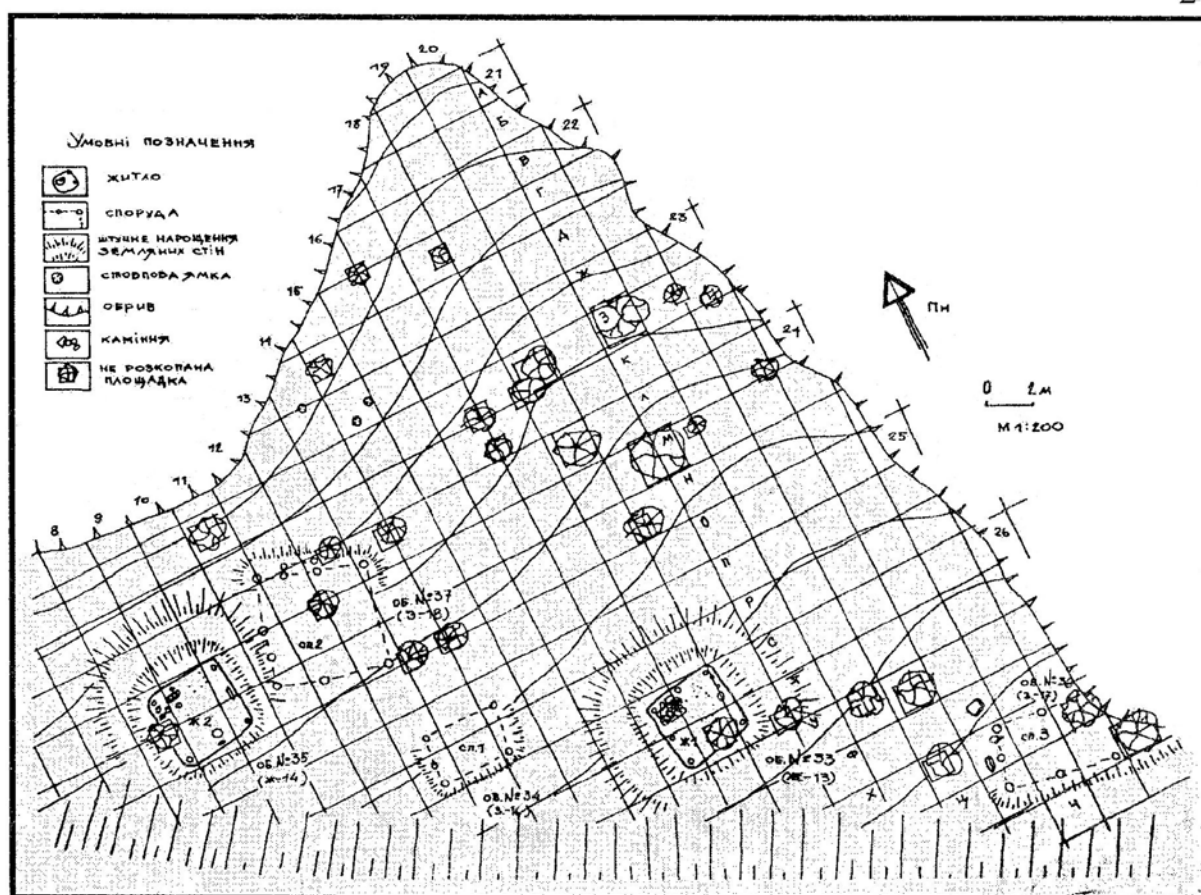
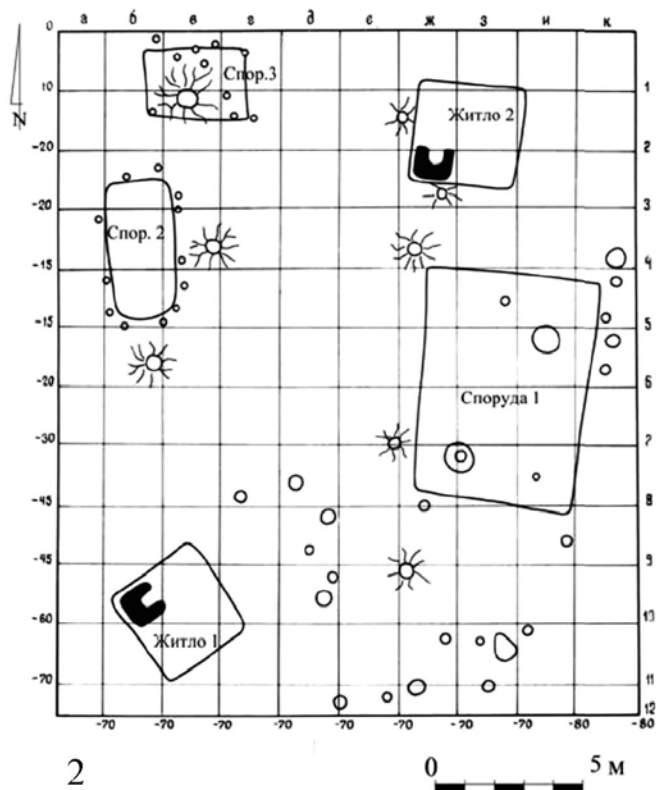

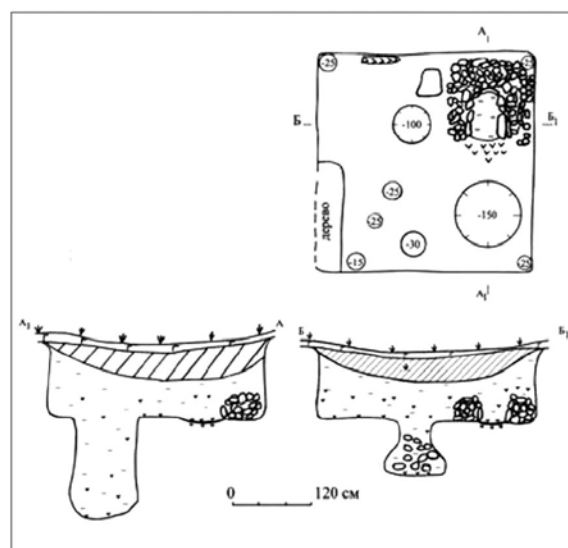
Рис. 37. Садоби А та Б на поселенні Криниця біля с. Старий Білоус за [Шекун, 1993, с. 43, рис. 2].

1

2

3

Рис. 38. Садина типу 1а з поселення Стільсько (ур. Застінок) за [Филипчук, 1998, с. 87, рис. 2] (1); садина типу 4а з поселення Крутилів III (2); житло із зерновими ямами з поселення Теробовля II (3) за [Ягодинська, 2014, с. 333, рис. 6, 1; 331, рис. 5, II, 2].

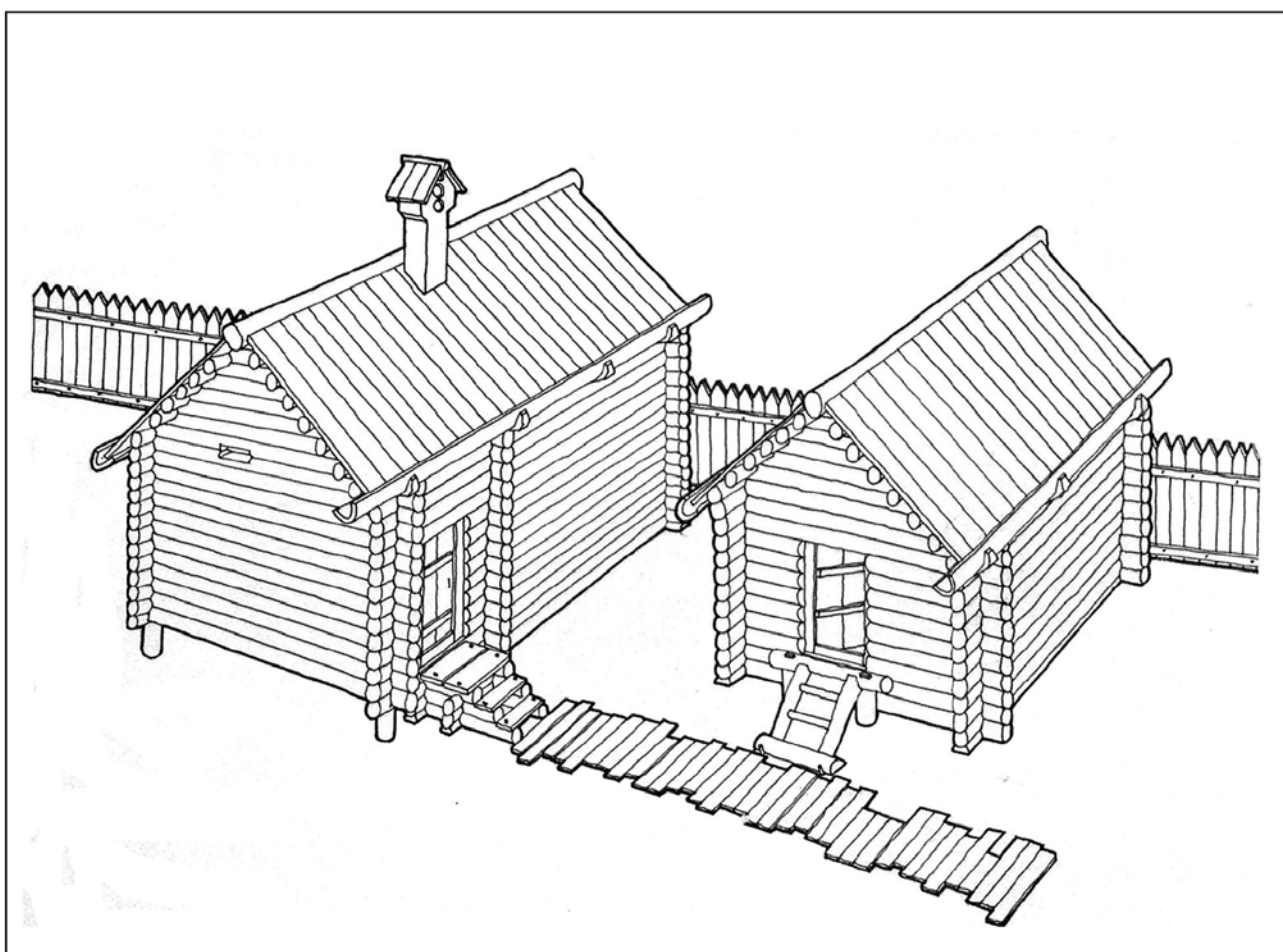
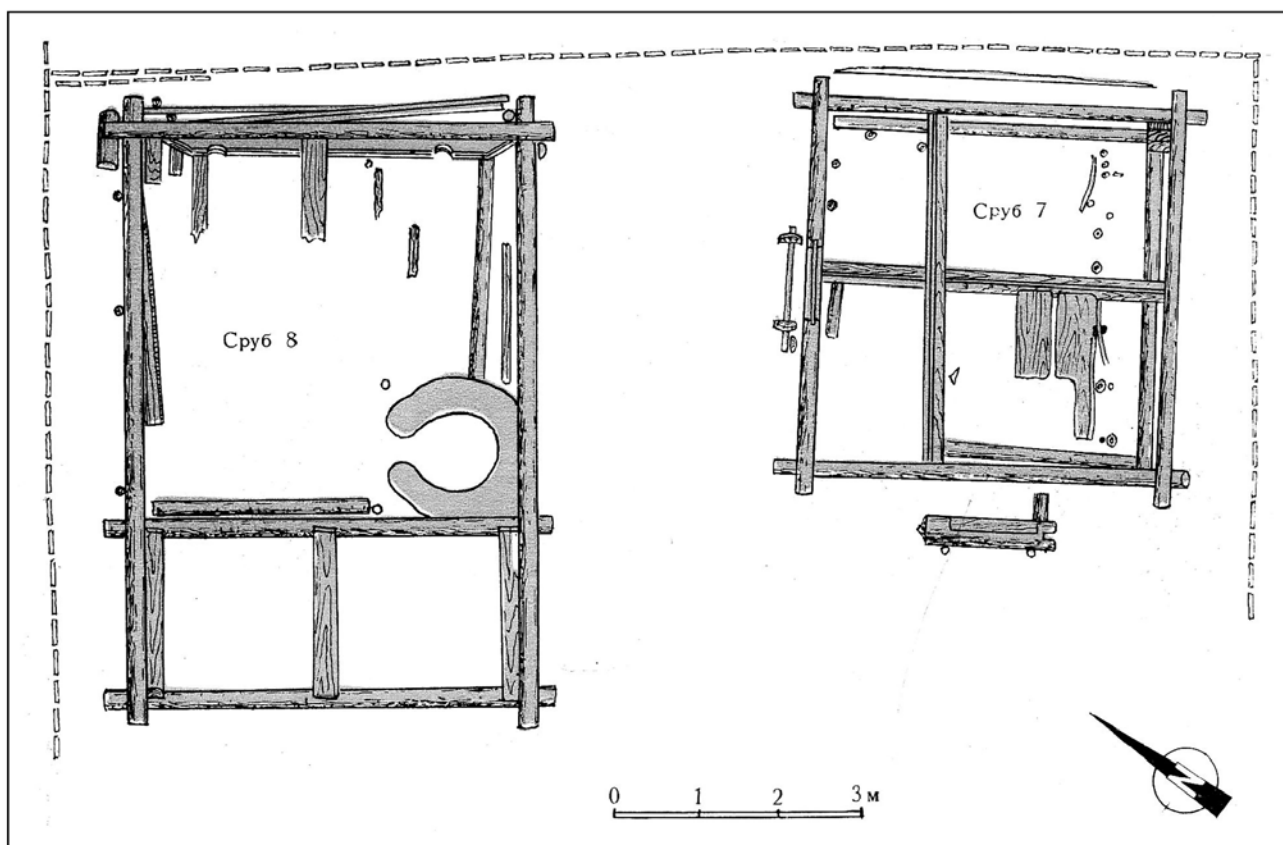
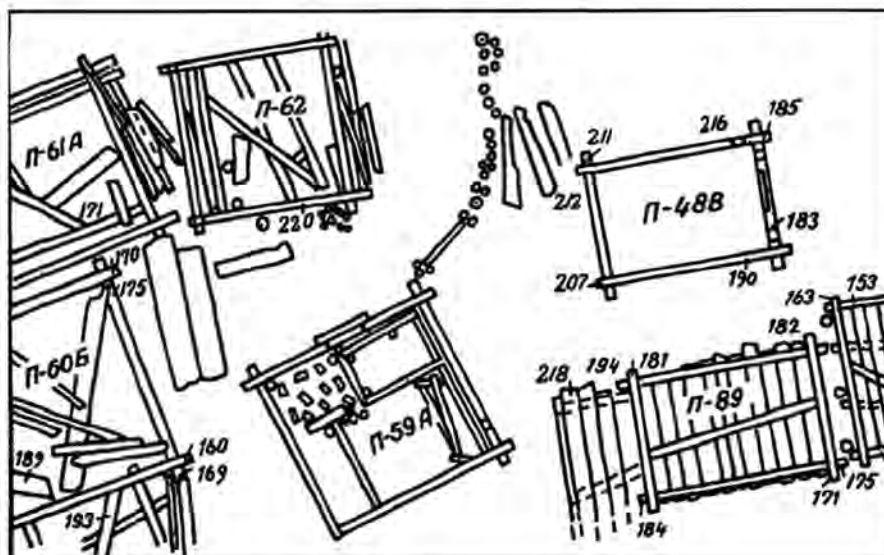
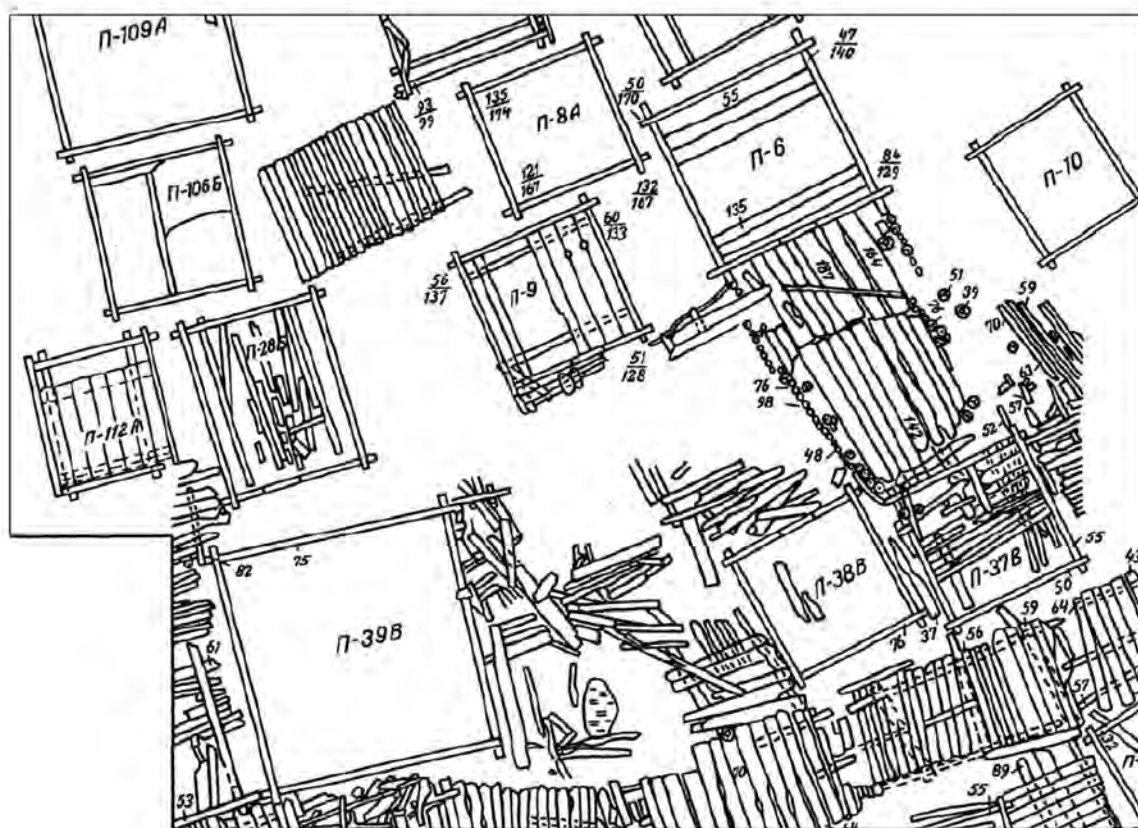

Рис. 39. Зруби 7, 8 садиби В на Житньому ринку за [Харламов, 1981, с. 128, рис. 46]
та їх реконструкція В.О. Харламова

1

2

Рис. 40. Елементи садибної забудови на дитинці Берестя:
садиба з будівлями 59А, 62 (1), садиби з будівлями 6, 10, 37В
і з будівлями 9, 28Б, 39В, 38В (2) за [Лысенко, 1985, рис. 43, 77].

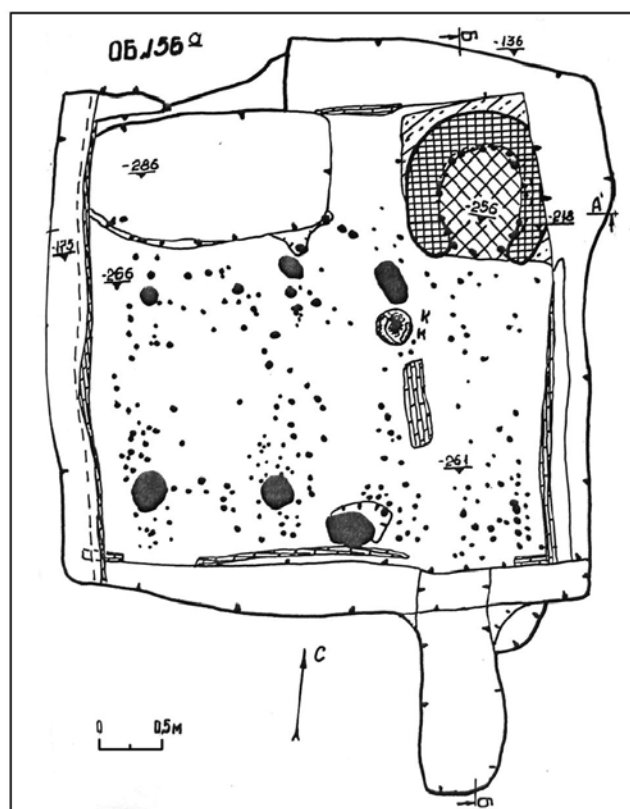
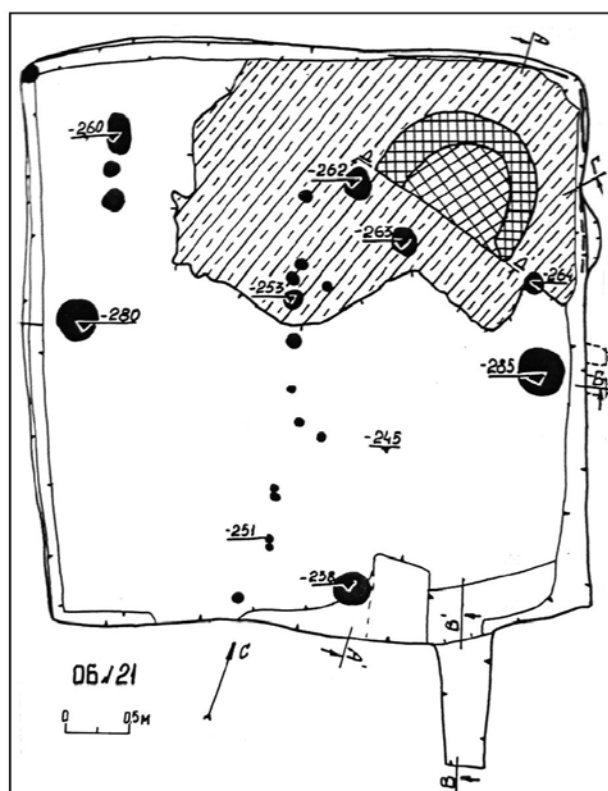
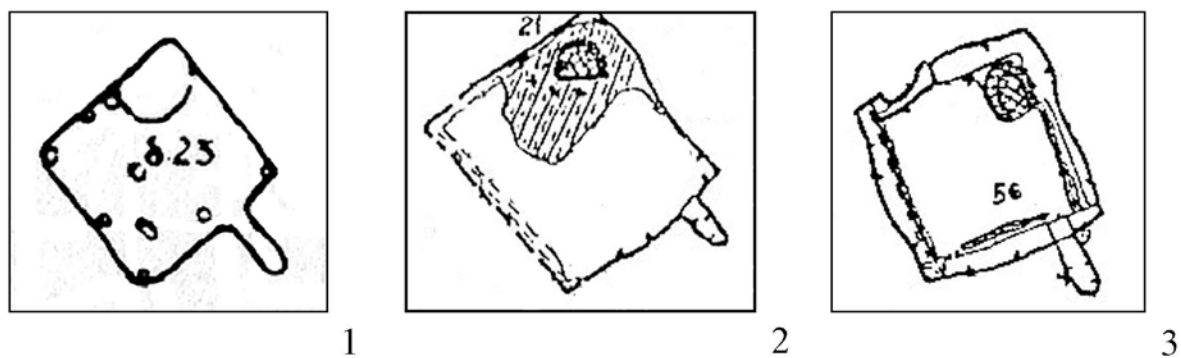

Рис. 41. Житла із світловими каналами з поселення Криниця (садиба Б, буд. 23) (1)
та Вишгорода (буд. 21, 56а) (2-5)
за [Шекун, 1993, с. 45, рис. 3, б; Чабай, 1990, рис. 3, 52, 110].

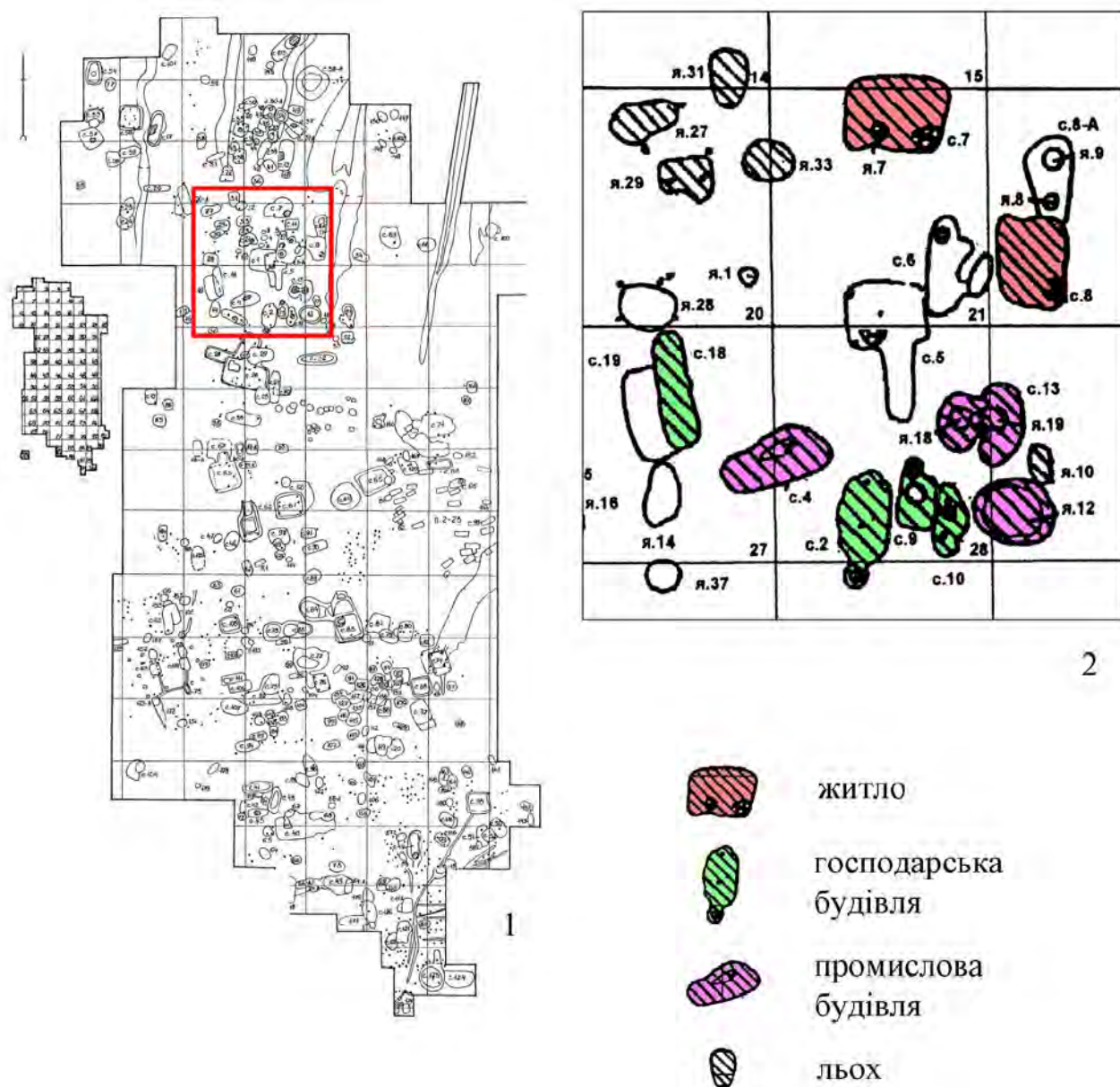

Рис. 42. Поселення Ліскове-1. План розкопу (1) та садиба X-XI ст. (2) за [Шекун, 1999].

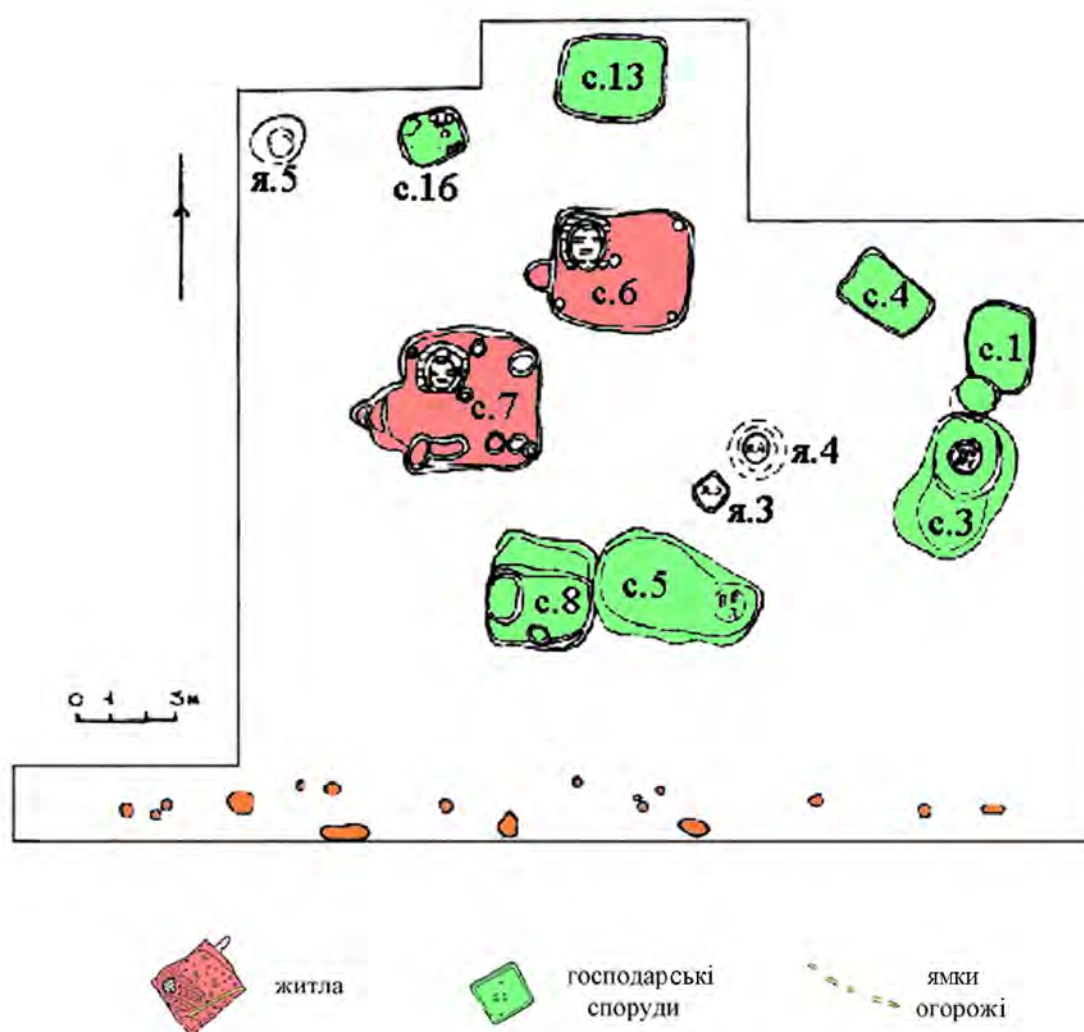

Рис. 43. Садина А рубежу XII-XIII ст. на поселенні Рів-2 біля Шестовиці за [Шекун, 2006].

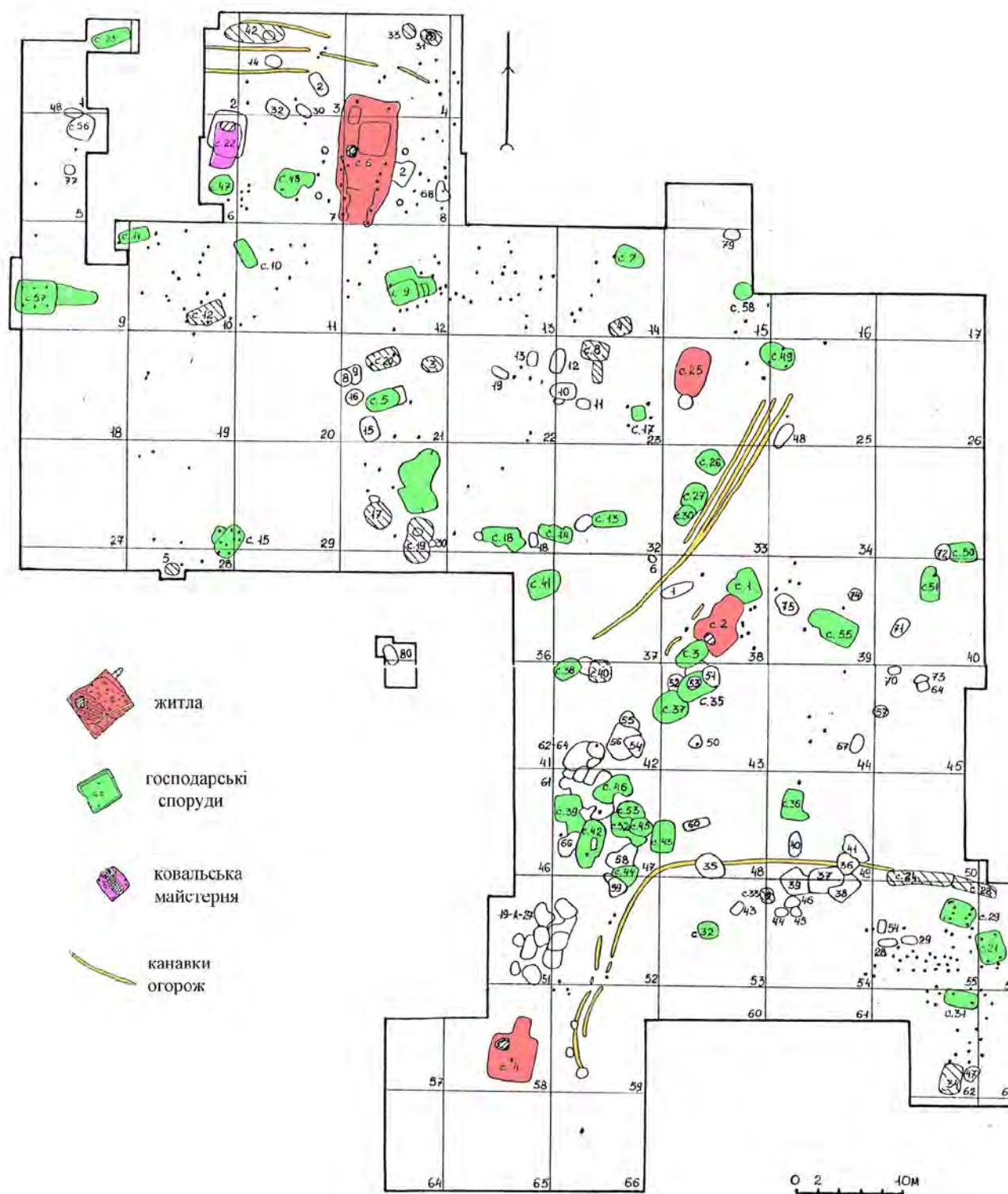

Рис. 44. Садби А, Б, В на поселенні Ліскове-2 за [Шекун, 1999].

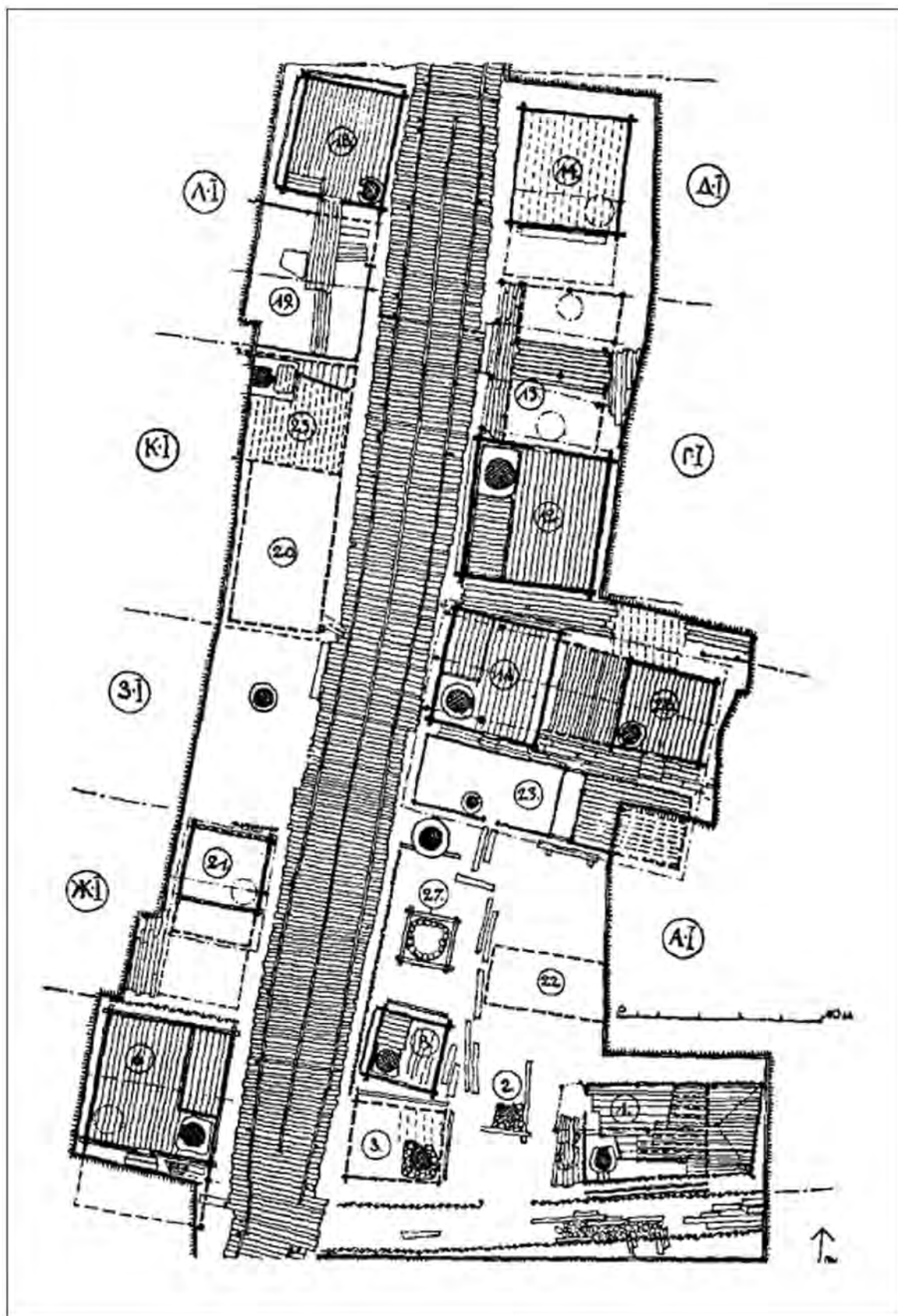

Рис. 45. Літописний Звенигород. Реконструкція верхнього ярусу забудови в ур. За Хмільником (за станом дослідження на 1985 р.) за [Могитич, 1995, с. 141, рис. 1].

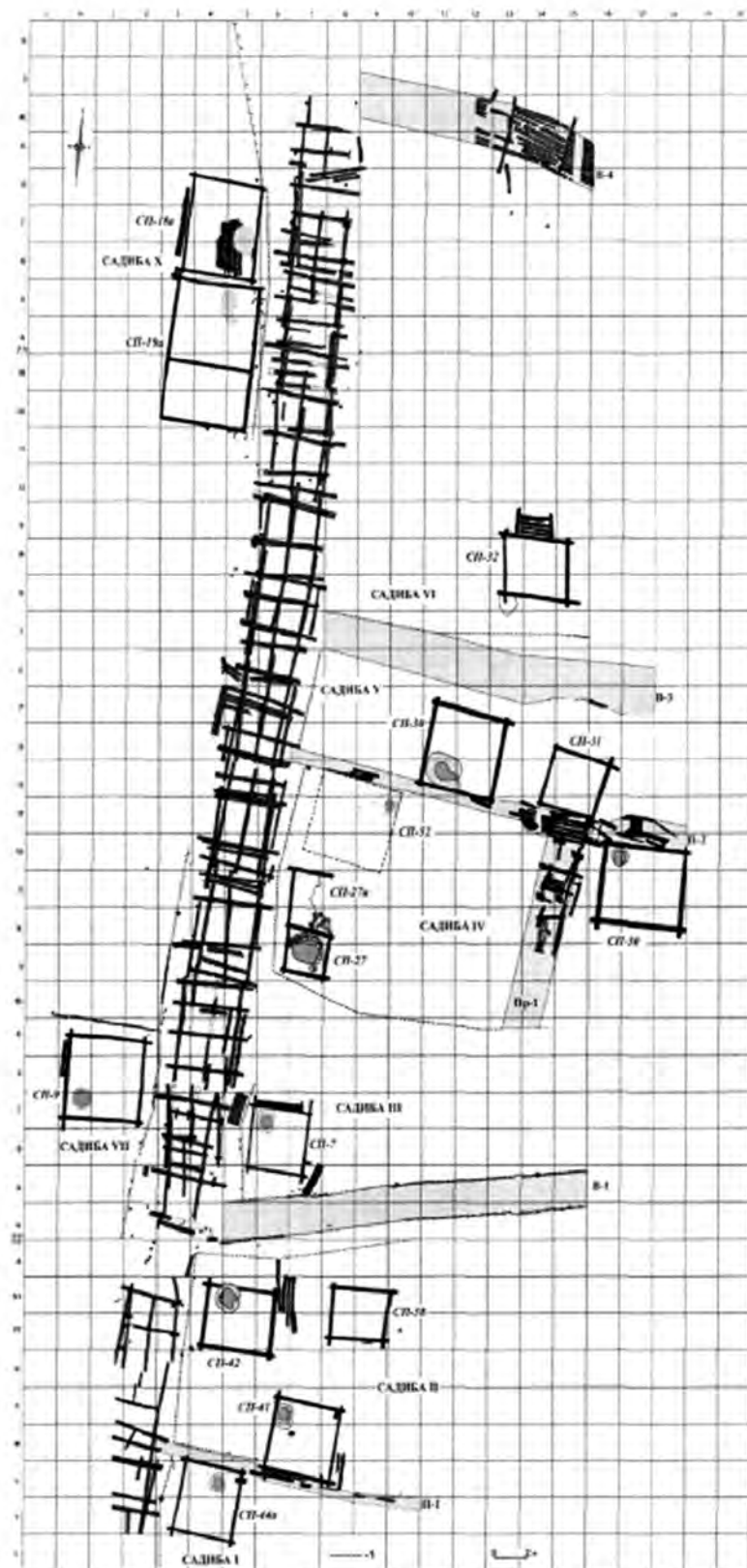

Рис. 46. Звенигород, ур. За Хмільником. План забудови першої чверті XII ст. (4-й будівельний горизонт) за [Гупало, 2014, с. 350, рис. 194].

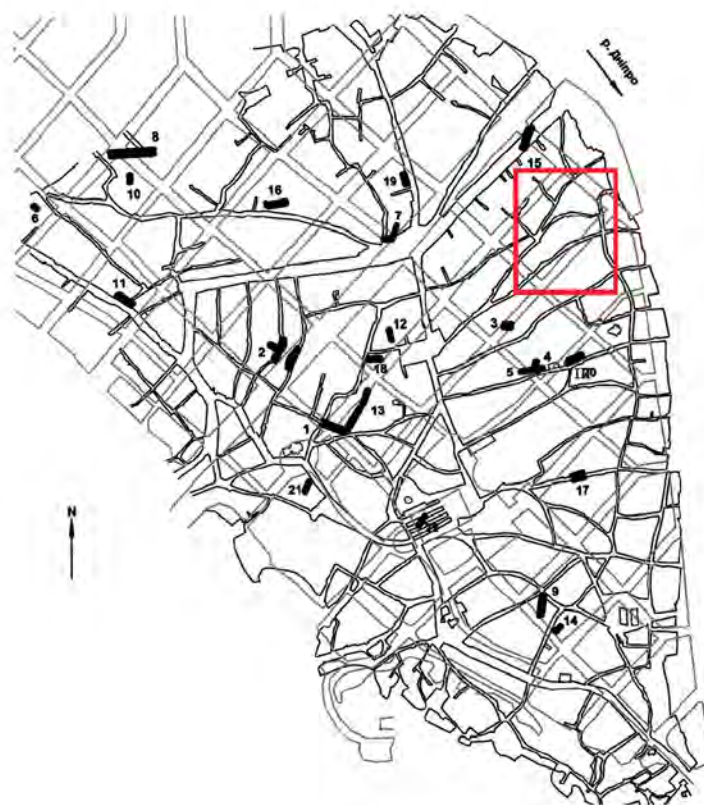
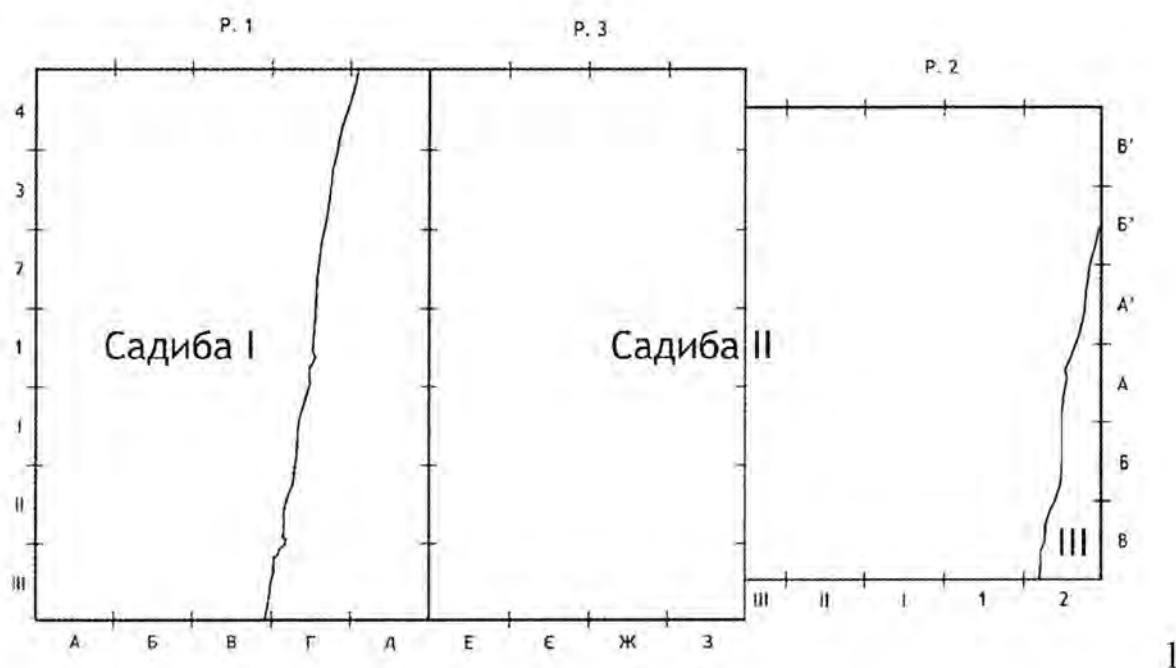
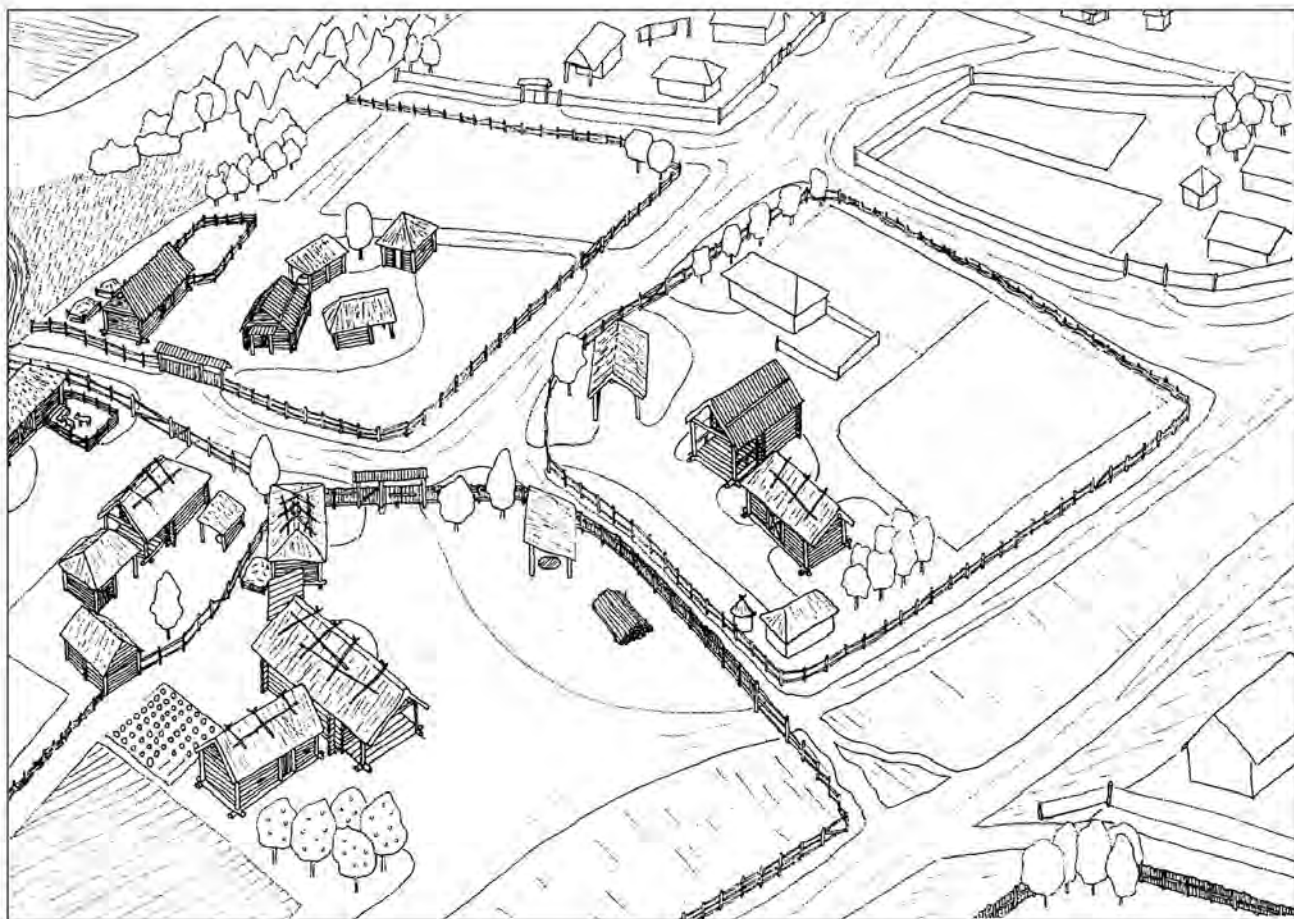
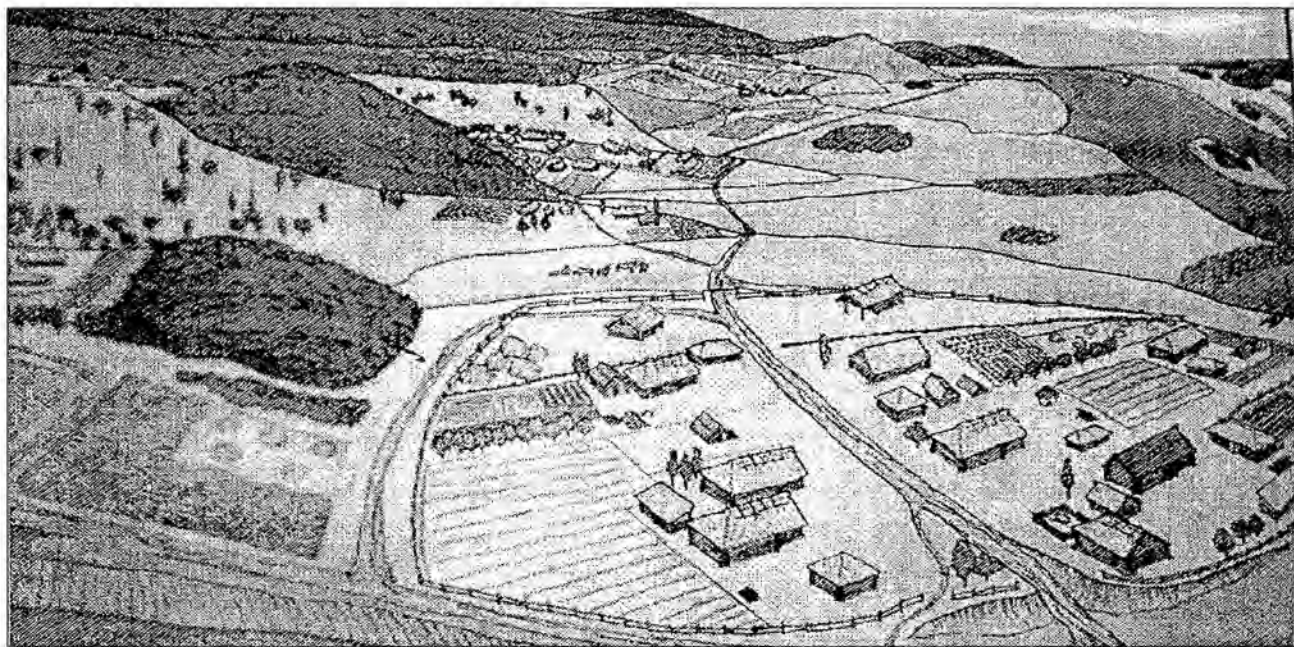

Рис. 47. Київський Поділ. План садибних ділянок XI-XIII ст. на вул. Спаській, 35 (1) за [Сагайдак, 2015, с. 23]. Розташування давньоруських (2) та кінця XVIII ст. (3) садиб на вул. Спаській, 35 на плані 1803 р.

1

2

Рис. 48. Реконструкція садибної забудови поселень біля с. Григорівка в ур. Чернече (1) та Ревутове (2) В.О. Петрашенко і В.К. Козюби за [Петрашенко, 2005, с. 156, рис. 340; 1999, с. 72, рис. 8].

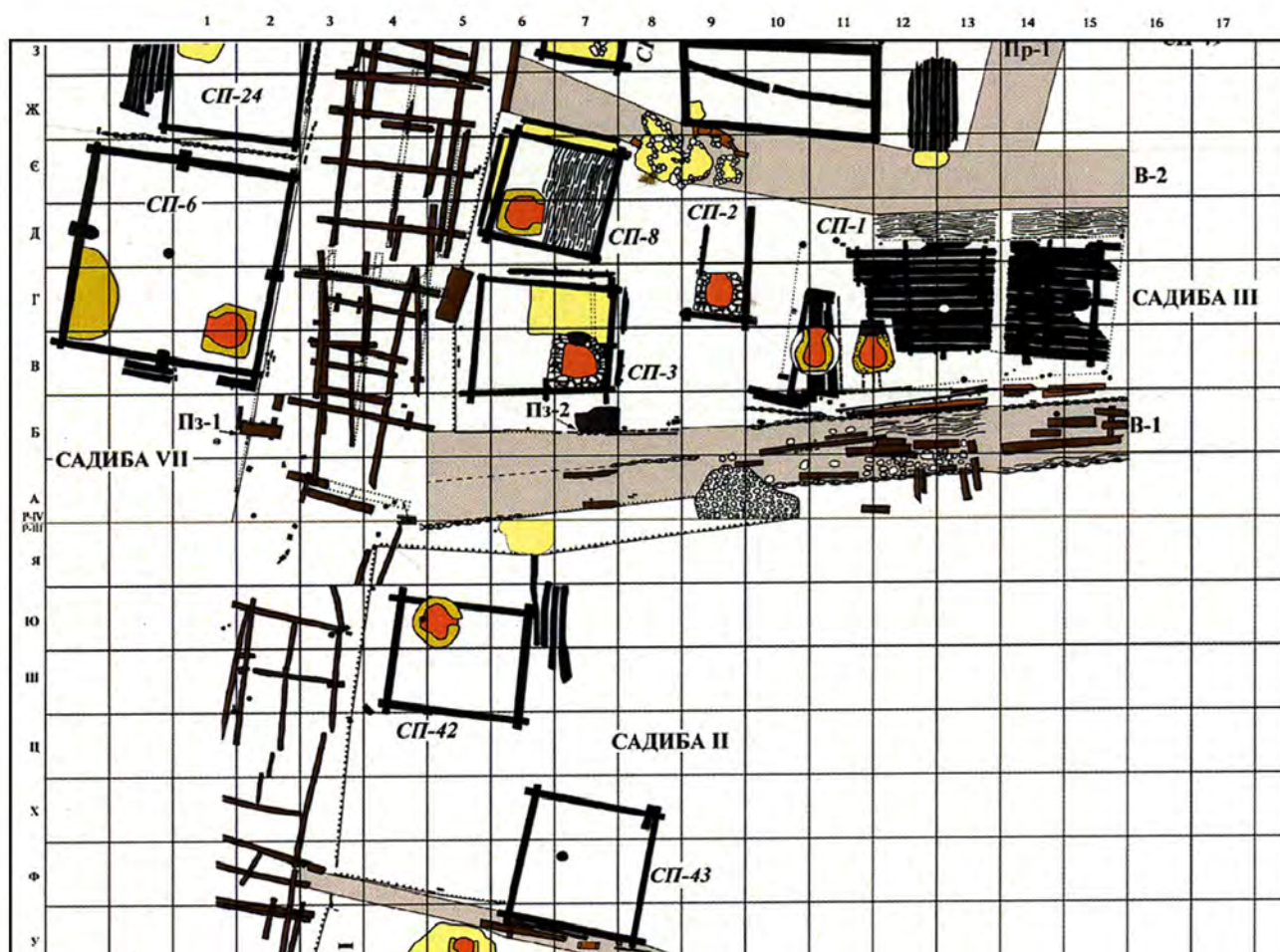

Рис. 49. Звенигород, ур. За Хмільником. Межа садиб II і III за [Гупало, 2014, вклейка, фото 53].

**Найдовші ділянки парканів огорож XII–XIII ст., виявлених
на київському Подолі**

(за матеріалами С.П. Тараненка [Тараненко, 2016, с. 138–145])

тип паркану	довжина, м	адреса розкопу, рік
з дощок	10	вул. Почайнинська, 27/44 горизонт 2, 2006 р.
з напівколод	10	вул. Почайнинська, 27/44 горизонт 3, 2006
	10	вул. Ярославська, 58, 2012
з дощок	11,5	вул. Нижній Вал, 43 горизонт 4, 1989
з дощок	11,5	вул. Нижній Вал, 43 горизонт 4, 1989
	12	вул. Межигірська, 43, 1989
з дощок	12,5	вул. Волоська, 16, горизонт 2, 1988
з дощок	12,5	вул. Волоська, 16, горизонт 3, 1988
з напівколод	14	вул. Юрківська, 12/59, 1992
з напівколод	14	вул. Волоська, 17–19, 1974
	14	вул. Межигірська, 43, 1989
	14	вул. Межигірська, 43, 1989
	14	вул. Межигірська, 43, 1989
	15	вул. Фрунзе, 23/25, 2008
	15,75	вул. Нижній Вал, 41 горизонт 4, 1987

Середній показник кількості мешканців двору (найменший)**Київської сотні за Рум'янцевським описом 1766 р.**

назва насел. пункту	кількість дворів	середня кількість мешканців	посилання [Шамрай, 2012]
Голосіївський хут.	4	3,5	с. 49
Данилівка слоб.	13	4,5	с. 97, прим. 348
Нижній Кудрявець слоб.	22	4,6	с. 150, прим. 580
Видриця хут.	5	4,8	с. 113, прим. 420
Котор хут.	5	4,8	с. 115, прим. 436
Вишній Кудрявець слоб.	9	4,9	с. 93, прим. 330
Гута с.	10	4,9	с. 126, прим. 482
Борова с.	21	5,0	с. 118, прим. 452
Звіринець с.	32	5,0	с. 127, прим. 490
Братська Борщагівка с.	11	5,1	с. 112, прим. 418
Плосььке с.	51	5,2	с. 142, прим. 546

Середній показник кількості мешканців двору (найбільший)

Київської сотні за Рум'янцевським описом 1766 р.

назва насел. пункту	кількість дворів	середня кількість мешканців	посилання [Шамрай, 2012]
Халеп'є с.	67	10	с. 67, прим. 230
Софіївська Борщагівка с.	9	10,1	с. 86, прим. 295
Красне с.	19	10,4	с. 73, прим. 253
Янковичі с.	40	10,6	с. 79, прим. 275
Забор'є с.	19	10,7	с. 101, прим. 372
Мала Бугаївка с.	18	11,1	с. 80, прим. 277
Кожухівка с.	13	11,8	с. 48
Мархалівка с.	10	12,8	с. 82, прим. 282
Крушинка с.	22	13,1	с. 81, прим. 280

Сумарна таблиця показників смертності похованих у могильниках

Козаровичі, Григорівка, Бучак, Київ (Щекавиця)

(за [Козюба, 2001, с. 31, табл. 5])

X	D _x		d _x [*]		l _x	
	m	f	m	f	m	f
15—19	11	2	11,45	5,67	100	100
20—29	19	17	21,15	44,5	88,55	94,325
30—39	26	9	26,8	23,55	67,4	49,8
40—49	19	6	17,85	14,95	40,6	26,275
50—59	20	2	20,25	5,67	22,75	11,325
60 і більше	3	2	2,5	5,67	2,5	5,65
	98	38	100	100	0	0

* Показник d_x є середньоарифметичним між d_x, вирахованим за сумарним показником D_x, та середнім d_x по 4 могильниках.

Середній вік смертності на давньоруських могильниках

Середнього Придніпров'я (дорослі поховання)

(за [Козюба, 2001, с. 32, табл. 6])

Могильники	m	f	Середній	
			m	f
Козаровичі	38,9	—	36,75	33,1
Григорівка	31,625	30,2		
Бучак	35,6	39		
Київ (Щекавиця)	40,0	30,1		

Таблиця смертності Рюриковичів за даними генеалогії

(за [Козюба, 2001, с. 32, табл. 7])

X	Dx(m)	d _x	l _x
15—19	1	2,2	100
20—29	7	15,2	97,8
30—39	12	26,1	82,6
40—49	10	21,7	56,5
50—59	11	23,9	34,8
60 і більше	5	10,9	10,9
	46	100	0

Реконструкція статеві-вікової структури давньоруського суспільства

(5-річний віковий інтервал)

(за [Козюба, 2001, с. 35, табл. 8])

X	l _x		L _x	
	m	f	m	f
0—4	100	100	410,75	375
5—9	64,3	50	315,75	237,5
10—14	62	45	305	212,5
15—19	60	40	283,175	194,75
20—24	53,27	37,90	249,525	165,8
25—29	46,54	28,42	218,9	121,05
30—34	41,02	20,00	185,2	89,475
35—39	33,06	15,79	145,4	57,875
40—44	25,10	7,36	102,55	31,55
45—49	15,92	5,26	73,475	23,675
50—54	13,47	4,21	42,85	15,775
55—59	3,67	2,10	13,775	10,5
60—64	1,84	2,10	6,125	5,25
65 та більше	0,61	0	1,525	0
	0	—	—	3897,7

Реконструкція статево-вікової структури давньоруського суспільства

(10-річний віковий інтервал)

(за [Козюба, 2001, с. 35, табл. 9])

x	L _x , %	
	m	f
0—9	18,65	15,73
10—19	15,10	10,46
20—29	12,03	7,37
30—39	8,49	3,78
40—49	4,52	1,42
50—59	1,45	0,67
60 і більше	0,2	0,13

Середньостатистична давньоруська сім'я

(за [Козюба, 2001, с. 39, табл. 12])

Роки	m	f	m + f	(m + f)/k ₁	(m + f)/k ₂
До 20	3,242	2,307	5,549	3,5	2,8
20—39	2,185	1,427	3,612	2,28	1,82
40 та більше	0,617	0,222	0,839	0,53	0,42
				6,31	5,04

$k_1 = 1,5854285$; $k_2 = 1,9814285$